

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Рафис КОРБАН. Алиш. <i>Роман</i>	3
Айдар ХӘЛИМ. Сиксән ике яштың мин исән! <i>Шигырьләр</i>	63
Ринат МӨХӘММӘДИЕВ. Партизан Зәки Нури. <i>Әдәби-документаль роман</i>	68
Мөхәммәт МИРЗА. Моңа мулыккан теләм! <i>Шигырьләр</i>	117
Рәис САФИН. Хикәяләр.	121
Идият АШИРОВ. Туган авылым – таулы як... <i>Шигырьләр</i>	130

ЯҢА ИСЕМНӨР

Әмир ФӨРХУЛЛИН. Ике бөртектә карлыган. <i>Хикәя</i>	134
<i>Кәрәш халыклар әдәбияты</i> : Гаврил АНДРОСОВ. Тәңрегә оедың нурланып... <i>Шигырьләр</i> (<i>Фәнил Гыйләҗев тәрҗемәләре</i>).	138

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТ

Нурфия ЮСУПОВА. Шигъриятнең бүгенге торышы: 2021–2024 елларда татар поэзиясе (<i>Татарстан Язучылар берлегенең XX корылтаенда ясалган доклад</i>).	142
--	-----

ЮБИЛЕЙЛАР

Ленар ШӨЕХ. Олпат каләм иясе (<i>Вакыйф Нуруллинга – 90 яшь</i>).	151
<i>Әдәби берләшмәләрдә</i> : «Гөлстан» иҗатта кайный. <i>Азнакай районы иҗатчыларының</i> <i>шигырьләре</i> (Гөлчәк Садретдинова-Хажиеваның кереш сүзе белән).	153
<i>Фотоархив</i> : Әдәби мизгелләр. «Казан утлары» – Кукмарада.	159
<i>Әбүгалисина мәгарәсе</i> : Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. Каюм Насыри уку-укыту һәм милли тәрбия турында.	160
<i>Хатлар яздым утырып</i> : М.Әгъләмов, М.Хөсәен, К.Латып, Ф.Мөхәммәтшин, Т.Әйди, И.Даби, В.Ихсанова, Ф.Яруллин, Л.Губжоков, Т.Мөбарәков, Л.Лерон, П.Афанасьев, Р.Идиятуллин, Л.Ихсанова, Н.Нәжми, А.Гыйләҗев, С.Липкинның Равил Фәйзуллинга язган хатлары.	170
<i>Каләмне ыттыкка тиңләп</i> : Хәйретдин МӨЖӘЙ, Нур БАЯН шигырьләре.	183
<i>Газиз тавышлар</i> : «Һәр күнелләр нурланадыр, чыкса Гыйззәтуллина...» (<i>Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжскаяның тууына – 140 ел</i>).	185
Яшәвемнең мәгънәсе – татар булу... (<i>Әбрар Кәримуллинның тууына – 100 ел</i>).	186
<i>Сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара</i>	187
<i>Милләт</i> : Рабит БАТУЛЛА. Жыраучы Субра атайның тууына – 800 ел.	187
Әдәби сканворд. Рәис ГАБДУЛЛА төзде.	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан. <i>Вакыйф НУРИЕВ эзерләде</i>	190

ИДARӘ:

**Ирада Әюпова
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Рәкил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Ким Миңнуллин
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех**

Баш мөхәррир урынбасары: Вакыйф Нуриев.

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжев, Рафис Корбан.

Мөхәррирләр: Элеонора Жамалиева, Гөлия Сәлахова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова. SMM-белгеч: Алинә Хәбибуллина.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

Машина йөртүче: Наил Кадыров.

✉✉: Редакция адресы: 420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

☎☎: Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст. 1618).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст. 1267), касса – 222-09-84 (өст. 1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

📄 Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Академия урамы, 2.
Журнал редакциянең компьютер үзәгендә жыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 29.04.2025, график буенча 29.04.2025, басылып чыгу вакыты 07.05.2025

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-0807. Тираж 4000.

Апрель аенда сайтны караучылар саны – 24 700; социаль челтәрләренә караучылар саны – 54 700.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендәге күзәтчеклек буенча федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2020 елның 13 ноябрендә

ПИ № ФС77-79467 атамасы белән теркәлде.

Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

Рафис
Корбан

АЛИШ

РОМАН

БЕРЕНЧЕ БҮЛЕК

1

Урамда яз. Сугыштан соңгы беренче яз. Кояшлы, аяз матур көн. Карлар да инде эреп бетеп бара. Гөрләвекләр дә агудан туктады югыйсә, бөтен киеме манма булырлык суны каян тапкандыр, урамнан чалбар балаклары, пәлтә итәкләре юешләнеп беткән Алмаз кайтып керде.

– Кайда йөрдең? Каян гына таптың шундый суны? Бер коры жебе дә калмаган бит чалбарыңның, улым, кайда киптерәбез инде хәзер боларны? – диде Оркия, улының пәлтәсен өстеннән салдыра-салдыра.

– Черек күлгә кергән идем, әни, мин әле аның бозы каты дип торам, ул инде эреп беткән икән, ике адым атлауга бот төбеннән юеш карга төшеп баттым.

– Әй жүләрәм, бу вакытта боз була димени инде? Әле ярый, бөтенләй батмагансың. Әйдә, тиз чишен, сыгып элеп куярга кирәк чалбарыңны. Әле ярый, казан астына яккан идем, сиңа кыстыбый пешергә.

– Кыстыбый?! Каян алдың бәрәңгесен, әни? Үткән атнада ашка турап салырга да калмады бәрәңге дигән идең бит.

– Калмаган иде. Атна арасында авылдан Закирә апаң белән Илсәяр килеп киттеләр. Күп итеп бәрәңге, балык алып килгәннәр. Гали жизни Актачыда бәке астыннан тоткан балык, ди. Сиңа да калды, иртәгә уха пешерербез, – диде Оркия.

Улының өстеннән киёмнәрен салдырып, мич артына кертеп, кер киптерер өчен этиләре махсус тарттырып калдырган чыбыкка

элеп куйды. Чыбыкта инде абыйсы шикелле үк суга батып кайткан Айвазның чалбары да кибә иде. Анысы кайда юешләнеп йөргәндер инде, абыйсы кайтып кергәнне күргәч, күрше бүлмәдә ни беләндер шөгыльләнеп утыручы малай алар ягына чыкты да абыйсын килеп кочаклап алды.

– Сагындыңмы абыеңны? – диде Оркия, улларының башларыннан сыйпап.

– Әни, минем дә ашыйсым килде, – диде Айваз, әнисенең итәгенә сыенып.

– Хәзер, хәзер, барыгыз, кулларыгызны юыгыз башта, – диде Оркия һәм, учак алдында табак белән каплап куелган бәләкәй табаны тартып чыгарып, өстәл өстенә китереп куйды. Коридор башындагы юынгычта кулларын юып алган малайлар өстәл янына килеп утырырга да өлгермәделәр, ишеккә шакидылар. Барысы да куркып, ишеккә борылып карады. «Кем булып икән бу?» дип уйлады Оркия, шомланып.

– Әни, эти кайтты микән әллә? – диде Алмаз һәм сикереп торып ишеккә таба йөгерде. Айваз да абыйсы артыннан барырга дип урыныннан торып басты.

– Улым, тукта, ашыкма әле. Сорыйк башта. Кем йөри икән бу вакытта? – дип, Оркия тәрәзәгә карап куйды. Кич булып килсә дә, урамда якты иде әле. Ул барып тәрәзә өленгесен ябып килде. Тагын шакидылар.

Оркия батырлыгын жыеп:

– Кем бар? – дип сорады.

– Ачыгыз әле, ирегез турында хәбәр белән килдем, – диде тавышы таныш булмаган ниндидер ир кеше.

Сугышның беренче елында ук хәбәрсез югалган, инде сугыш беткәнгә дә бер ел булып килгәндә дә кайтып күренмәгән ире турында нинди хәбәр алып килергә мөмкиннәр дип, Оркия куркып калды. «Теге оешмадан килделәр микән әллә?» дип уйлап куйды, ишек янына барып баскач та, ачаргамы, юкмы дип икеләнеп торганда, тагын шакидылар. Ул урыннарына барып утырган малайларына карап алды да, кабаланып, ишекне ачты. Ишек төбөндә кыршылып беткән иске генә пәлтә, аягына кирза итеклар кигән, гәүдәгә болай ярау гына, кинчәләр булса да, гажәеп ябык, утыз-утыз биш яшьләр тирәсендәге кара чәчле бер кеше басып тора иде.

– Сөз кем? Ирәме каян беләсез? Исәнме ул? Исәнме? Әйтегез тизрәк! – дип, Оркия ирнең пәлтә җиңенә барып ябышты.

Ир хатыннан мондый кыюлык көтмәгән иде, нәрсә дип әйтергә дә белмичә, беркавым басып торгач:

– Өйгә керергә рөхсәтме? – дип сорады.

Оркия аны ишектән эчкә үткәрдә. Ир, кереп, өстәл янында аптырап утырган малайлар янына килде.

– Алишның «Ике улым бар» шигырендәге батыр малайлар менә нинди икән! – дип, аларның башларыннан сыйпады һәм, кесәсеннән ике шакмак шикәр чыгарып, учларына салды.

– Йә, сөйләгез инде, исәнме безнең этиебез? – диде Оркыя, малайлар янына килеп утырган кешедән ире хакында яңалыкны тизрәк ишетергә теләп.

Кунак Алиш турында турысын әйтергә уңайсызланды бугай:

– Үлми торган әсәрләр язып калдырган Алиш, – диде һәм кесәсеннән бәләкәй генә ике дәфтәр чыгарды. – Менә бу дәфтәрләрдә Муса Жәлил белән Алишның үлмәс әсәрләре.

Оркыя дәфтәрләргә кунакның кулыннан йолкып диярлек тартып алды да, дөньясын онытып, аларны актара башлады. Кунак үзенең кем булуы, бу дәфтәрләргә аның кулына ничек килеп керүе хакында сөйләде. Һушы киткән хатын аның бер сүзен дә ишетмәде. Ишетсә дә, хәтерендә калдырырлык хәлдә түгел иде.

– Нигъмәт исемле кеше мин. Нигъмәт Терегулов. Алиш, Жәлилләр белән бергә пленда булдым. Легионда бергә фашистларга каршы көрәш алып бардык. Жәлилне, Алишны, әле тагын бик күп егетләргә фашистлар жәзалап үтерде. Алла саклап, мин исән калдым. Жәлил һәм Алиш белән бер төрмәдә утырган Габбас Шәрипов дигән кеше гаепсез дип табылып, төрмәдән чыгарылганда, аларның шигырьләрен яшереп, үзе белән алып чыккан. Безгә аның белән Франциядә очрашырга туры килде. Алишның шигырьләрен берничә дәфтәргә күчереп, кайсыбыз исән-сау илгә кайта алсак, алып кайтып тапшырырга дип, бер-беребезгә бүлештек. Башкалар кайта алмаган, күрәсеп, менә мин алып кайтып житкердем, сезгә тапшырам. Жәлилнекен дә сезгә калдырам. Аның гаиләсе Казанда түгел икән. Мәскәүгә үк барып эзләп йөри алмыйм. Язучылар союзына илтәп бирерсез инде. Васыятендә шулай язган Муса.

Кунак шуларны сөйләде дә тагын бер тапкыр тын гына тыңлап утырган малайларның башларыннан сыйпап алды.

– Менә бит, үз эшен дәвам итәргә ике батыр калдырган Алиш. Үзләре белән горуруланып шигырь дә язган, – диде дә: – Ике улым бар, – дип, күңеленә бикләп куйган шигырьне укырга тотынды: –

Һәрбер эшне житез эшли торган
Корыч кебек ике улым бар.
Ике кулым кебек үсеп килгән
Булышчым бар, ике улым бар.

Шуышмасын дошман тирә-якта,
Колакларым яхшы ишетә.
Мин үлсәм дә, ике улым кала,
Алар ишетер икесе ничек тә.

Ике күзем минем үткен күрә,
Кай тирәгә дошман посканын.
Ике күзем кебек ике улым
Сизгә саклар илнең постларын!

Ике аягым минем чыдам булды,
Ерак походларга чыкканда.
Аякларым кебек ике улым да
Сынатмаслар әле ятларга!

Этиегезнең шигыре бу. Сезгә багышлап язган. Этиегез кебек батыр булып үсегез!

Шулай диде дә кунак китәргә жыенды.

– Чэй дә эчмәдегез, – диде Оркыя. – Кыстыбый пешергән идем, улым кайта дип. Суворов мәктәбендә укый Алмазыбыз. Этисе кебек туган илне саклаучы булырга жыена. Ялларга өйгә кайтып йөри.

– Бик әйбәт. Илгә батыр солдатлар кирәк, – дип, кунак торып басты.

– Гафу итегез инде, югалып калдым. Исемегезне дә оныттым хәтта, – диде Оркыя, уңайсызланып.

– Нигъмәт атлы мин, Нигъмәт Терегулов. Уфадан килдем. Әле тагын берничә көн булам Казанда. Бәлки тагын килеп китәрмен. Кирәгем чыга калса дип, Казанда тукталган адресымны язып калдырам, – дигәч, ул Алмаздан кәгазь белән карандаш сорап алды.

Алмаз, нишләргә икән дигәндәй аптырап, әнисенә карады. Оркыя, үзе ашыгып барып, түрдә торган шкафтан кәгазь белән каләм алып килде дә:

– Менә, языгыз, – дип, кунакка сузды. Ир, Казанда тукталган жиренең адресын язганнан соң, кәгазьне Оркыяның кулына тоттырып:

– Хәзергә сау булып торыгыз, – дип, ишеккә юнәлде.

Оркыя кунак артыннан ишекне ябып, ачкычны борып бикләде дә, уллары янына килеп, өстәлдә яткан дәфтәрләрне кулына алды. Болар, берсе шактый калыңрак, икенчесе юка кына, бәләкәй ике дәфтәрчек иде. Калын дигәне Жәлилнеке булып чыкты. Төрле кәгазьләрдән төпләнгән блокнот кебегрәк бу дәфтәр тышлыгына латин хәрефләре белән язылган «Taschenbuch» дигән сүзгә укыды.

– «Сүзлек» дип язганнар! – дип куйды Алмаз. – Әни, немецча язганнар монда, «немецча, төрекчә, урысча сүзлек» дигәннәр! Гарәп хәрефләре белән Муса Жәлил дип тә язылган. Өстә «1943» дигән.

– Кырык өченче елда исән булганнар икән әле, бәгырькәйләр. Кырык беренче елда ук хатлары килми башлады бит инде этиегезнең.

Шулай дигәч, Оркыя Жәлилнең дәфтәрен улына биреп, Алишныкын үзе укырга жыенды. Дәфтәр уч төбә хәтле генә, юка һәм нибары унлап шигырь язылган иде. Берсе дә Алиш кулы түгел, кемнеләр күчереп язганы күренеп тора. Кунак та шулай диде бугай шул.

– «Ике улым бар»... Моңысы Терегулов укыган шигырь икән... Яттан сөйләде...

Икенче шигырь «Өченче көз» дип атала иде.

Өченче көз

Саргаешып, каен яфраклары
Өченче кат жиргә коела.
Өч кенә ел үтте микәнни соң?
Ун ел үткән кебек тоела...

Шулвакыт Оркыяның тавышы калтыранып китте. Күзләрән яшъ томалады. Ул, укудан туктап, дэфтәрне улына бирде. Шигырь укуны Алмаз дәвам итте:

Ил бәйрәмен инде өченче кат
Тоткынлыкта, читтә үткәрәм.
Бер файдасыз, дуслар, үтә гомер,
Бушка үтә – үтә, әй, әрәм!

Алмаз туктап әнисенә карады. Ул мышык-мышык елый иде.

– Әни, елама. Син елагач, минем дә елыйсы килә, – диде Алмаз.

Ул арада боларны шыпырт кына тыңлап утырган бәләкәй Айваз үкереп үк еларга тотынды. Оркыя, улын тынычландырырга теләп, янына барып кочаклап алды.

– Ник елуйсың, улым. Ни булды? – дип, Айвазны сөя башлады. Малай аның саен катырак үкседә.

– Ник елуйсың, дим, улым, елама.

– Сез дә елуйсыз бит. Сез елаганга елуйм, – диде малай.

– Кая, Муса абыегыз ниләр язган икән? – дип, Оркыя, Алмаздан Жәлил дэфтәрән алып, аның шигырьләрән карарга кереште. Беренче битен ачып, укырга да тотынды:

Буран

Күз ачкысыз каты буран чыкты.
Юл табалмый, атлар туктады.
Кар пәрдәсе аша күренеп кала
Ерак түгел авыл утлары...

Ул, кычкырып укудан туктап, пышылдап кына укуга күчте. Дулкынланудан аның тавышы калтырый башлаган иде. Шулай да шактый озын гына шигырьне ашыгып, йөгертәп укып чыкты да: «Кара син аны, пленда да гашыйк булу турында язган, мутлыгын анда да ташламаган бу жүнсез», – дип куйды.

Шунда Оркыя торды да ишек катына барып, шунда эленеп торган пәлтәсен барып кия башлады.

– Әни, кая барасың? – диде Алмаз.

– Сезнең белән елашып утырып булмый, мин Кадрия апаңнарга барып кайтам эле, – диде Оркыя.

– Мин дә барам. Минем дә Ләйлә белән Аданы күрәсем килә! – диде малай.

– Юк, сез йөрмисез, өйдә генә утырыгыз. Караңгы, кичке суык төшкән инде. Мин озак тормыйм, тиз әйләнермен. Сез, әнә, кыстыбый ашый торыгыз. Суынгандыр инде, – диде дә Оркыя, дэфтәрләрне алып, түрдәге шкаф эченә тыгып куйды, аннары башына шәлен бөркәнеп, өйдән чыгып, тышкы яктан ишекне бикләп алды.

Малайлар, керегазда чэй кайнатып, эниләре табынга куеп калдырган кыстыбый белән сыйландылар. Аннары Алмаз училищедан бирелгән өй эшләрен эзерләргә утырды. Ул менә ике ел инде Суворов исемендәге хәрби училищеда укып йөри. Ялларда аларны өйгә кайтарып жибәрәләр. Шулай да өйгә эш бирергә онытмыйлар. Ә бу юлы яллары озын – аларны мартның соңгы көннәре булгач, язгы каникулга жибәрделәр.

Алмаз, жиде яше тулгач, Черек күл буендагы алтынчы мәктәпкә укырга кергән иде. Ул вакытта сугыш бара иде әле. 1943 ел. Беренче класстан соң, икенче елны укырга барып алдыннан аларга урамда аның белән бер яшыләрдә генә булсалар да, чын солдат киemenдәге ике малай очрады.

– Әни, карале, малайлар гына булсалар да, солдат гимнастёркасы кигәннәр, – дип аптырады Алмаз.

– Хәрби училищеда укыйлардыр алар, – диде әнисе.

– Минем дә хәрби буласым килә! Училищеда укып, фронтка китеп, фашистларны дөмектереп кайтасы килә. Ничә ел бара инде, һаман бетми шул сугыш!

– Бетәр, улым. Фашистларны үз өннәрендә кыйный башладылар инде безнең солдатлар.

– Сугыш бетсә дә, илне дошманнардан сакларга кирәк булачак бит. Мин дә ил чигендә хезмәт итәргә теләм.

Әнисенен бер дә училищеда укытасы килмәде Алмазны. Бигрәк тә дәү әнисе теләмәде. Училищега керү жиңел генә түгел икән. Малайларны бик жентекләп тикшерәләр. Мәктәптә алган белемен генә түгел, эти-әнисенен кем булуын да карыйлар. Житмәсә, әтисенен пленга төшүен дә искә алдылар дип сөйләде әнисе.

Ләкин малай үз дигәнәндә торды. Нәтижәдә икенче класска Суворов училищесына барды. Инде менә икенче уку елын бетереп килә. Тагын ике айдан өченче курс курсанты булачак.

Ада белән Алмаз бәләкәй чакларыннан ук дус булдылар. Мәктәпкә алар икесе бер класска барганнар иде. Училищега күчкәч кенә, сирәк күрешә башладылар. Сугыш алдыннан аларның этиләре Фатих абыйны халык дошманы дип төрмәгә утыртканнар иде. Төрмәдән ул сугыш башланган елны, Яңа елны каршылаганда гына кайтты да икенче көнне үк үз теләге белән сугышка китеп барды. Аларның эниләре – Кадрия апа белән Оркыя бик дуслар, гел очрашып торалар. Шуңа күрә дә этиләре турында яңалыкны иң беренче Кадрия апа белән уртаклашасы килде бугай аның.

Алмазга тыныч кына дәрес хәзерләп утырырга туры килмәде. Башта абыйсының китаплар алып, үз эше белән утырганын күргән Айваз тынгылык бирмәде. Аңа әтисенен «Ана әкиятләре» дигән китабын алып, «Койрыклар» әкиятен укый гына башлаган иде, өч-дүрт хатын ияртеп, эниләре кайтып керде. Ул хатыннарынның икесе – алар белән Мергасов йорты дип атала торган берүк йортта

яшәүче Кави Нәжми белән Ибраһим Гази исемле язучыларның хатыннары. Өченчесе Аданың әнисе Кадрия апа. Ө дүртенчесен Алмаз танып белми. Ул да берәр язучының хатыныдыр инде.

– Менә, кызлар, нишләргә дә белмим – шатлык та, елата да, – дип, Оркыя шкафтан барып теге дәфтәрләрне алды да, берсенә дә бирергә теләмичә, күкрәгенә кысып тотты һәм: – Алишымның шигырьләре кайтты, – дип елап жибәрде.

– Йә, балавыз сыкма әле! Кая, бир әле, күрсәт инде безгә дә, – дип, Сәрвәр аның кулыннан дәфтәрләрне алып карый башлады. – Моңысы Муса Жәлилнеке микәнни?

– Берсе – Алишныкы, берсе – Жәлилнеке.

– Икесе бергә булганнар микәнни пленда? – дип сорады Кадрия.

– Бергә булганнар икән шул. Шигырьләрен дә бер кеше алып чыккан төрмәдән.

– Бу дәфтәрләрне алып килгән кешеме? Кем дидең әле исемен?

– Ул түгел. Габбас Шәрипов исемле кеше, ди. Бу дәфтәрләрне китерүче – Нигъмәт Терегулов. Габбас Шәриповны, төрмәдән чыккач, Франциягә жибәргәннәр. Франциядә Алишның шигырьләрен берничә кеше үзенә күчереп алган, ди. Терегулов шуларның берсе икән.

– Мусаның дәфтәре калынак.

– Алиш аз яза иде бит шигырьләрен. Күбрәк балаларга әкиятләр язды бит.

– Классик иде инде! Немецларның бөек әкиятчеләре – бертуган Якоб белән Вильгельм Гриммнар кебек! Их, белделәр микән ул фашистлар нинди бөек әкиятчене харап иткәннәр?! – дип куйды Сәрвәр, Оркыяның сүзен куәтләп.

– Дания әкиятчесе Андерсен белән бер дәрәжәдә иде Алиш! – диде Кадрия, аларга кушылып. Аннары ул Алишның дәфтәрен алды да, беренче битен ачып, шигырен укырга кереште.

Үзем турында жыр

Әйтсәләр дә: барып тор син дип
Дөнъяның иң рәхәт жиренә,
Әйтер идем, кирәк түгел дип,
Кайтам мин дип туган илемә.

Әйтсәләр дә, алтын сарайда тор син,
Ләкин илең ирексез калсын дип,
Әйтер идем: мине зинданга сал,
Фәкать илем ирекле булсын дип...

Кадрия бер-бер артлы берничә шигырен укыды Алишның. Аны тыңлап торган Оркыяның күзеннән тыелгысыз яшь акты да акты.

– Житәр, Кадрия, укыма бүтән. Жәлил шигырьләрен укыгыз әле, – диде ул, яшьләренә тыгылып.

Кадрия Алиш шигырьләрен укыганда, Сәрвәр Мусаның дәфтәрен карап утырды.

– Кызлар, карагыз әле, соңгы битендә Муса үзе белән бергә төрмәдә

утырған татар егетләренең исемнәрен язган. Монда уника исем. Уникенчесен хыянәтче дигән. Хыянәтчесен дә утыртканнар микәнни?

– Алиш блокнотында да бар ул исемлек, – диде шунда Кадрия. – Менә, соңгы биттәге «Тормыштан хроникалар» дигән язмасында. Шулар ук кешеләр. Ахырдан «Тагын башка байтак егетләр, фамилияләрен белмим» дип бетергән. Сатлыкжанның да исемен күрсәтмәгән. Уника шигыре бар Алишның. Язарга кәгазе булмаганмы инде?..

– Аның каравы, Мусаның шигырьләре күп. «115 шигырем бар. Бу дәфтәргә алтмышын гына күчерәм» дигән. Дәфтәрендә 128 бит. – Сәрвәр тоткыннарның исемнәрен укып чыкты да, – Оркия, дустым, монда Алишка багышлап язган шигыре дә бар бугай Мусаның, – дип, дәфтәрнең артыннан берничә битне актарып, бер шигырьгә тукталды. – Менә, «Дуска» дигән дә, «А.А.» дип куйган. Исемлектә А.А. хәрәфләренә башланган кеше бер генә – Абдулла Алиш.

Сәрвәр шигырьне укый да башлады. Бар да, тын калып, аны тыңлады.

Дуска

А.А.

Кайгырма, дус, яшьли үләбез дип,
Без алмадык сатып гомерне.
Үзәбезчә яшәп, үзәбезчә
Без чиклибез аны түгелме?

Сәрвәр шактый озын гына шигырьне бер тында укып чыкты.

– Гениально! – дип куйды Кадрия.

Хатыннарның барысының да күзләрендә яшь иде.

Хатыннар Мусаның шигырьләрен берсен икенчесе алмаштырып укыдылар. Һәр шигырь саен әлеге шулар «Гениально!» сүзен кабатладылар. Һәр шигырь саен сыктап алдылар. Шактый озак утырдылар алар бу кичне. Күптән болай утырышканнары юк иде. Һәркайсы яше белән үзен хәсрәтен ағызды. Арада Оркия шикелле үк кайгырган хатын Кадрия иде. Фатих Кәрим хатыны. Сугыш менә бетә, менә бетә, шатлыклы очрашу минутлары якынлаша дип яшәгәндә, Көнигсбергны азат иткәндә һәлак булды бит аның Фатихы. Ул да ике бала белән торып калды.

– Кызлар, озак утырдык, таралышырга вакыт, – диде шунда Кадрия, стенада эленеп торган күкеле сәгатьнең күкесе тәрәзәсеннән чыгып, ун тапкыр күкелдәп алгач. – Нишләтәсең инде син бу шигырьләрен?

– Нишләтсен, Язучылар союзына илтеп бирергә кирәк, – диде Сәрвәр. – Акласыңнар исемнәрен. Нинди халык дошманнары булсын, ди, алар?! Нинди шигырьләр язганнар! Жәлилнекеләр аеруча көчле! Туган илне сою, дошманга каршы нәфрәт белән язылганнар. Иртәгә үк тот та илтеп бир.

Хатыннарны озатканнан соң да, Оркия тиз генә йокларга ятмады. Улларына урын жәеп бирде дә, икенче бүлмәгә чыгып, суык лампа

яктысында шигыр укып утырды. Ул төнне, гомумән дә, йоклый алмады хатын. Шигыр укыганда туган уйлар аны еракта калган яшьлек елларына, Алиш белән танышып, яратышып, тормыш корып жибәргән, уллары туган, гомерләренен иң бәхетле чорларына алып кайтты.

2

Эштән соң дус кызлары белән Бауман урамындагы «Унион» кинотеатрына барып, аннан соң гына кайтып кергән Оркыяны әнисе: – Сөөнче! Сина бер егеттән хат бар! – дип каршы алды.

«Алиштан!» дигән шатлыклы уй яктыртып үтте аның күңелен. Очрашып йөргән көннәрендә үзен әллә ни исе китмәгәндәй тотса да, ун көн күрмичә торгач, ул аны юксына башлаган иде. Язучылар союзын оештыру съездыннан соң әле союз әгъзалары итеп алынмаган ике Абдулланы – Абдулла Алиш белән Абдулла Әхмәтне, Идрис Туктар атлы язучыга ияртеп, Ютазы районына әдәби командировкага чыгарып жибәргәннәр иде. Кызлар арасында Абдулла Алишның яшьрәк чакта, әле Жир төзү техникумында укыган вакытларында Кадрия исемле кызга гашыйк булып йөргәнлеге турында сөйләнэләр иде. Чындырмы бу, ялгандырмы, Кадрия Ишукова атлы ул кыз бүген – Алишның Агыйль белән Тагыйль кебек жан дуствы Фатих Кәримнән хатыны. Икесе бер кыз артыннан йөрмәгәннәрдер инде. Белмәсез тагын, алар өчесе дә техникумда бергә укыганнар. Кайсы кайсын яраткандыр, ә менә дуслыклары һаман дәвам итә.

Оркыя хатны алды да, үз бүлмәсенә кереп, киёмнәрен дә алыштырып тормыйча, конвертын ertyп укырга да кереште.

«Кадрлем Оркыя!

Сина Татарстанның иң ерак көнчыгыш чикләреннән сагынычлы кайнар сәламнәр жибәреп, дуствың Алиш. Күрешмәгәнебезгә әле бер атна гына вакыт узса да, өзелеп сагындым үзеңне. Шушы бер атна гына вакыт та бер ел узган шикелле бик озак булып тоела. Аңлайым, без инде борыннарына мэхәббәт исе әле кичә генә керә башлагын унжиде яшьлек бала-чагалар түгел. Дөрес, синдә горурлык, зурлык берәз бар, миндә, бәлки, татарлык бардыр. Ул бит, личность, кимчелексез булмый. Шул кимчелекләр арасыннан сайлап алып, яхшы якларны күрә белү зур эш... Минемчә, безнең характерлар арасында алай бик нык аерымлык, каршы килүчелек юк. Һәрхәлдә, андый эшләр булса да, бер якның ташлама ясавы белән, ул тигезләнәчәк...»

Алишның нәрсә әйтергә теләгәнән бигүк төшенеп бетмичә, Оркыя хатны яңабаштан укый башлады. Съезд алдыннан гына Алиш, ни өчендер торган урынын алыштырып, Достоевский урамында бер бүлмәле фатир табып яши башлаган иде. Хатының ахырында ул шул фатирын жиһазландыру турында искә алган бугай, Союздан күрсәтелгән матди ярдәм хакында

язган: «...Мин үзем 10-15 сентябрьлөргә кадәр Татиздаттан ижат командировкасына Ютазыга җибәрелдем. 500 сум акча бирделәр, 100 сумлык көтепханә бүләк иттеләр. Аннан кала, съезд уңае белән промтоварлар биргәннәр иде. Шулай итеп, кешене шактый карадылар булып чыгадыр инде бу...»

Хатны кат-кат укып чыкты Оркыя. Укыган саен сагыну көче көчәя барды. Аңа исе китмәгән кыяфәт чыгарып йөрүләре өчен үз-үзен тиргәп тә куйды. Ә бит Алиш яратмаслык егет түгел: чибәр, бөтен кызларны үзенә каратырлык. Тыйнак кына берәз. Анысы да начар түгел, бер караганда.

Оркыя хат укудан тәэсирләнәп, чишенергә дә онытып, уйга чумып утырганда, алгы яктан әнисенең тавышы ишетелде:

– Кызым, тамагың ачкандыр бит, ашарга чык!

– Юк, әни, бер дә ашыйсым килми. Мин ятам, иртәгә иртүк торасым бар, – дип, ул урынын жәеп, жылы юрган астына чумды.

Хатында язганча, Алишлар тагын берничә көн үтүгә, командировкадан кайтып та төштеләр. Ләкин Алиш шул көнне үк үзенә Абдулла Әхмәт белән Башкортстанга, Уфага барып кайтырга җыенуларын әйтте. Анда Башкортстанның халык шагыйре Мәжит Гафури нык авырып киткән икән. Язучылар союзыннан әлеге дә баягы шул ике Абдулланы Татарстан язучылары исемнән Гафури абыйларының хәлен белешеп кайтырга сораганның булып чыкты.

– Карагыз анда, башкорт язучылары белән тагын бер «Җидегән» оешмасы төзеп кайта күрмәгез, – дип кисәтте Кави Нәжми егетләргә юлга чыгып китәргә җыенган көнне, үзенчә шаярткан булып.

Башкортстанга барып төшкәч, алар Язучылар союзын эзләп табып, туп-туры Союзның рәисе Афзал Таһиров янына барып керделәр. Кырык-кырык биш яшьләр тирәсендәге бу кеше бернинди дә башкорт булмыйча, үзбөзгә Бөгелмә өязендәге Габдрахман дигән авылда¹ туып үскән татар абзые булып чыкты. Үзләренә каян килүләре, нинди эшләр майтарып йөрүләре турында әйткәч, рәис абзый үз янына урынбасарын чакырып кертте. Бу язучы да Габдулла исемле икән.

– Менә, Габдулла, таныш бул, Татарстаннан ике яшь язучы килгән. Икесе дә синең адашларың – Абдуллалар, – диде.

Чама белән Казан кунаклары яшендәге бу егет, аларга кулын биреп, үзен:

– Габдулла Амантаев, шагыйрь, – дип таныштырды. Алиштан бер генә яшкә өлкән булса да, инде Союзга керергә һәм рәис урынбасары булып сайланарга өлгәргән.

– Егетләр изге эш белән йөрүләргә, Мәжит аганың хәлен белешергә килгәннәр, – диде Афзал агай. – Менә син, Габдулла, адашларың белән үзгә дә Мәжит агайның хәлләрен белешеп кайт әле. Бүген синең эшен шул булып.

¹ Хәзер Татарстанның Әлмәт районындагы авыл.

Аларны Мәжит аганың хатыны Зөһрә ханым каршы алды. Ул Габдулла Амантай белән яхшы таныш иде бугай, өйләренә килеп кереп, сәламнәр алышкач та:

– Габделмәжит абыегызның кәефе китебрәк тора бит әле, – диде.

– Бу егетләр Казан кунаклары иде. Язучылар. Мәжит аганың хәлен белешергә килгәннәр.

– Казаннан укмыни? Күрмичә китү дәрәс булмас инде, алайса. Шулай да мин әйтеп чыгыйм, – дип, ул Мәжит ага яткан бүлмәгә кереп китте.

Зөһрә ханым шактый ук яшь күренә иде. «Яшь хатыны, ахры» дип уйлап куйды Алиш. Гафури үзе илле дүрт яшьтә булырга тиеш, ә хатыны туташлар кебек кенә иде. Ул ире яткан бүлмәгә кергәндә, ярымачык калган ишектән аларга Гафуриның буылып йөткергәнә ишетелде.

– Хәлләре бик әйбәт түгел бугай Мәжит агайның, – диде Амантай. – Авыруы бик җитди – чахотка.

– Тукайныкы шикелле икән. Ул да шул чирдән киткән бит, – дип куйды Абдулла Әхмәт.

Ул арада бүлмәдән Зөһрә ханым чыкты.

– Сөз керәгез, таныша, сөйләшә торыгыз. Миңа чәй эзәрләргә кушты. Берәздән табын янында дәвам итәрсөз әңгәмәгезне.

Егетләр Амантай артыннан авыру шагыйрь яткан бүлмәгә атладылар.

– Казан кунаклары бар икән. Ничек инде алар белән утырып чәй эчмәскә, – дип каршылады аларны Гафури.

– Әйе, Мәжит агай, Казаннан сөзне күрергә дип яшь язучылар килгән, – дип башлады сүзен Амантай.

Алиш та, Абдулла Әхмәт тә әле язучылар арасына яңарак кына кереп бара торган яшь каләм әһелләреннән саналалар. Әхмәт Алиштан берничә елга өлкәнрәк булгач, сүзне дә ул башлар дип килешкәннәр иде. Җитмәсә, берничә ел төрле гәзитләрдә журналист булып эшләп алган, хәзер педагогика институтында укып йөри, язучылар белән ешрак аралаша. Мәскәүдә беренче китабын чыгарырга да өлгәргән. Ә Алиш үзенә әдәбият белән бәйләнеше булмаган бөтенләй ят өлкәнә сайлаган – Җир төзү техникумын тәмамлап, башта Минзәләдә мелиоратор булып, Казанга әйләнеп кайткач, КазГрәс һәм канализация төзөлешләрендә эшләде. Хәзер исә «Техника» дип аталган журнал чыгару белән мәшгуль. Әдәби эсәрләр, бигрәк тә балалар өчен хикәяләр язып, Казан язучылары арасында өметле яшь каләм иясе буларак танылу алган булса да, Гафури хәтле Гафури алдында авыз тутырып сөйләрлек уңышлары әлегә юк дәрәжәсендә. Егетләр икесенә дә исемнәре Абдулла – берсе Алиш, икенчесе Әхмәт икәнлекләрен әйтеп, Габделмәжит абзыйларын көлдәрәп алганнан соң, икесе дә, сүзне ни белән дәвам итәргә икән дип, беркадәр югалып калдылар. Ләкин бу хәләттән аларны Гафури агайлары үзе чыгарды:

– Йә, сөйләгез, егетләр, ниләр майтарып ята анда Галимжан абыегыз? – диде.

Карт язучының кайсы Галимжан хақында соравын алар икесе дә шунда ук аңладылар, әлбәттә. Гафурины, чынлап та, Галимжан Ибраһимов кызыксындыра иде. Син җавап бирәсеңме дигәндәй, Алиш Әхмәткә карап куйды.

– Галимжан ага егерме җиденче елдан бирле Кырымда яши, – диде Әхмәт.

– Беләм, беләм, аны да шул миндәге чир интектерә. Ул бәхетле, Татарстан хөкүмәте аның хәленә керде, дэвалансын, сәламәтлеген ныгытсын өчен Кара дингез буйларына җибәрде үзен. Саф дингез һавасын сулап, таулар һавасының шифасын алып, рәхәтләнеп яшәп ята Ялтада. Миңа менә андый бәхет тәтемәде. Хәлем елдан-ел, көннән-көн начарлана. Озакка түзә алмам, ахры, – диде дә Мәжит агай, сүзләрен раслагандай, тыны кысылып йөткерергә тотынды. Аның ютәлләвен ишетеп, бүлмәгә Зөһрә ханым килеп керде. Кулына тоткан чынаягында ютәлне йомшарту өчен алдан махсус хәзерләп куйган үлән кайнатмасы салынган иде бугай.

– Эчеп җибәр әле, какырыгыңны ачмасмы, – дип, касәне иренен иреннәренә китерде.

Кайнатманы эчкәч, сырхауның хәле берәз яхшырып киткәндәй булды, ул тыныч тын ала башлады һәм сүзен дәвам итте:

– Шундый хәлдә дә ару-талуны белмичә эшли әнә. Минем кебек өендә кырых-кырых килеп ятмый. Дөньяга чыккан һәр мәжмуга белән танышып, язганнарыбыздан хәбәрдар булып тора. Гади укучы булып кына түгел, аларга матбугатта үз бәясен биреп бара. Укыгансыздыр, бәлкәм, «Совет әдәбияты»ның былтыргы икенче-өчөнче саннарында минем өчөнче ел Татиздат бастырып чыгарган сайланмаларым турында бик этрафлы мәкалә белән чыкты.

– Укыдык, укыдык, Мәжит агай, сайланмаларыгызны да укыдык. Хәтерегез калмаса, шундый сорау бирәсем килә, Мәжит агай: сез ике телдә дә язасызмы ул? Татарча да, башкорт телендә дәме? – дип сорап куйды шул вакыт Абдулла Әхмәт.

Гафури аңа карап елмайды да:

– Татарча гына язам, – диде кеткелдәп.

– Башкортчага тәржемә итәләрме?

– Нишләп итсеннәр. Татарчаны да йөгертәп укыйлар бездә, аның бернинди авырлыгы да юк. Мин бит татар авылында туып үстем. Үзебезнең авыл мәдрәсәсендә, аннары Троицкидагы «Рәсүлия» мәдрәсәсендә, бишенче елны Казанга барып, «Мөхәммәдия»дә, алтынчы елны янә Уфага кайтып, «Галия»дә укып, югары белем алдым. Барысында да татарча гына укыттылар.

Әхмәтнең сорауларына җавап биргәннән соң, Гафури беркавым тынып калды. Аннары кемнеләр исенә төшерергә теләгәндәй:

– Карале, кем соң инде?.. Теге красноармеец формасында йөрүче...

– Кави Нәжмине әйтәсезме?

– Шул, шул, үзе. Сезнең Союзның башлыгы... Ни эшләр бетереп йөри соң? Наман шул халык дошманнарын фашист буларга белән маташамы? Мулла малайларын талкыйлар. Шуннан сак булыгыз, егетләр. Габдулла, син дә мулла малае бит әле? – диде ул, Амантайга карап.

Гафури агайларының юрауларын өч Габдулла да җавапсыз калдырды. Чөнки аларның өчесенә дә нәсел шәжәрәләре муллалар тамырына барып тоташа. Өчсә дә, утызынчы елларга кергәч, илдә башланган репрессияләрнең башында зыян күрүчеләрнең мулла малайлары икәннән яхшы беләләр иде. Алишның да бу елларда этник эһисенә «чит элемент» дигән ярлык тактылар. Дөрес, аның этисе Габделбари абзый – мулла малае. Ләкин ул беркайчан да муллалык итмәгән, патша армиясендә хезмәт итеп кайткан. Мулла кызына өйләнгән өйләнүен. Ләкин балаларының берсә дә бабалары юлыннан китмәде. Шуңа карамастан, апасы Закиргә өйләнгән Гали жизнәсен, «чит элементлар белән туганлашкан» дип, партиядән чыгардылар. Кантон партия оешмасына барып, хатынының атасы мулла булып тормаган дип аңлатма язып, апелляциягә биргәннән соң гына, яңадан партия сафына кайтардылар. Гали жизнәсә дә Габдуллаҗан кайнишенә бу мәсьәләләрдә сак булырга, үзенә чыгышын бик кычкырып йөрмәскә киңәш бирде ул вакытта. Шуңа күрә Алиш Гафури агай сорадын да җавапсыз калдырды.

Мәжит Гафури агай белән шактый озак утырдылар алар гәпләшәп. Чәй табыны артында да озаклап сөйләштеләр язучыларның хәлләре турында. Алиш өчен бу сөйләшүләрдән алып кайткан төп сабак алдагы тормышында үзенә нинди нәселдән килеп чыгуы хақында сак эш итәргә кирәк дигән нәтиҗәгә килүе булды. Гафури шулай ук Алишның балалар өчен язун хуп күрдә. Үзенә дә балалар өчен шигырьләр һәм мәсәлләр язун турында сөйләде. Киләчәктә аңа иҗатын тулысынча балалар өчен язуга багышларга киңәш бирде.

Уфага китәр алдыннан Алиш Оркыя белән Кырымга барып ял итеп кайтырга дип килешкәннәр иде. Ә Кырымнан алар, әниләренә сюрприз ясап, кияү белән кәләш булып кайттылар. Оркыяны ул, Яңа бистәгә әниләре йортына илтмичә, командировкага китәр алдыннан гына яши башлаган Достоевский урамындагы бер бүлмәле фатирына алып кайтты. Аларга никахны, авылдан килеп, этисе Габделбари абзый үзе укыды. Никах мәҗлесенә бөтен туган-тумача жыйналган иде. Көектән дә, Рәҗәп белән Салманнан да этисенә бөтен туганнары килде. Бары тик Гали жизнәсә генә килә алмый калды. Авыл советы председателе булып эшләгәч, көзгә кыр эшләрен ташлап китә алмаган.

Кыр эшләрә төгәлләнгәч, соң булса да, барыбер килеп, яшь парларны котлап китәргә жай тапты тагын үзе.

Туйдан соң берничә көн үткәч, Уфадан Мәжит Гафуриның вафат булуы хакында хәбәр килде.

3

Икенче көнне үк бара алмады Оркыя Язучылар союзына. Мартның соңгы якшәмбесе иде. Көне буге диярлек дәфтәрләрнең әле берсен, әле икенчесен укыды. «Боларны кешегә күрсәтергә ярый микән соң?» дип тә уйлады. Сердәшләрә куркып тормаска, Язучылар союзына илтеп бирергә дип киңәш бирделәр бирүен. Анда бит әле ни диярләр? Сугышның беренче елында ук пленга төшүләрә хакында билгеле булгач, төрле сүзләр йөрдә бит. Әминә белән Муса турында да төрле пычрак сүзләр әйтеп бетерделәр. Алар гынамы соң, Мусаның беренче хатыннары Рауза белән Зәкияне ничек кенә мыскылламадылар. Аларга Әминәгә караганда күбрәк тә эләкте әле ачы теллеләрдән. Әминәгә әллә ни күп эләкмәде, ул Жәлилова фамилиясен йөртми иде шул. Сейфуллина Нина Константиновна булып йөрдә. Аннары, Казан күзеннән качып, бөтенләй Мәскәүгә үк китеп барды. Рауза былтырга хәтле Жәлилова булып йөрдә. Улы Альберт Жәлилнең күчермәсе инде. Былтыр Бауман урамында очратты аларны Оркыя. Улы белән каядыр ашыгалар иде. «Ашыгам», – диде Рауза. Бер хәрбигә кияүгә чыккан икән дә Киевка китәргә йөриләр икән. Киткәннәр дә, ди, бугай инде. Ә Зәкия Казанда – радиостудиядә эшләп йөри. Аның да кызы үсә Мусадан. Люция. Унбер яшьтә бугай инде. Анысы да әтисенә охшаган.

Оркыя, дәфтәрләрне Союзга илтсәм, анда ни булмас, юк итүләрә дә мөмкин дип, Алишның шигырьләрен Алмазның язуга дәфтәрә күчәрәп куярга кирәк дигән уйга килде. Көннең икенче яртысы шул эш белән үттә.

Тышта мартның соңгы көне, салкынча иде. Оркыя, юка пәлтәсен киеп, мамык шәлен бөркәнде дә, дәфтәрләрне кул сумкасына тыгып, Язучылар союзына барырга чыкты. Чернышевский урамына менеп, Бауманга төште дә Матбугат йортына таба атлады. Язучылар союзы шул бинада урнашкан иде.

Әхмәт Ерикәй ишекне болай да куркып кына ачып килеп кәргән Оркыяны караңгы чырай белән каршы алды. Хатын, аның сытык чыраен күргәч, алдан әйтергә дип әзерләнеп кәргән сүзләрен онытып, тәмам коелып төште. Шулай да үзен кулга алып, исәнләшергә көч тапты:

– Исәнмесез, Әхмәт абый...

– Исәнме. Ни йомыш? – диде Ерикәй төксе генә.

Оркыя, калтыранган куллары белән кул сумкасын ачып, кәгазьгә төрәп алып килгән дәфтәрләрне чыгарды да өстәл янына якын килеп:

– Өченче көн бер кеше Алиш белән Муса Жәлил шигырьләре

язылган шушы дәфтәрләрне калдырып китте, – диде һәм аларны Ерикәйнең алдына, өстәлгә китереп куйды.

Дәфтәрләрне күргәч, Ерикәйнең әле генә мыскыллы елмаю белән балкыган йөзе агарынып китте:

– Нинди кеше?.. Нинди дәфтәрләр?..

– Алиш белән Жәлилнең шигырьләре.

Нәрсәдәндер куркып калган Ерикәй, дәфтәрләрне алыргамы-юкмы дип, беркавым карап торганнан соң, соравын яңадан кабатлады:

– Нинди дәфтәрләр? Кем китерде?

– Өченче көн кичке якта Нигъмәт Терегулов атлы кеше килеп керде дә Алиш белән Жәлилне һәм тагын берничә кешене фашист төрмәсендә жәзалап үтерүләре хакында сөйләде. Бер тоткын аларның төрмәдә язган шигырьләрен алып чыккан һәм аңа биргән. Терегулов сугыштан исән-сау әйләнеп кайткан. Уфада яши икән. Менә бер елдан соң шул дәфтәрләрне безгә алып килгән.

– Ул кеше каян белгән сезнең адресны? Нишләп Мусаныкын да сезгә китергән?

– Алиш шигырьләре язылган дәфтәрдә безнең һәм Язучылар союзының адреслары язылган. Шулар буенча китергән.

– Кем дисең әле исемен? Терегуловмы?

– Әйе, Нигъмәт Терегулов.

– Үзен күреп сөйләшәргә иде бит. Адресын алып калмадыңмы?

– Уфадан диде. Казанда тукталган. «Совет» кунакханәсендә диде.

– Яхшы, бар, кайт. Без монда идарәдә киңәшләшербез. Нәрсә хәл иткәнне хәбәр итәребез. Хуш.

Оркыя, ни дияргә дә белмичә, хушлашып чыгып китте.

Ерикәй яшлы комсомол, партия чыныгуы алган, судта халык судьясы булып торган, төрле гәзит редакцияләрендә эшләп, сугыш елларында фронт гәзитләрендә хезмәт иткән, былтырдан бирле Татарстан Язучылар союзы председателе вазифаларын башкаручы шагыйрь иде. Мәскәүдә яшәгәндә, татар опера студиясенең әдәби бүлек мөдире булып торган Муса Жәлилнең якын дустан булып йөрсә дә, ул дустаның бернинди дә халык дошманы түгеллеген раслап, органнар алдында аклау сүзе әйтергә жыенмый иде. Киресенчә, Оркыя чыгып китүгә үк, дәфтәрләрне карап, танышып чыгуны да кирәк дип тапмыйча, бу дәфтәрләрне нишләтергә икән дип баш ватты. Үзе генә бер-бер чара күрергә курыкты, әлбәттә, Оркыя кешегә таратса – бәласеннән башаяк. Обкомга илтеп бирергәме, әллә Черек Күл буендагы дүрт хәрәфле оешмага барыргамы?

Көннәр буге «Алишларны нишләтерләр, исемнәрен акларлармы, шигырьләрен бастырып чыгарырлармы?» дип уйлап йөргән Оркыяны ике көннән күршеләрендә генә урнашкан әлегә шул дәншәтле оешмага чакырып алдылар. Сугышка кадәр алар, буш вакытлары

булуга, дүртүүлөп Черек Күл тирәсе буйлап йөрөргә чыгалар иде. Утыз жиденче елларда шул шомлы бинага кара машиналарда «халык дошманнары»н алып килгәннәрен дә күп тапкырлар күрөргә туры килде аларга. Менә хәзер үзенә дә чират житте. «Нигә чакырдылар икән?» дип борчылып, курка-курка гына барып керде хатын повесткада күрсәтелгән адрес буенча утырган тикшерүче кабинетына. Кабинетта аның белән ягымлы гына сөйләштеләр. Тикшерүче урын тәкъдим итте. Оркыя күрсәтелгән урындыкка утыруга, күзә тикшерүче алдында яткан таныш дәфтәрлөргә төште. Тикшерүче моны шунда ук сизде һәм:

– Таныдыгызмы? – дип сорады.

– Таныдым. Нишләп алар монда? – диде хатын, гажәпләнөп.

Кабинеттагы икенче өстәл янында утырган егет, язу машинкасын шакулдатып, Оркыяның җавапларын кәгазьгә төшерә барды.

– Каян алдыгыз бу дәфтәрләрне?

– Ирем белән бергә тоткынлыкта булган кеше китереп бирде.

– Кем инде ул, сер булмаса?

– Сер түгел, Нигъмәт Терөгулов дип таныштырды үзен.

– Сугышка хәтле ул кешене күргәнөгөз булдымы?

– Юк, беренче күрүөм иде.

– Ниләр сөйләде инде Терөгулов? Бу дәфтәрләрне кайдан алган?

Берни дә алдамыйча, дөресен сөйләгөз.

– Алдамыйм, дөресө шул. Әсирлектә Алиш һәм Жәлил белән бергә утырган Габбас Шәрипов дигән кеше алып чыккан булган ул дәфтәрләрне төрмәдән. Франциядә очрашкач, шул Шәрипов биргән Терөгуловка.

– Терөгуловның адресын алып калдыгызмы?

– Алиш дәфтәрө артына язып куйдым.

– Бу кеше турында тагын ниләр сөйли аласыз?

– Берни дә. Шул бер тапкыр күрдем бары.

– Бу дәфтәрләр турында тагын кемнәр белә?

– Язучылар союзы председателө Әхмәт Ерикәй.

– Терөгулов килгәндә өөгөздә тагын кемнәр бар иде?

– Улларым – Алмаз белән Айваз. Башка кеше юк иде.

Оркыя дус хатыннары турында әйтмәде. Аларны да сорау алып аптыратып бөтерерләр дип уйлады.

Шуның белән тикшерүченө сораулары бетте. Ул, Оркыядан чакыру кәгазен алып, нәрсәдер язды да кирө бирөп:

– Сөз китә аласыз, – дидө.

Хатын, хушлашып, ишөктән чыкса, ишөк төбөндә Нигъмәт Терөгулов утырып төрө иде. Аларның карашлары очрашты. Оркыяга уңайсыз булып китте. Ул аның белән исәнлөшөп:

– Исәнмөсөз, Нигъмәт. Минөм бернинди гаөбөм дә юк, кичерөгөз, – дидө.

– Борчылмагыз. Мин беләм, – диде Терегулов.

Өйдө Оркыяны, куркып, этиләрәнең эш бүлмәсендәге диванда утыручы уллары Алмаз белән Айваз каршы алды.

– Нәрсә булды, эни, нәрсә диделәр? – диде Алмаз. Ул инде уникаль яшты, дөнья хәлләрен азы-күпме чамалый иде.

– Улым, сездән дә сорарга мөмкиннәр теге абый турында. Без берни дә белмибез. Ул абый килде дә, шушы дәфтәрләрне бирде дә китте диярсез. Кадрия апаларыгыз турында берни дә әйтмәссез, – диде Оркыя.

Шулвакыт ишек шакекчилар. Барып ачса, бер егет басып тора.

– Алмаз Алишев биредә яшисе? – дип сорай егет.

Улларыма «Сездән дә сорарга мөмкиннәр», – дип әйтсәң өлгөрдөм дип сөендө Оркыя һәм:

– Биредә, – диде. – Нигә кирәк ул? – дип тә өстәде.

– Аңа повестка китсәң. Күрсәтелгән адрес буенча килсәң, хәзер үк, – диде дә егет, кесәсеннән конверт чыгарып, хатынның кулына тоттырды.

– Улым, сине күрсәдәге йортка чакыралар, – диде Оркыя, конвертка язылган адресны карап, һәм ишеккә чакырып булды. Алмаз да эләрәк кенә үзгәннән сорау алган кабинетка чакырылган иде. Чакыру китсәң егет ишек арасына аягын тыкты да:

– Хәзер үк, минем белән үк барсын. Көтөп торам, – дип, ябарга ирек бирмичә, ишеккә ачык калдыртты.

Алмазны алырга килгән егет, кабинет ишеген шакекчиләп, бүлмәгә кергәннән соң, өстәл янында утыручы капитанга честь биреп:

– Иптәш капитан, Алмаз Алишевны сезнең повестка буенча алып килдем, – диде.

Капитан аңа чыгарга кушып, Алмаз белән ишәпләшкәннән соң, аңа үз каршындагы урындыкка утырырга кушты. Аннары алдында яткан кәгазьдән нидер укыды да:

– Суворов училищесы курсанты Алмаз Алишев. Тәк-тәк. Ничек бара инде укулар? Монда: «Дисциплинасы әйбәт. «Яхшы» билгеләренә укуй» дигәннәр. Хәрби кеше булырга, Кызыл Армиядә хезмәт итсәң телсез инде, алайса?..

– Әйе, иптәш капитан! – диде Алмаз хәрбиләрчә.

– Әтигездән сәлам алып кайтканнар инде, димәк?

– Сәлам түгел, шигырьләрен.

– Үзе сәлам әйтмәгәнмени?

– Әтием сугышта һәлак булды.

– Ничек һәлак булсын инде? Менә бит, шигырьләрен биреп жибәргән.

– Алар – аның фашист төрмәсендә язган шигырьләре. Үзгән фашистлар жәзалап үтергәннәр.

– Шигырьләрән алып кайткан абый башкача әйтмәдеме соң?

– Юк, башкача әйтмәде. Бары тик әтинең төрмәдән чыгарылган бер кешегә шигырьләрән биреп калдыруы хакында гына әйтте. Үзен жәзалап үтергәннәр. Фашистларга каршы шигырьләр язган әтием.

– Кайда соң ул шигырьләр? Безгә дә укыт.

– Әнием аларны Язучылар союзына илттеп бирде.

Капитан, әле бер сорау, әле икенче сорау белән Алмазның башын шактый бутаганның соң, аннан чакыру кәгазен сорап алды да нидер язып:

– Аңлашылды синен белән. Бар, кайт. Шулай яхшы итеп укуыңны дәвам иттер, – диде дә, кәгазьне киреп биреп, малайга кайтып китәргә рөхсәт икәннен әйтте.

4

Алиш белән танышканда, Оркия әле медицина техникумында укый иде. Ә Алиш үзе, инде Жир төзелеше техникумын тәмамлап, Минзәләдә бер ел мелиоратор булып эшләгәч, Казанга кайтып, КазГрәс төзелешендә эшләп йөри. Бер үк вакытта шәһәр канализация челтәрендә техник хезмәтен башкара. Ләкин үзе технарь булса да, аның бөтен дуслары – язучылар. Ул үзе дә балалар өчен хикәяләр, әкиятләр яза. Ничектер шулай бервакыт бер төркем яшь язучылар медицина техникумы укучылары белән очрашуга килделәр. Менә шунда күрдә Алиш Оркияны беренче тапкыр. Ул аны шунда вальс әйләнергә чакырды.

– Мин язучы Абдулла Алиш булам, – диде ул кызга.

– Ә мин медицина училищесының соңгы курс укучысы Оркия Латыповна Тюльпанова булам.

– Матур фамилия, – диде Алиш. – Чәчәк исеме икән. Лалә чәчәге.

– Миңа тюльпан ошыйрак.

– Шулайдыр, әлбәттә. Нәркәмгә үз күлмәгә якынрак була бит.

Аннары Алиш кызны өенә озатып куярга рөхсәт сорады. Оркия Яңа бистәдә яшәүче Казан кызы икән. Сөйләшеп кайта-кайта, ул аларның Казанга Троицк шәһәрәннән күчеп килгәнлекләрен, әтисенен революциягә кадәр сәүдәгәр булуын белде. НЭП елларында Казанда да сәүдә эшен киң жәелдергән булган. Заманнар үзгәргәч, бу хезмәтен ташлап, хәзер шыпырт кына көн күрәп ята икән.

Озатып куйганга карап, Оркия Алиш дип әллә ни егылып китмәде. Үзен бик горур тотты. Бай гаиләдә үскән, дөньяви тәрбия алган булуы әллә каян сизеләп тора иде.

Аның әтисе ягыннан туган тиешле Рабига апасы бар. Бергә яшиләр. Язучы егеткә шундый мөнәсәбәтен белеп алган апасының сүзен тыңлап кына Алишка карашы үзгәрде аның. Шулай да горурлыгы үзен нык тоттырды. Өйләнешкәндә: «Фамилиямне Тюльпанова дип калдырырга риза булсаң гына, кияүгә чыгам!» – дип белдерде. Алиш каршы килмәде. Ул елларда укытучылар, дөньяви тәрбия алган

кызлар арасында кияүгә чыкканда үз фамилияләрен саклап калу модада иде. Фатих дустанына чыккан курсташлары Кадрия дә Ишукова булып калды энә. Зарар юк, яшиләр, аңа карап, дөньялары кителеп төшмәде. Алар да яшәрләр.

Бергә яши башлагач, Оркыя апасының хаклы булганын аңлады. Алиш кебек гаилә жанлы, хатыным дип, балалар дип үлеп торган тагын бер кеше бар микән бу дөньяда дип уйлый башлаган иде ул. Үзеннән дә бәхетлерәк хатын юктыр дип тә уйлады. Каһәр суккан бу сугыш башланып кына жимерде аларның бәхетен. Бөтен дөньяларының астын өскә әйләндерде. Ә аңарчы... Аңарчы алар бик бәхетле яшәделәр.

Сугыш башланганда Оркыя Горький паркы янындагы инфекция авырулары хастаханәсендә эшли иде. Сугыш башлануга аны госпиталь итеп үзгәрттеләр. Оркыя да шунда шәфкать туташы булып эшләвен дәвам итте.

Ирләр сугышка китә башлады. Алиш белән Муса Жәлил дә, хәрби комиссариатка барып, гариза биреп кайттылар. Тик аларны беренче көннәрдә үк китүчеләр белән бергә алмадылар. Алар эшкә йөрүләрен дәвам иттеләр.

Унөчтенче июльдә Алишка повестка килде. Ә Жәлилне жибәрмәделәр фронтка – Опера театры аның Нәжип Жиханов белән берлектә язган «Алтынчәч» операсын куярга эзерләнә иде. Кызу репетицияләр бара. Жәлил эшне ташлап беркая да китә алмый дип, аңа бронь бирделәр. Ә Алиш иртәгесен китәргә тиеш. Аны озатырга бөтен гаилә жыйналды. Энеләре Габдрахман белән Галимжан Кызыл Армия сафларына 1939 елны ук алынганнар иде. Инде кайтыр вакытлары житеп килгәндә, алар сугышны солдат булып каршыладылар. Менә абыйлары Абдуллага да чират житте.

– Кызганыч, институтны тәмамлап бетереп булмады, – диде Алиш үзен озатырга килүчеләргә.

– Сугыштан жиңеп кайткач, бетерерсең, Алла боерса, – диде әнисе Газизә апа.

– Менә балаларны кем карар? Оркыя куна-төнә госпитальдән кайтып керми. Малайлар бик бәләкәй бит әле, – диде Рабига апасы, сеңлесен кызганып.

– Борчылма, табармын берәр жаен. Әтиләре генә исән-сау әйләнеп кайтсын, – дип, Оркыя да, үз чиратында, ирен кайгыртырга уйлады. Алиш китәргә сорап гариза биреп кайткач, ул, Карл Маркс урамындагы балалар йортына барып, малайларны шунда урнаштырырга сөйләшкән иде.

Озатырга килүчеләр төн уртасы житкәндә, соңгына таралыштылар. Оркыяның әтисе Латып абыйлар киткәндә таң ата башлаган иде инде.

Иртәгесен Алишны озатырга дустаны Абдулла Әхмәт килеп житкән. Алар өйдән чыкканда, Әхмәт капка төбөндә басып тора иде. Оркыя

белән ике улы аны капка төбеннән генә озатып калдылар. Алар кочаклашып аерылыштылар. Алиш, уларын күтәреп алып, бик озаклап кочагында тотты. Әхмәт аны Островский урамындагы сугышка китүчеләрне озату пунктына әйләнгән Мәдәният хезмәткәрләре йортына кадәр озатырга булды.

Бауман урамына житкәндә, аларга урамның теге башыннан килүче иңенә биштәр аскан Фәрит Яруллин очрады.

– Син кая? – дип сорадылар Абдуллалар аннан.

– Сез барган жиргәдер инде, – диде Фәрит, елмаеп.

– Ничек алай? Нәжип Жһанов калган бит бронь белән. Жәлилгә дә бронь биргәннәр. «Алтынчәч»не чыгарасылары бар икән. Синң дә «Шүрәле»не чыгарырга репетицияләр бара иде түгелме соң? – диде Алиш.

– Кичектерелде «Шүрәле». Миннән башка гына чыгарырлар, кирәк дип тапсалар. Аның каравы, «Кызыл Татарстан»ның кичәге санында безнең Муса белән язган «Соңгы көрәшкә» дигән жырыбызны бастырганнар.

– Шулаймыни? Ни арада яздыгыз әле, өлгерләр дә инде үзегез?! Сезнең урыныгыз фронтта түгел, тылда. Менә шулай сугышчыларны көрәшкә рухландырган жырлар ижат итәргә кирәк!

– «Шүрәле»не дөньяга чыгардык инде без аны Алиш абый белән, – диде шунда Фәрит. – Рәхмәт сиңа, Алиш абый.

– Шулай бугай шул, – дип исенә төшерде Әхмәт. – Күптән бит инде ул.

– Клавирын эшләп чыккач та. Алиш абый балет буенча тапшыру әзерләде радиода.

– Фәрит үзе фортепианода уйнап чыкты, – диде Алиш.

Утыз алтынчы елда халык дошманнарына каршы көрәш янә кабынып китеп, утызынчы елда «Жидегән» төркемен оештыручыларның берсе дип танылган, радиокомитетта эшләп йөрүче Гадел Кутуй кабат эшеннән читләштерелгәч, аның урынына радиога Абдулла Алишны чакырганнар иде. Алиш менә шул вакытта оештырды Фәрит Яруллин белән аның «Шүрәле»се турында әңгәмә-концертны.

Озату пунктында, повестка белән чакырылучыларны сафка тезеп, хәрби комиссар аларның бер ай дәвамында танк училищесы полигонында хәрби хәзерлек үтәргә тиешлекләрен әйтте. Училищеда кунарга урыннар житешмәү сәбәпле, Казаннан китүчеләр хәрби өйрәнүләр вакытында өйләренә кайтып кунарга тиешләр икән. Бу яңалыкка барыннан да бигрәк Фәрит сөенде. Чөнки аның хатыны корсаклы, бүген-иртәгә бала табам дип тора. Бүген дә мескен хатын, ирен ишегалларына чыгып, капка төбеннән генә елап озатып калды. Кичен кунарга өйгә кайтып керүен күргәч куаныр инде.

Занятиеләр беткәч, өйгә кайтып кергән Алишны күреп, Оркыяның

да шатлыгы эченә сыймады. Аннан да бигрәк малайлар сөенде. Инде кич житкән дип тормады, Алиш улларын урамга алып чыгып китте. Гадәттәгечә, Черек Күл тирәли әйләнеп кайтырга булдылар. Повестка алган көнне генә йөрөп кайтканнар иде әле югыйсә. Әллә тагын вакыт була, жай чыгып торганда, бүген дә уллары белән булырга, аларның күңелләрен күрергә уйлады.

– Эти, әкият сөйлә әле, – диде бәләкәй Айваз, урамга чыгуга ук.

– Кайсын сөйлим икән соң?

– Кайсынмы? Кырмыскалар турындагы әкиятне сөйлә.

– Син аны яратасыңмыни? – диде Алиш. Бу Айваз кебек бәләкәйләр өчен дип чыгарылган әкият түгел иде. Шуңа күрә ул өч яшьлек малай аны аңлап бетерер микән дип шикләнеп куйды. Сынап карар өчен улына: – Ничек башлана әле ул? Хәтеремнән чыгып киткән, – дип сораган булды.

– Оныттыңмыни? Кырмыскалар яңа өйгә күчүләрен бәйрәм итәләр.

– Ә-ә, шулай шул әле. Рәхмәт, искә төшердең. – Алиш берәз уйлап торган итендә дә сөйли башлады: – Кышын да ямь-яшел булып утыручы биек нарат агачы астында, зу-ур түмгәк булып, бер өй калкып утыра. Менә шул өйдә бүген зур бәйрәм – кырмыскалар яңа өйгә күчү уңаеннан кичә үткәрәләр. Кичәгә бик күп кунаклар килгән...

Алиш улының зирәклеген сынар өчен янә оныткан булып кыланды:

– Кемнәрне чакырганнар әле алар бу кичәгә?

– Төрле бөжәкләрне бит инде. Оныттыңмыни?

Алмаз этисенәң юри шулай кылануын аңлай, һәрвакыт шулай итә ул. Шулай итеп аларның әкиятне истә калдыру-калдырмауларын тикшерә. Әкиятнең кызык килеп чыкканмы, юкмы икәннән дә сыный. Алмаз ул әкиятләрен күп тапкырлар ишеткән инде. Шуңа күрә барысын да яттан белә диярлек. Шулай да этисенәң сорауларына җавап бирергә ашыкмый – Айвазның да хәтере шулай яхшыруын тели.

– Әйе шул, чикерткә-микерткәне, суалчан-оялчанны, чебен Шакшиевны, күбәләк-түгәрәкне, сезгә яхшы таныш булган бал корты Нечкәбилне... Тагын нәрсәне әле?..

– Тагынмы? Ы-ы... Теге, ни, агач иясе-яфрак көясе дә кукраеп утыра, ди, анда, – диде Айваз, әкияттә бөжәкләрне тасвирлаганда кулланган һәр детальне истә калдыруы белән этисен гәҗәпләндереп.

Алиш әкиятне өстән-өстән генә сөйли иде. Бу юлы ул «Ана әкиятләре» китабында басылып чыккандагы кебек сөйләмәскә, кунакка килгән бөжәкләрне санаганда, аларның һәрберсенә характеристика биреп тормаска булган иде. Айваз агач көясенәң табын артында ничек утыруына хәтле истә калдырган – кукраеп утыра дип, нәкъ китапта язылганча сөйли башлады. Шуннан соң Алиш та, әкиятне кыскартмыйча, һәр жөмләсен китабында язылганча, тулы итеп сөйләргә булды.

– Үрмәкүч тә үрмәләп килеп житкән: «Мондый күңелле кичә бездән башка гына үтмәсен әле!» – дигән.

Менә хужаларның берсе күтәрелде һәм кичәне ачык дип белдерде:

– Кадерле кунаклар, – диде ул. – Сез бүген кырмыскалар өендә, безнең яңа өйгә күчү хөрмәтенә үткәрелә торган кичәдә утырасыз. Без бу йортны күп айлар бue төзедек һәм үзебезнең теләгебезгә ирештек. Тир түгүләребез бушка китмәде, уңышлар җиңел генә бирелмәде, – дип сөйләп китте.

Бу сүзләр кунакларга нык тәэсир итте, суалчан-оялчанның хәтта йөрәгенә үк барып җитте. Ул хужаларның уңганлыкларын, булдыклылыкларын мактады. Башкалар да аңа кушылды, хужаларны котлап «ур-ра» кычкырдылар, кул чаптылар, алкышладылар.

Алиш шул урында үзе дә кулларын чабып алды. Аңа Айваз да кушылып, учларын чәбәкләде.

– Аннары кырмыскалар кунакларны чүп-чардан, яфрак-үләннәрдән, чыбык-чабыклардан төзелгән өйләрен күрсәтергә дип, бормалы-сырмалы юллар, сырлы-сырлы баскычлардан аскы катка алып төшеп киттеләр.

Төшсәләр, ни күрсеннәр, бу катта кырмыскалар бөтенләй күренми, монда тик теләләр генә үрмәләп йөри икән. Моңа күрә, кунаклар, барысы да хәйран калып, берьюлы сорау бирделәр:

– Болар соң сезгә кемнәр? Нишләп монда буталып йөриләр?

Әтиләрен тыңлый-тыңлай бара торгач, алар Черек Күл тирәсен әйләнеп чыкканнарын сизми дә калганнар. Киредән үз өйләре турысына килеп җиткәннәр иде.

– Шунның белән әкият тә беткән. Белдегезме инде кем көчле икән? – дип сорады Алиш уларыннан, әкияткә йомгак ясап. – Ә без нишлибез инде, тагын бер әйләнеп чыгабызмы Черек Күлне, әллә өйгә кереп китәбезме әнигез янына? Ул да безне сагынгандыр анда.

Малайлар өйгә керергә булдылар. Әниләренә күңелсездер берүзе генә калгач. Әкиятне өйдә дә сөйләтергә була бит. Аларга әкият сөйләмәгән бер көне дә юк әтиләренең. Моннан соң кем сөйләр инде менә? Алмазны шул сорау борчый иде.

Әкиятләре күп Алишның. Беренче әкиятен ул утыз беренче елда, әле техникум тәмамлап, Минзәләдә мелиоратор булып эшләп йөргән көннәрендә язган иде. Алишка егерме өч яшьләр тирәсе. Минзәлә кантонының авыл хужалыгы бүлегенә аны Хәбибә исемле бер апага фатирга урнаштырды. Көндөз эшләп кайта да кичен суку лампа яктысында әле китап укып утыра, әле күңеленә килгән уйларын дәфтәргә язып куя. Бала чакта аңа әтисе дә, әнисе дә әкиятләр сөйли торган иде. Ул әкиятләр аның күңеленә тирән сеңеп калганнар. Аннары әтисе укыган Тукай әкиятләре дә күңеленнән һич китми. Шулар тәэсирендә ул бәләкәй чагында ук үзе дә ниләрдер язгалый торган иде. Инде менә Минзәләдә, тыныч кичләрдә япа-ялгызы калып кич утырганда, үзенә күңеленә дә әкият язучу кеңе. Бала чагында әтисе сөйләгән Капкорсак патша турында әкият сюжеты тыңгы бирмәде аңа. Әтисе каяндыр укыган әкиятен сөйләгәндерме ул чакта,

эллэ үзе генэ уйлап чыгарганмы, Алиш бу әкиятне бөтенләй башка сюжет белән, барысын да диярлек үзеннән чыгарып, өр-яңа детальләр өстәп язды. Язды да кемгәдер укытасы да килә бит инде. Хәбибә апаның Гомәр һәм Гали исемле ике улы бар. Шуларга укыргамы?

Шулай көннәрдән-беркөнне Алиш эштән кайтып керсә, өйдә үзе белән бер яшьләрдә булып, бер егет утыра. Читтә Хәбибә апаның эллә тагын бер улы булганмы? Шул кунакка кайтканмы?

– Таныш булайк, мин Абдулла, – диде кунак егет.

– Бик әйбәт! Мин дә Абдулла! – диде Алиш. – Абдулла Алишев.

– Ә мин – Усманов. Абдулла Усманов. Казаннан командировкага килгән идем. Кантон башкарма комитеты сөйләшеп, менә Хәбибә апага фатирга керттеләр.

– Ялгызыма күнелсез иде, бик әйбәт булды әле бу! Сөйләшеп утырырга иптәш булды.

– Мин дә өч ай бие нишләп кенә бетәрмен дип кайгыра идем. Үзәк китапханәдән командировкага жиберделәр мине.

Китапханәдән дигәч сөенде Алиш. Башка бер һөнәр иясе булса, көенер иде. Ә болай уртак темалар, уртак эшләр булырга мөмкин. Китапханә дигән оешма аның өчен бик якин бит ул. Алиш болай да буш вакытларында йә клубка, йә редакциягә, йә китапханәгә йөгәрә иде инде. Ә хәзер аралашырга кеше табылды. Әкиятен дә шушы адашына укып чыгарга бик әйбәт булды әле. Ашап-эчеп, кич башкалар үз эшләре белән мәшгуль булып, Алиш үз бүлмәләрендә адашы белән генә калгач, ул аңа әкиятен укырга булды.

– Әгәр кешегә сөйләмәсәң, бер әйбер укыйм, – диде ул аңа.

– Менә тагын, кемгә сөйлим инде ике арадагы серне? – диде Абдулла.

– Сер түгел инде ул. Әкият. Мин сиңа бер әкият укымакчы булам.

– Әйдә соң, укы. Рәхәтләнеп тыңлыйм.

– Жайлап утыр, алайса, укыйм, – диде дә, Алиш, өстәл тартмасыннан дәфтәрән алып, суык лампа каршына килеп утырды һәм әкиятен укый башлады.

– «Капкорсак патша».

Өвәл заманда кәжә – команда, үгез – адмирал, саескан – сотник, төлке – шутник, үрдәк үрәтник булган заманнарда бер патша яшәгән, ди. Аты – Капкорсак, кушаматы – Бушборчак булган, ди, бу патшаның. Кеше төсле үзе, үгезнеке төсле күзе, бүренеке кебек тешләре, нәкъ ерткычныкы кебек булган, ди, кылган эшләре.

Ул үзе Канкояр патшаның зур улы иде, ди...

Алиш бик дәртләнеп укый, Абдулла тын калып, игътибар белән тыңлый гына башлаган иде, бүлмәгә Хәбибә апа килеп керде.

– Мин әле бу, балалар. Танышырга да өлгермәделәр, күптән белешкән кешеләр кебек гәп тә корып жибергәннәр. Нәрсә сөйләшәләр икән дип кызыксынып кердем әле яныгызга, – диде хужа хатын.

– Менә Абдулла әкиятче икән бит. Әкиятен укый. Мин тыңлыйм, – диде яңа квартирант.

– Шулаймыни? Кара син аны, миңа әйткәне юк. Әйдә, без дә тыңлайык, тукта, Гомәр белән Галине дә дәшим, – диде дә, Хәбибә апа чыгып, улларын да чакырып керде.

Шулай итеп, Алишка әкиятен барысына да берьюлы укырга туры килде. Сәгать буге утырсалар утырдылар, берсе дә ташлап чыгып китмәде, тын да алмый тыңладылар.

Казанга әйләнеп кайткач, Алиш «Капкорсак»ны берничә тапкыр кабат эшләп чыкты. Әкиятне язучы дуслары да яраттылар. «Пионер каләме» журналында бастырып та чыгардылар. Шушы беренче әкиятеннән соң ук аның «әкиятче» дигән даны таралды. Бер даның чыккач, начар әкиятләр язып булмый икән шул. Аннары язган «Нечкәбил», «Койрыклар» әкиятләре дә бик ошады халыкка.

Аннан соң инде ул бик күп әкиятләр язды соңгы ун ел эчендә. Аларны «Пионер каләме»ндә, «Яшь сталинчы» гәзитендә, «Совет әдәбияты» журналында бастырып барды. Китап нәшриятында «Әкиятләр», «Ана әкиятләре» дигән китаплар чыгарды. «Сертотмас үрдәк» әкиятен пьеса итеп тә эшләде.

5

Полигонда занятиеләрнең иртәнге сәгатьләрдә башлануы Алишка, редакциягә кереп, инде бер тапкыр хушлашып киткән хезмәттәшләре белән кабат очрашып чыгарга да мөмкинлекләр бирде.

Полигоннан өйгә ул Бауман урамы аша кайта торган иде. Шулай бер көнне, сугыш башланганнан бирле эш сәгәте режимы бозылып, журналистлар көнне төнгә ялгап эшли башлаганга күрә, кайтып китмәсеннәр тагын дип ашыгырга кирәк булмаса да, Алиш урам буйлап кызу-кызу атлап бара иде, чатта Университет урамыннан төшөп килүче бер ир белән чак бәрелешми калдылар. Ул кеше Минзәләдә аның беренче әкиятен тыңлаган китапханәче дуслы Абдулла Усманов булып чыкты. Солдат обмундированиесеннән ут капкандай ашыгып баручы Алиштан:

– Адаш, синме соң? Танып та булмый үзеңне бу солдат киёмнәреннән. Кая болай ашыгасың? – дип сорады Усманов.

– Адаш! Сәлам! Мин шул. Өйгә кайтып барам. Фронтка китәргә повестка алган идем. Менә, баштанаяк киендереп коралландырдылар, чын солдат ителәр дә танк училищесы полигонында хәрби хәзерлек үткәрәләр, мылтык тотып атарга өйрәтәләр. Шуннан кайтып барыш. Матбугат йортына кереп чыгыйм дип ашыга идем. Дусларны күрергә.

– Китәсең, алайса, мин дә повестка көтәм. Безнең эштәге ирләрне дә алып бетерделәр дип әйтергә була.

– Ярый, алайса, исән-сау әйләнеп кайтып, тагын күрешергә язсын.

Гафу ит, мин ашыгам, – дип, Алиш, адашы белән сабуллашып, бер тукталыш булса да барыйм, тизрәк булыр дип, туктап торган трамвайга кереп утырды.

– Нәрсә булды, бронь бирделәрме әллә? – дигән сорау белән каршы алды, пош-пош итеп авыр сулап ишектән килеп кергән Алишны күргәч, редактор Гомәр Хәбибуллин.

«Яшь сталинчы» белән «Пионер каләме», Матбугат йортының икенче катында бер-берсенә кара-каршы урнашып, икесенә бер редактор иде.

– Фронтка жибәрер алдыннан бер ай танк училищесы полигонында хәрби хәзерлек үтәргә алып калдылар, – диде Алиш. – Менә, юл уңасеннан сезне сагынып кердем әле.

– Бик әйбәт иткәнсең. Бездә дә үзгәрешләр булырга тора әле монда.

– Нәрсә, ябалармы әллә?

– Ябалар.

– Ничек инде?..

– Менә шулай. Ирләрне фронтка озатабыз бит. Бездән генә түгел, башка гәзит-журналлардан да китәләр. «Кызыл Татарстан»га күчерәләр безне. Башка редакцияләрне дә берләштерергә жыеналар. «Кызыл яшыләр»дән баш редактор урынбасары Рәхим Саттар да китеп барган кичә фронтка.

– Фронтка ук түгелдер, эзерлек курсларына гынадыр. Иртәгә бәлки күрермен әле үзен.

– Киткән, ди, шул. Ул бит фин сугышында катнашкан кеше. Мылтык тотып белә, эзерлисе юк. Аны десантчылар эзерли торган курсларга Куйбышевка жибәргәннәр, ди.

– Кызганыч, күрешеп хушлашмыйча калдык.

– Борчылма, Берлинга барып житкәч, күрешерсез. Безгә менә бүлмәләрне бушатырга куштылар, – дип уфтанып куйды Хәбибуллин. – Мәскәүдән язучыларны, журналистларны Казанга эвакуациялиләр, ди. Шуларга урын кирәк.

– Ничек инде?.. Безне фронтка, аларны тылга? Нәрсә була инде бу?

– Шулай инде менә. СССРның иң күренекле язучыларын жибәрәләр. Килчәк өчен саклап калырга телиләр булып чыга. Леоновлар, Фадеевлар, Исаковский, Тренёв, Фединнар.

– Без бетсәк тә ярый икән...

– Йә, ярар, анда беләләрдер. Безгә менә көн саен яңа повестка китереп торалар. Бүген, энә, Арсланга килгән.

Арслан дигәнә Нури Арсланов була инде.

– Арслан да китәмени?

– Китә шул. Бүген барыбыз да жыйналып, өенә озатырга барырга жыена идек әле. Әйдә, син дә безнең белән, – диде редактор.

– Алайса, мин өйгә кайтып, Оркыяга әйтим әле. Югыйсә кайта дип көтеп тора, озаclasам, югалтыр, борчылып бетәр.

– Бар, йөгер, без дә бер ярты сэгатытән чыгып китәргә тора идек.

Алиш, ике адымны бер итеп, Чернышевский урамына менеп, тиз генә өенә йөгерде. Өйдә аны, чынлап та, түземсезләнеп, хатыны һәм малайлары көтә иде.

– Оркыя, бәгърем, бер эш килеп чыкты. Иртәгә Нури Арслан китә икән. Бүген редакциядән озатырга барырга сөйләшкәннәр. Мин дә барып, күреп калыйм дустымны дигән идем, – диде Алиш.

– Бар, әлбәттә. Тик малайлар бик көттеләр инде үзеңне. «Эти кайчан кайта? Эти кайтамы?» – дип аптыратып бетерделәр. Шуларга аңлата алсаң, бер сүзем дә юк.

Алиш, хатынын кочып, битеннән үбеп алды да, малайларына борылып:

– Сагындыгызмыни? Мин дә бик сагындым! – диде дә башта – Айвазны, аннары Алмазны ике куллап күтәреп күккә чөйде. – Аһ, сез, наяннарым! Сездән башка нишләрмен инде мин?! Бик сагынырмын инде. Сез бит минем илһамчыларым! Сез булмасагыз, әкиятче дә була алмас идем! Беләсезме, минем хәзер бер абыйны озатырга барасым бар, кайткач, әкият сөйләрмен үзегезгә, кичәге кебек урамнан әйләнеп кайтырбыз. Черек Күл буйлап йөрербез. Жибәрегез инде мине?! – дип ялварды.

– Жибәрикме, эни? – диде Алмаз, әнисенә борылып.

– Жибәрик, – диде Айваз, әнисе өчен җавап биреп.

– Рәхмәт, улларым! – дип, Алиш аларны тагын бер тапкыр өскә алып чөйде дә, идәнгә бастырып, китәргә жыенды.

– Ашыйсың килгәндер бит, капкалап ал, – диде Оркыя һәм, Алиш кайтса дип, инде күптән эзерләп, ашъяулык белән каплап куйган табынын ачты.

Алиш, кулларын юып, өстәл янына килеп утырды да, әле суынырга өлгөрмәгән йомры бәрәңгеләрне сөт белән капкалап, тамак ялгап алды.

...Алиш килеп кәргәндә озату мәжлесе башланган иде инде. Озатырга килүчеләр барысы да аның да жан дуслары иде. Абдулла Әхмәт, Гариф Галиев, «Кызыл Татарстан» гәзитенә җаваплы секретаре Зариф Габитов, бөтен мәжлестәреннән дә түрәндә була торган беренче егет Гадел Кутуй белән Әмирхан Еники дә бар иде хәтта. Араларында кызлардан Мәрҗам Дибәева белән Әминә Бикчәнтәева да күренә. Мондый мәжлестәргә, гадәттә, Кутуй алып бара. Бүген дә табынның түрәндә – ул! Әле берничә көн элек кенә, хәер, өч атналап бар бугай инде, сугыш башланып бер атна узгач бугай, Кутуй Тукай клубында Сталинның халыкка мөрәҗәгатен укыды. Левитан үзе укыймыни! Тавышы шулкадәр тетрәндереп, йөрәкләргә үтеп керерлек булып чыга. Укып бетергәч тә, халык, тын алырга да кыймыйча, өнсез калып утырды. Сугышның никадәр дәһшәтле, куркыныч икәннен жаннарга сөндереп укыды Кутуй. Менә хәзер дә бөтен кешене авызына каратып сөйли. Гипнозлый диярсен.

Алишны күргөч, йөзөн хэсрэт баскан Әминәнен чырае яктырып киткәндәй булды. Аның ирен читләренә елмая кунды. Ул, утырган жиреннән күтәрелеп, Алишны үз янына чакырып кул изәде. Аның икенче ягында Арслан утыра иде. Ә янындагы урын буш, әйтерсең лә Алиш өчен махсус калдырылган диярсең:

– Бире кил, Алиш абый, монда урын бар! – дип кычкырды кыз.

Арслан белән Алиш – күптәнге, әле «Техника» журналында эшләгән чакларынан ук бик якын дуслар. Ул Алиш җаваплы секретаре булып эшләгән журналның рәссамы иде. Аннары «Пионер каләме» белән «Яшь ленинчы»ны бизәде. «Чуар тавык» дигән хикәятнең идеясен дә Алишка Нури сөйләгән иде. Ул сөйләгән вакыйгага, үзеннән дә кызык эпизодлар кушып, «Пионер каләме» өчен бер дигән шаян хикәят язды. Менә бүген шул дуслын фронтка озаталар. Әминә белән Арслан яратышалар иде. Озату кичәсенә ямен җибәрәп, кара көеп утыруы да шуннан – аерылышалар бит. Кем белә – күпмәгә, бәлки бөтенләйгәдер дә.

– Борчылып утырма, Арсланның да кәефен җибәрәсең юкса.

– Шатланып утырыйммыни?

– Шатланма, ләкин алай кара көеп тә утырма. Изге сугышка китә бит ул, Ватан өчен сугышка. Фашистларга каршы сугышырга. Бөтен кешегә дә үлеп калырга димәгән. Барыбыз да үлеп калсак, илебездә бөтәр бит.

– Шулай инде анысы.

– Шулай булгач соң. Борчылма, кайтырбыз, Гитлерның башын култык астына кыстырап, аяк астыгызга алып кайтып салырбыз. Шуны теләп утыр.

– Телим дә бит.

– Гәзитегезне ябалар икән менә. «Кызыл Татарстан»га барасыңмы инде?

– Юк, Алиш абый, укытырга барырга дигән уйга килдем. Мин бит педагогика курсларын тәмамлап, Бишбалтада балалар укыттым. Аннары пединститут бетердем.

– Тагын Бишбалтага барыргамы исәбең?

– Юк, авыл мәктәбендә укытып карарга уйлыйм.

– Хуплыйм. Бер генә теләгем бар: язуны ташлама. Шигырьләрең бик матур чыга. Син балалар рухын, психологиясен яхшы сиземлисең. Балаларга да өйрәт шигырь язучылар. Әдәбиятта буыннар алмашы давам итәргә тиеш. Балалар әдәбиятына да талантлы, белемле яшьләр килсен. Сугыш ул мәңгегә бармас, кайтырбыз җиңеп дошманны.

Шунда бер колагы белән – табын артындагыларны, икенчесе белән Алиш һәм Әминә сөйләшкәнне тыңлап утырган Арслан телгә килде:

– Мин дә шулай дип әйтәм. Безне бит өтермәгә җибәрмиләр. Анда киткән дуслар юкка чыктылар менә. Ә без кайтырбыз.

– Әйтмә дә. Нинди асыл егетләр юкка чыкты. Фатихның хат-хәбәре юк. Туфан бетте. Мин үзем дә чак калдым ул мәхшәргә эләкмичә. Утыз жиденче елда Галимжан Ибраһимовка яшьләр исеменнән язылган хатка кул куйган булсам, мин дә беткән идем, – дип, Алиш шул елны үзе белән була язган аяныч вакыйганы искә төшерде.

– Йәле, йәле, сөйлә әле. Ни була язды ул чакта? – дип кызыксынды Арслан.

– Сезнең колакка гына сөйлим. Башкалар ишетергә тиеш түгел, – дип кисәтеп куйды Алиш.

– Нәрсә куркып калдың, бер башлагач сөйлә инде. Үтте бит инде ул заман.

– Ай-һай, үтте микән?! Моннан бер ел элек кенә, инде бер тапкыр хөкем ителеп, акланган Фәтхи абыйны ябып куйганның оныттыңмы? Ә Туфанны...

– Йә, сөйлә инде, нәрсә булган иде?

– Утыз жиденче елны Ибраһим Салаховның Ялтага дәваланырга барасын, яшь язучылар исеменнән Галимжан Ибраһимовка котлау хатын тапшырырга тиешлеген ишетеп, шул хатка кул куярга дип, Язучылар союзына йөгердем. Барсам, соңга калганмын, Ибраһим инде тулай торагына кайтып китте диделәр. Йөгереп, анда барсам, тулай торак ишегеннән чемоданын күтәргән Ибраһим чыгып килә. Инде вокзалга китеп барышы икән. Кызганыч, хатка кул куярга өлгөрмәдем: «Галимжан абыйга минем исемнән дә сәлам житкерерсең», – дидем дә, вокзалга хәтле чемоданын күтәреп, озатып куйдым. Хатка кул куючылар белән ни булып беткәнән үзегез беләсез. Галим Мөхәмитшинны хәтерлисездер. Менә шул хакта әйтмәкче идем.

– Ул чакта котылып калгансың, бу юлы да исән-сау әйләнеп кайтырсың болай булгач, – диде Арслан.

– Кайтырга язсын инде. Син бәхетле, кайтмасаң да, Әминәң бер утырып елар да башка егеткә кияүгә чыгар. Минем менә хатын, ике малай кала. Алар нишләр? – диде Алиш, үзенчә шаярткан булып. Шунда ук тупас шаярту икәнән аңлап, Әминәдән гафу үтенде. – Гафу ит инде, тупас булды шаяртуым. Нури дуска да исән-имин кайтып, икегезнең кавышкан көннәрегезне безгә дә күрергә язсын.

Шул вакыт мәжлескә Муса Җәлил килеп керде.

– Исәнмесез! Соңга калуым өчен гафу үтенәм. Тоткарланырга туры килде.

– Дөрөс әйтәсең, нәчәлник соңга калмый ул, нәчәлник тоткарлана гына! – дип раслап куйды аның сүзен Кутуй.

– Мәскәү кунакларын каршы алып йөрдөм.

– Кунакка килгәннәрмени? Бирегә алып киләсең калган. Күңелле булып иде, татар шагыйрен сугышка озату мәжлесе, – дип төрттереп алды Кутуй.

– Егетләр, гаепләмәгез, безне дә тиздән, мылтык тоттырып, сугышка жибәрмәячәкләр, һәр армия каршында фронт газеталары чыга башлаячак. Язучыларны шуларны чыгарырга жибәрәчәкләр. Фадеев шулай диде.

– Фадеев та килдемени?

– Фадеев үзе озата килгән рус язучыларын. Һәрберсен урнаштырып, эш белән тәмин иткәч, кире кайтып китәчәк Мәскәүгә. Бүген килүчеләрне Тукай клубына урнаштырдык. Бу атнада тагын бер төркем киләчәк. Аларын Чистайга жибәрергә булдык өлкә комитетында.

Жәлил шуларны сөйләде дә, Арслан янына килеп, исәнләшергә кулын сузды. Алишны күреп алып:

– Бэй, син дә мондамыни? Сине озаткан идек бит инде, – диде.

– Мин бит армиядә булган кеше түгел. Минем кебекләргә мылтык тотарга өйрәтү өчен хәрби полигонда калдырып тордылар берәр айга, – диде Алиш. – Өйгә кайтып кунып йөрим. Менә, ишеттем дә Арсланны озатырга килдем. Бәлки әле аны да калдырырлар шулай.

– Мине калдырмаслар, мин бит фин сугышында булып кайткан кеше, мылтык тота беләм, – диде Нури.

– Нишләптер бик күнелсез утырасыз әле, дуслар, балтасы суга төшкән кеше шикелле, – дип куйды шунда Жәлил, дусларын сугышка озату хәсрәтеннән моңаеп утыручы язучыларның кәефен күтәреп жибәрергә берәр сәбәп эзләп. – Алиш дус, жырлап бирәсеңме әллә?

– Мондый чакта нинди жыр инде ул? Бу сезгә туй мәжлесе түгел ләбаса, – диде, кичә башындагы кәефсез халәтенә кайтып, кабат күнелсез уйларга бирелеп утырган Әминә.

– Нишләп алай дисең, Әминәкәй? Жырның аның төрлесе була. Туй мәжлесендә жырлый торганы бар, эш белән мәшгуль вакытта жырлап жибәрә торганы бар, читкә китүчеләргә, армиягә китүчеләргә озатканда жырлап моңлана торганнары бар, – диде Алиш. – Менә хәзер мин сезгә борынгы бер жырны жырлап бирергә теләм. Бәлки ишеткәнегез дә булмагандыр аны. Мәрхүм әткәй жырлай торган иде ул жырны.

Алиш торып басты да, тамагын кыргалап, жырның исемең атады:

– «Качак жыры».

– Ишеткән юк шул, – дип куйды Арслан.

– Менә, ишет инде, алайса, – дип, Алиш салмак кына жырлай башлады:

Каңгылдашып, киек казлар оча.
Мин кул изәп калам озатып.
Киек казлар, кая очасыз сез,
Качак күнелләрен кузгатып?

Киек казлар очып үткән чакта,
Кош теледәй хатка тилмереп,

Туган жирнең сәламнәрен көтеп,
Читтә үтә качак гомере.

Киек казлар оча, киек казлар.
Төнне ярып яна учаклар.
Туңган күнелләргә жылытырга
Учак яккан кырда качаклар.

Алиш жырлап бетерүгә Жәлил, кул чабып:

– Браво! – дип куйды. – Менә бит, борынгы булса да, бүгенге заманга да туры килеп торган бер дигән жыр!

– Өткәй жыры. Каян отып калган булгандыр, сука сукалаганда да шул жырны көйли торган иде мәрхүм өткәй.

Алиш үзенәң әле кул арасына керә генә башлаган чакларында этисе белән сукага чыгуларын исенә төшерде. Этисе ревматизм белән интекте аның. Улының үсеп житеп, хужалыкта булыша башлавын бик өметләнеп көттө. Улы эшкә ярый башлагач, «Зур ярдәмчем үсә, Аллага шөкер, малай өлгерде», – дип шатланып бетә алмый иде. Габделбари белән Газизәнең беренче балалары кыз булып, аннан соң туган балалар бер-бер артлы үлеп барганнар. Гаиләдә моның өчен бик борчылганнар. Аеруча Габделбариниң атасы Нурулла бабай бик хафада булган. «Габделбариниң ир баласы тормый, туган бере үлеп бара, йорт нигезенә ия калмый, Алладан ир бала сорап, дога кылырга кирәк», – дип, Коръән укыткан. Абдулла менә шуннан соң туган малай була. Аны барысы да бик кадерләп, иркәләп, сәламәтлеге турында гел кайгыртып торып, карап кына үстерәләр. Эшкә ярый башлагач та, энә шулай бик шатланып, малай булып туганы өчен Ходайга рәхмәтләр укып яши Габделбари абзый. Ә улын, бәләкәйдән гел үзенә ияртеп, эшкә өйрәтеп үстерә. Эш арасында әлегә шул «Качак жыры»н көйләп моңлана торган иде.

– Шул качаклар кебек туган илләрне сагынып, күшеккән жаннарны учак кызуында жылытып утырасы вакытлар алда әле, – дип куйды шунда Арслан.

* * *

Бер көнне өйрәнүләрдән соң, Алиш, ниһаять, хәлен белешергә Гали жинзәсе янына барырга вакыт тапты. Югыйсә Казанның бишенче больницында инде айга якын дэваланып ятучы жинзәсе белән сабуллашмыйча да китәргә туры килгән булып иде.

Жинзәсе белән апасы Казанга сугыш башланган көнне үк килгәннәр иде. Сугыш башлануы турында хәбәрне алар юлда ишеткәннәр. Борылып кайтып китик микән әллә дип тә уйлаган булганнар. Ләкин авыруы бик житди булгач, китмәскә карар кылганнар. Әле Гражданнар сугышы михнәтләрен күргән, Махно, Врангель отрядлары белән сугышып йөргәндә, үпкәсенә салкын тидереп, төрле чирләрдән интегеп, сәламәтлеген нык какшаткан Гали жинзәсе шулай еш авырый торган иде аның. Моннан ун ел элек сәламәтлеген ныгыту өчен Кырымга хәтле барып дэваланып йөрүләрен дә хәтерли әле Алиш.

Апасы Закирә белән олы кызлары Илсәяр этиләрен больницага салдылар да Казанда озак юанмадылар, кире авылга кайтып киттеләр.

Каенише килүгә шатланып бетә алмады Гали жинзәсе.

– Күрми дә калдым бугай каенишне дип хәсрәтләнәп ята идем инде, рәхмәт килүенә, – дип каршылады ул аны, шатлыгын яшермичә.

– Үзем дә шулай уйлап йөри идем. Менә жай чыкты, ниһаять. Фронтка киткәнче хәрби хәзерлек үткәрергә калдырдылар. Бик әйбәт булды әле, армиядә хезмәт итмәгәч, ничек керәсе булыр ул сугышка, ничек атасы булыр ул мылтыктан дип борчылган идем.

– Кайчангарак жибәрергә тиешләр соң фронтка?

– Берәр ай булыр өйрәнүләр дигәннәр иде. Айга ук сузылмастыр, ахры. Шулай сизелә. Бездән бер-ике көн алдан килгәннәрне дә жибәрә башладылар инде. Дошман бик кызу килә, ди.

– Бик хәтәр сугыш булачак инде бу. Безнең, ат менеп, кылыч болгап, Махно белән сугышып йөрү ише генә түгел. Авыр артиллерия, авиация, танк – заман сугыш техникасы көчле бит хәзер. Житмәсә, бөтен Европаны буйсындырган илгә каршы сугышырга. Аның буйсынган илләре дә сугышачак бит инде безгә каршы. Сугыш алдыннан гына күпме хәрби командование юк ителде бит. Гражданнар сугышында жиңү яулаган командармнар Тухачевский, Блюхер, Уборевич, Якир, Фельдман, Примаков, Путналарны атып үтерделәр.

– Шулай шул. Мин хәрби кеше түгел, бу хәлләрдән ерак торам, шулай да бер дә дәрәс эш түгел дип беләм армияне башлыкларсыз калдыруны, – дип килеште Алиш жинзәсә белән. – Өч ел эчендә яңа командирлар әзерләп чыгара алдылар микән, ай-һай?! Авырга туры киләчәк Кызыл Армиягә фашистларга каршы сугышу. Шунисы куркыта да.

– «Наше дело правое! Мы победим!» – диләр бит житәкчеләр. Шулай була күрсен генә инде. Аллаһы Тәгалә көч бирсен инде үзегезгә! Сез яшыләргә инде бөтен өмет! – диде Гали абзый.

– Анысы шулай. Үзеңнең хәлләр ничек, жинзи? – дип, сөйләшүне башка темага күчерде Алиш.

– Болай яхшыга таба бара. Озак булдым инде. Бу атнада чыгармалармы дип ятам. Авылда эш кайный анда. Печән өсте. Урак өсте житеп килә. Закиргә жайсыздыр. Эш күп. Илсәяр, Ләлә, Марат зурлар инде, әниләренә зур булышчылар. Илгиз белән Марс кечерәк шул әле. Үзләренә караучы кирәк.

– Илсәяр бездә генә торсынмы әллә дигән идем. Салманга йөрәп укуы жиңел булмас. Бер авызга ашаучы да кимер. Оркыяга да ярдәмче булмасмы дигән идек. Оркыя балаларны детдомга урнаштырам, ди.

– Илсәяр үсте инде, авылда әнисенә дә зур ярдәмче. Энеләрен, сенелләрен үстерешергә дә кирәк шул, – диде жинзәсә.

– Без дә шулай дидек шул. Ничек тә яшәрләр. Үзләре генә түгел, ил белән бит. Бөтен илгә килгән афәт.

Алар шулай сөйләшәп, авыл хәлләрен, Алишның яшә чакларын искә алып, жинзәсенәң тормыш тәжрибәсеннән чыгып биргән

киңәшләрән тыңлап, шактый гына утырганнан соң, Алиш китәргә дип кузгалды:

– Ярый, жизни, мин китим. Өйдә дә көтәләрдер. Тагын килеп буламы, юкмы, сабуллашыйк. Әйбәт кенә терелеп чык. Исән-сау бул.

– Сау бул, Гаптул, исән-сау йөрөп, дошманны жиңеп кайтканыңны күрергә язсын!

Алар шулай сабуллашып аерылыштылар. Тагын бер атнадан, унберенче августта Алиш фронтка чыгып китте. Оркыя аны озатырга дип вокзалга төшкән иде, ләкин соңга калган булып чыкты – Алиш утырган эшелон кузгалган иде инде. Алиш аны ерактан күрөп, исемен әйтеп кычкырып, кул изәсә дә, Оркыя ирен күрә алмыйча калды.

6

Сугыш башланып, ай-ай ярым вакыт та үтмәде, Казанга эшелоны-эшелоны белән яралыларны кайтара башладылар. Оркыя эшләгән госпиталь дә шундый халык белән тулды. Алны-ялны белмичә эшләде Оркыя. Баштарак көндөз, балаларны ашатып килергә дип, өйгә йөгәрә торган иде. Берәздән андый мөмкинлек тә бетте. Малайларны госпиталь ачылгач сөйләшеп кайткан детдомга урнаштырды. Көннәр үтә торды. Сентябрь башында Алиштан беренче хат килде. Ул аны Карачев шәһәре янындагы госпитальдән язган иде. Госпитальдән язам дигән сүзләрне укуга Оркыяның йөрәге жу итеп китте. «Яраланды микәнни?» дип уйлады. Хат озын түгел, бер бит тә тулып житмәгән иде. Ул аны тиз генә укып чыкты. Яраланмаган, салкын тидереп кергән икән. Беренче генә хаты да түгел икән. Инде берничә хат язып җибәргән булган. Тик кая китеп югалганнар – Оркыяның берсен дә алганы юк... Бу беренчесе һәм соңгысы булды. «Хат язма, госпитальдән чыгуга яңа позициягә күчәбез. Адресым үзгәрәп тора» дип язган иде Алиш. Шуннан соң аннан хат килгәнә булмады. Оркыя иренә бер тапкыр да хат яза алмый калды.

Сентябрь яңгырлы килде. Аннары әбиләр чуагы булып алды да көз кабат үз холкын күрсәтә башлады, явымнар китте. Октябрь бәйрәмнәре җиткәндә суытып ук җибәрде. Кыш иртә килергә охшаган иде. Октябрь бәйрәме көнне аның янына госпитальгә Рабига апасы килеп керде. Кулында ниндидер төргәк иде.

– Бу нәрсә? – дип сорады Оркыя.

– Менә сиңа бәйрәм бүләге китердем.

– Нинди бүләк? Каян алдың?

– Эштә бирделәр, – диде Рабига.

Ул обкомда эшли иде, секретарь-машинистка булып. «Юк кына вазифа булса да, бүләк өләшкәннәр. Каян килгән важный персона?!» дип уйлады Оркыя.

– Юк, алмыйм! Балалар авызыннан өзөп, үзегезгә бүләк өләшеп ятасыз! Әнә детдом балаларына өләшегез. Анда ачыгалар балалар!

Малайлар барган саен: «Эни, ашарга нәрсә алып килдең?» – дип сорыйлар! Кирәкми миңа кеше өлөшө! – дип тузынып китте Оркыя.

– Йә, жүләрләнмә инде, балаларыңа булсын дип алып килдем бит.

– Әйтәм бит, детдом балаларына өлөшсәннәр, минем балаларым гына, башкалардан аерылып, бәйрәм бүлгә алып ятсыннармы?! Бар, кит, эшем күп, яралылар көтә, – диде дә Оркыя палаталарга, яралылар янына чыгып китте.

– Горур хәерче! – дип калды Рабига аның артыннан һәм: – Алмасаң, үзөбөзгә булыр. Мин әле тагын аның балаларын кызганып, бүлөк алып килгән булам. Вәт тиле, – дип, төргәген алып, ишеккә юнәлдә.

Ул көнне яралы солдатларга бәйрәм концерты күрсәтер өчен госпитальгә артистлар килергә тиеш дип әйттеләр. Шулар килгәнче шәфкать туташларына солдатларның яраларын карап, янадан бәйләргә, тиешле даруларны өлөшөп чыгарга кирәк иде. Рабиганың бүлөк күтәрәп килеп керүе дә кәефен кырды. Үз-үзенә: «Дорфарак әйтеп, ачуын чыгардым бугай», – дип куйды. Шулай да, үзен хаклы санап, тынычланырга, кәефсез чырай белән яралыларның да күңелен төшөрмәскә кирәк дип уйлады.

Алдагы көнне госпитальгә Украинадан нык яралы бер үсмер баланы кайтарганнар иде. Солдат булса, бер хәер инде, тугыз-ун яшьләрдәге генә бер татар малае. Донбасстан дип әйттеләр. Рәфкать исемле икән. Яраланмаган бер урыны да юк тәнендә, авыз тирәсе һәм күзләре күренерлек итеп кенә калдырып, башын да бинт белән урап куйганнар, гәүдәсе, кул-аяклары да бинтланган; яралары куркыныч, үлеп тә китәргә мөмкин дип кисәттеләр врачлар, күбрәк игътибар бирергә куштылар. Малайны башка яралылар да бик карый иде. Берсе дә жиңел генә яраланмаган, кайсының аягы, кайсының кулы, башы жәрэхәтле. Шулай да малай барысы өчен дә кызганычрак. Ыңгыраша, вакыт-вакыт аңын да жуеп куя, ахры, тып-тын калып ята. Үз Алмазы кебек күрәп карады аны Оркыя. Рабиганың бүлөгөн алып каласы булган дип тә уйлап куйды. Нишлисәң инде, эш узган. Ашыгыбрак кисеп ташлады бугай. Шундый вакытта халык турында уйламыйча, бер-берсенә бүлөк өлөшөп ятучы обком түрәләренә ачуы чыкты шул.

Яралылар күп, аерым палаталарда гына урын житәрлек булмагач, холлга койкалар куеп, аны да тутырып яталар иде. Концерт дигәч, аягында басып тора алганы – аякта, тора алмаганы табуреткаларга утырып булса да, үзләренә урын табып жайлаштылар. Озак көттермичә, ишектән хәрби киёмле кешегә ияргән өч-дүрт артист килеп керде. Оркыя аларның өчесен шунда ук таныды: Салих Сәйдәшев белән бәләкәй генә буйлы Фәйзи Биккинин һәм Рәшит Ваһапов. Ә япъ-яшъ, әле балалыктан да чыгып житмәгән кызны беренче тапкыр күрүе. «Бу бала кем икән инде тагын?» дип уйлап куйды ул.

Хәрби киёмдәге кеше госпитальнең начальнигы иде. Ул яралылар

белән исәнләште, барысын да бәйрәм белән котлады һәм килгән кунаклар белән таныштырды:

– Дуслар! Бүген безнең госпитальдә кадерле кунаклар бар. Алар безне Бөек Октябрь революциясенең 24 еллыгы белән котларга килгәннәр. Таныштырып чыгарга рөхсәт итегез.

Шулай дигәч, ул башта Салих Сәйдәшев янына килде, аңа честь биреп, тавышына тантаналы төс чыгарып:

– Казан гарнизонының почётлы кызыл армиячесе, композитор Салих Сәйдәшев! – диде. Аннары Фәйзи Биккинин белән Рәшит Ваһаповны таныштырды. Солдатлар гөрләтеп кул чаптылар. Чөнки барысы да – танылган кешеләр, барысы турында да яхшы беләләр иде. – Ә менә бу чибәр кызны белеп бетермим, арагыздан берәрегез үзегез таныштырсагыз иде, – диде начальник, Сәйдәшевкә карап.

– Мин алып килдем бу чибәркәйне, – диде шунда Рәшит Ваһапов, оялып кына басып торган кызны кулыннан тотып. – Жыр сәнгатебезнең киләчәге бу кызыбыз. Әле уналты гына яшъ үзенә. Инде Мәскәү музыка училищесында укып йөри. Без аның белән Мәскәүдә узачак сәнгать декадасында катнашырга, дуэт белән чыгыш ясарга әзерләнеп йөри идек. Нишлисәң, барып чыкмады, сугыш башланды бит, бөтен планнарны бозып ташлады. Инде менә госпитальләрдә жырлап йөрибез. Фронтларга барып та жырларга исәбебездә бар.

– Исеме бардыр бит ул чибәркәйнең? – дип кычкырды шунда түр башында ук ятучы бер яралы солдат.

– Ә, гафу, әйтмәдеммени, бар, әлбәттә! Жәвәһирә аның исеме. Жәвәһирә Сәлахова. Балтач кызы. Балтач районының Түбән Кенә авылыннан, ишле гаиләдә туган, унынчы бала булып. Арчалар да якташыбыз дип әйтә ала. Арчаның Апаз авылында тәмамлаган жидееллык мәктәпне. Балтач, Арча егетләре юкмы арагызда?

– Бар! Мин Арчадан! – диде алда гына яткан бер егет.

– Алайса, синең өчен махсус бер жыр жырларбыз бүген. Шулай итеп, башладык. Әйдә, Фәйзи, тарт гармуныңны! Башта үзем генә жырлап бирим берничә жыр. Аннары Жәвәһирә белән жырларбыз.

Ваһапов шулай диюгә, Фәйзи Биккинин гармунда аккордлар алып, «Күн авылы көе»н уйный башлады. Ваһапов исә, аның янынарак басып, читкә карап, бер кат тамагын кырып алды да жырлап жибәрде:

Биек тауларның башында
Утырып уйлар уйладым...

Аның жырлавын тын да алмый тыңладылар.

Басу капкасын чыккач та,
Күтәрелде томаннар;
Дөнья хәлен белеп булмый,
Сау булыгыз, туганнар.

«Күн авылы...»ннан соң Ваһапов «Су буйлап» дип игълан итеп, «Идел бит ул, тирән бит ул...» дип жырлады. Аннары янына Жәвәһирә Сәлахованы чакырып, икесе бергә «Зөләйха» дигән жырны башкардылар. Алар туктауга концертны тыныч кына тыңлап ятучы малай шыңшып елый башлады. Яралылар белән бергә концерт караучы шәфкать туташлары арасында басып торган Оркыя, малай янына килеп, аңа исеме белән:

– Ни булды, Рәфкать? – дип сорады. – Нигә елыйсың?

– Этиләрәм искә төште. Алар бит, өсләренә бомба төшеп, шахтада басылып үлделәр, – диде малай, сулык-сулык килеп үксүеннән туктый алмыйча. Шунда ул жырчыга янә мөрәжәгать итеп: – «Шахта» жырын жырла әле, абый, – дип сорады. – Исемә төште, минем этиләрәм дә Арчадан килгәннәр шахтага.

Сүзен әйтеп бетерде дә малай, ыңгырашып, күзләрен йомды һәм тынып калды. Ләкин ул эчтән генә сулкылдап елый иде. Рәшит Ваһапов гармунчыга көйне башларга кушты да акрын гына «Шахта»ны жырлый башлады.

Жыр беткәч, яралылар янә кул чабарга тотындылар. Оркыя, иелеп, малайга карады. Аңа жыр ошагандырмы, юкмы, йөзенә карап берни дә белеп булмый иде. Гомумән, аның күзләре бер ноктага төбәлеп тынып калган. Оркыя, куркып, малайның кулларын тотты. Куллары да хәрәкәтсез катып калганнар иде. Хатынның йөрәген авырттырып, куркыныч уй сызылып узды: үлгән... Шунда аның үзенең дә йөрәге туктап калган кебек булды. Ул телдән язды, шок хәлендә катып калды. Шәфкать туташының үзен шулай сәер тотуына аптыраган Ваһапов:

– Ни булды? – дип сорады.

Оркыя көчкә генә:

– Ул үлгән... – дип әйтә алды да, аякларының хәле китеп, идәнгә чүгәләде.

Концерт өзелде. Дәвалаучы врачлар килеп, малайны караганның соң үлемен расладылар. Инде беркемнең дә жырчыларны тыңлап, концерт карап утырасы килми иде. Артистларны шәфкать туташлары бүлмәсенә чәй эчәргә дәштеләр. Госпитальдә кеше үлгән очрак булганы юк иде әле. Үлем хәлендә китерелгән, каты яралыларны да моңа хәтле аякка бастырып чыгара алдылар.

– Сезне тыңлый алмый калдык, Салих абый, – диде Оркыя, чәй эчкәндә, күңелсезләнеп, моңаеп кына утырган Сәйдәшев янына килеп.

– Мин дусларга иптәш булып кына килгән идем. Фортепиано юк диделәр дә, башта килмәскә дә уйлаган идем. Мин бит жырчы түгел, Рәшит белән Жәвәһирәгә үземнең берничә жырымны аккомпанировать итәрмен дигән идем. Кызганыч, барып чыкмады. Бу малай белән шундый хәл килеп туу да әйбәт булмады әле. Нишлисең, сугыш. Олыларны да, балаларны да аяп тормый. Гомере беткән булгандыр инде мескенкәйнең. Жырны күтәрә алмады, өзелде бәгыре.

– Салих абый, сез мине белмисез инде. Оркыя Тюльпанова мин. Абдулла Алишның хатыны.

– Шулаймыни? Алиш белән радиода беркадәр аралашып калырга туры килде. Бик матур әкиятләр яза иде. Былтыр кече улым Эмильгә Алишның «Ана әкиятләре» дигән китабын алган идек. Шуннан берәр әкиятне укымый калган бер көнем дә юк. Ятлап бетердек инде. Ничек соң анда, Алишның хаты-хәбәре бармы? Ниләр яза фронттан?

– Әй, Салих абый, юк шул, киткәч бер хаты килде дә, шуннан бирле бер хәбәре дә юк. Өч ай була инде киткәнәнә. «Һәлак булды» дигән хәбәре дә юк, «хәбәрсез югалды» дип тә язган кеше юк. Пленга эләкмәде микән дип кот очып тора инде. Эләксә, беттек инде, үзен дә «дошман» диячәкләр, безнең дә күзнә ачырмайчаклар.

– Алай димә әле син, Оркыя, яхшыга өметләнәргә кирәк. Исән йөрсен диген. Үзең күрәсең бит, күпме егет ята энә үзегездә генә.

Сәйдәшев нәрсә дип әйтеп юатырга да белми иде хатынны.

Октябрь революциясенә 24 еллыгы көне шулай күңелсез тәмамланды.

7

Сугышның илленче көнәндә дуслары, туганнары, гаиләсе, Казан белән хушлашып чыгып киткән Алишка әллә ни озак булырга туры килмәде фронтта. Аларның Казанда формалашкан 1001нче укчы полкын Брянск фронтына озаттылар. Биш көн дигәндә – 16 августта, аларның эшелонны Брянск шәһәренә килеп житкәч, барысын да вагоннардан төшереп, частьларга бүлгәләп, фронт урнашкан көнбатышка – Смоленск юнәлешенә таба жәяүләп атлаттылар. Көн саен 60-70 чакрымнар тәпиләп, Жиздра, Карачев шәһәрләрен уздылар да Орёл тирәсендәге урманнарда туктап калдылар. Алар көнбатышка карап атласа, дошман алардан да тизрәк адымнар белән каршыларына килә, аралары көннән-көн якыная, кыскара бара иде. Аралар белән бергә көннәр дә кыскара, фронт сызыгы якынлашкан тизлек белән бер үк вакытта көз якынлаша. Юлларында кырда урак уручы хатыннар, көлтә төягән атлы олаулар, ындыр табакларында ашлык жылгәүчеләр, кызылар очрап кала. Ашлыгын суктырырлар да суктыруын, тик кая куярлар, амбарларга салып өлгерерләрме? Безнең гаскәрләр әлегә фронтка барабыз дип атласалар да, алда бомба шартлаган тавышлар көннән-көн ачыграк ишетелә. Дошман илнең йөрәгенә – Мәскәүгә таба ашкына. Күп тә үтмәс, бу басу-кырлар, бу авыллар фашист итеге астында калачак. Алиш кына түгел, башка солдатлар да шулар турында уйлап атлый иде бугай. Берсенә дә сөйләшсә, аралашасы килми, барысы да, үз эченә бикләнәп, тавыш-тынсыз гына алга баралар.

20-25 чакрым барган саен привал ясап, ял итеп алалар. Инде менә

егерме көн алар юлда. Төнгө ялга туктаган саен Алиш, биштәреннән кәгазь-каләмен алып, хат язарга утыра. Өенә, Оркыясына гына да унбишләп хат язгандыр инде. Барып житәләрдерме ул хатлар, юктырмы – анысын белми. Бер хат та алганы юк. Үзе үк хат ахырында: «Жавап язмагаыз, адресым үзгәрәп тора. Көн саен алга барабыз» дип язып куя.

Сентябрьнең бишендә Алиш кинәт кенә авырып китте. Температурасы күтәрелде. Хәлсезлек аяктан екты. Үзе болай нык, таза кеше дә бит, кизү тазалыгыңа карап тормый икән. Салкын тидереп авырып ятканы да юк иде югыйсә. Ә монда, үч иткәндәй, чир эләктерде. Грипп дигән диагноз куйды полк врачы. Алдагы көндә коеп яуган салкын яңгыр астында калдылар алар. Беркая качып, ышыкланып торыр урын да юк иде. Япон кыр уртасында иртәдән ява башлаган яңгыр көне буге койды да койды. Манма су булып чыланган гимнастёрка жылыту түгел, киресенчә тундыра, күшеккән тәнен калтыратып, өшетә башлады. Алиш кебек салкын тидергән тагын биш-алты солдатны Карачев шәһәре янындагы яралы сугышчыларны дәвалый торган бәләкәйрәк кенә кыр госпиталендә калдырып киттеләр.

Орлов өлкәсенә Снежети елгасы буенда урнашкан Карачев бу төбәктәге борынгы рус шәһәрләренә берсе санала. Ләкин Алиш шәһәрнең исеме татар сүзеннән алынган булырга тиеш дип уйлады. Карачев – карачы – караучы... Карачкы булуы да мөмкин. Ни генә булса да, кыпчак чыгышлы атама. Карачы атлы берәр татар морзасының исеме белән бәйлә булуы да бар. Һәрхәлдә, рус дәүләте төзелгәнчә, бу җирләрнең Алтын Урда ханнарына ясақ түләп торган кенәзлекләр булуы билгеле тарихта.

Болай үзе озак ятмады Алиш госпиталь ятагында аунап, биш көн дигәндә чир качты. Шул биш көн рәхәтләнәп ял итәргә житте егерме көн буге жәяү тәпиләп хәлдән тайган солдат өчен. Иң сөендергәнә – хат язарга мөмкинлек чыкты. Гаиләсенә генә түгел, бөтен дус-ишләренә, сеңлесе һәм энеләренә хатлар юлады. Их, үзләреннән дә хат килсә, нинди шатлык булыр иде дә бит!

Могҗиза түгел димә, шулар хакында уйлап ятканда, бер-бер артлы энеләре Галимҗан белән Габдрахманнан хат китереп тоттырдылар. Алар да сугышта йөриләр бит әле. Әниләре Газизә хәсрәт эчендәдер инде. Уллары турында бик борчыладыр. Бер безнең гаиләгә генә килгән кайгы түгел бит. Ил белән күтәрәбез. Җиңеп чыгарбыз, Алла боерса. Әнине тынычландырырга кирәк дип, Алиш беррәттән әнисенә дә хат язып салды.

Госпитальдән чыгып күп тә үтмәде, аларны Брянск урманнары тирәсендә фашист солдат кыяфәтендәге иңенә кәкре чалгысын салган үлем шәүләсә куып тотты. Октябрь башында фашистларның 43 нче армия корпусы, Брянск шәһәр тәһяктән урап узып, икенчә аяктан һөҗүм итүче Гудерианның икенчә танк группасына караган

47 нче мотоцикл корпусы белән кушылып, Брянск фронты гаскәрләре тулысынча чолганышта калды. Алишларның шушы фронтта сугышучы 1001 нче укчы полкы да тулысынча әсирлеккә төште. Туган илне немец фашистларынан азат итү өчен дигән изге максат белән сугышка чыгып китүенә нәкъ ике ай булды дигәндә, Алиш Ватан сакчысынан «халык дошманы»на әйләнде дә куйды. Совет сугышчысының юлы бер генә – дошманны алга жибәرمәс өчен бер адым да артка чикмәскә, соңгы тамчы каның тамганчы көрәшәргә! Ә алар бу боерыкны үти алмадылар. Чолганышта калып, үзләренә тугыз граммлы ядрә белән гомерләрен өзәр өчен дип автоматын төбәгән фашист солдаты алдында кулларын күтәрәп, әсир төшәргә мәжбүр булдылар. Бу 1941 елның 12 октябре иде. Шушы көннән Алиш өчен хурлыклы да, миһнәтле дә, эмма Ватан азатлыгы өчен аяусыз, кыю яшерен көрәшкә әверелгән, данлыклы үлем белән чикләнгән әсирлек тормышы башланды.

«Бигрәк тиз булды бит әле бу. Юньләп торып сугышка да кермәгән, ичмасам бер генә фашистны булса да теге дөньяга олактырмаган да килеш, коллык миһнәтен чигәргә туры килер микәнни?» дигән уй миен бораулады аның.

8

Брянск фронты алдына сугышның беренче көннәреннән үк зур марш-ыргымнар белән алга, Мәскәүгә ашкынучы Гудерианның икенче танк группасын тар-мар итү бурычы куелган иде. Киресенчә, Кызыл Армиянең бу фронттагы частьлары үзләре фашистлар тарафыннан тулысынча юк ителделәр. Бу уңышсыз операция бернинди махсус әзерлек үтмәгән солдатларны үт эченә ташлаган армия житәкчеләге өчен алга таба дошманга каршы сугышны оештырганда зур сабак булды. Командование бу сугышта дошманга каршы ничек сугышмаска кирәклеген, сугышны ничек оештырырга кирәк икәнлеген аңлады. Кызганычка каршы, бу сабак бик зур югалтулар бәрабәренә алынды.

Брянск фронтында әсирлеккә төшкән совет солдатларының барысын да диярлек Литва территориясендәге Алитос лагерена куып китерделәр. Мондагы әсирләрнең күплегенә Алишның исе китте. Әйтерсез лә Кызыл Армиянең бөтен солдатын әсир итеп шушы лагерьга китереп тутырганнар, аларда тоткыннарны сыйдырып бетерерлек биналар да юк иде хәтта. Элеккеге дуңгыз, сыер, ат абзарларынан көйләнгән баракларга әсирләрнең бик азы гына сыйган, күбесе ачык һавада, колхоз фермаларынан бушап калган кардалар урынындагы чәнечкеле тимерчыбык белән уратып алынган лагерьларда асрала иде. Житмәсә, жәяүләп, ашау-эчү күрмичә, урманнар, сазлыктар аша килә-килә, ачыгып, ябыгып, төмам хәлдән таеп, кешеләктән чыгып беткән солдатларның күбесе юлда ук егылып кала бардылар. Килеп житә алганның да алда торган кышны исән-сау кышлый аласына бер

ышаныч та юк иде. Ә кыш иртә килде. Ноябрьгә кергәч үк нык суытты. Көндөз әле суыкны эш белән кичерергә мөмкин булса да, төнгә салкын төшкәч, ачык һавада калучылар, иртәнгә хәтле чыдый алмыйча, һәр төнне дистәләп-дистәләп, туңып каткан мәеткә әйләнә башладылар.

Әсирлеккә төшкәндә жәйге обмундированиедән генә булган Алиш өчен ноябрь суыклары шулай ук туңып үлү куркынычы белән яный иде. «Ничек кенә булса да шинель, бүрек юнәтергә кирәк» дип уйлады ул. Соңгы көннәрдә пленга төшүчеләр арасында инде өсләренә шинель кияргә өлгергән кызылармеецлар да күренә башлады. Аларга төнне уздыру җиңелрәк: өстә – шинель, башта – бүрек. Салкынны җиңелрәк кичерәләр. Алишның алай да бәхетә бар икән – аңа лагерьда абзардан үзгәртеп корылган барактан урын булды. Житмәсә, көннәрнең берендә каршы яктагы сәндәрәдә ятучы шинельле бер солдат, тунудандырмы, яралы булгандырмы, иртән йокыдан торганда шыкыраеп каткан иде. Аның белән аслы-өсле сәндәрәләрнең берсендә урнашкан Баязит исемле егет мескен мәетнең шинелен салдырып алды да Алишка китереп бирде:

– Ал, Алиш абый, хәзер ул аңа кирәкми. Син алмасаң, хужа тиз табылыр, – диде.

Чынлап та, күмәргә алып киткәндә мәетләрнең өстеннән шинельләрен немецлар үзләре үк салдырып алып калалар иде. Шинель, Алишның өстенә үлчәп теккән диарсең, таман гына. Бүреге генә дәү башына берәз кысанрак булды. Шулай да Баязит аны да алып Алишның башына кидерде.

– Бик кысса, артын ертып жибәрерсең, яланбаш йөрү ише булмас, – диде. – Шикләnmә, үзебезнең мишәр егете иде ул. Пленга бергә төштөк. Яралы иде. Әле дә инде ун көн жан асрады. Беренче көнне үк китәр дип уйлаган идем.

Баязит үзе Чувашстаннан икән. Алиш аның белән әле берничә көн элек кенә танышты. Алишның, биштәреннән кәгазь-карандаш чыгарып язып утырганын күреп, үзе килеп дәште:

– Хат язмакчысыңмыни? Кемгә, кая, ничек жибәрмәкче буласың?

– Бик язар идем дә, син әйтмешли, ничек жибәрәсең? Менә башка бер уй килде дә дәфтәргә теркәп куярга булдым әле.

– Нәрсә, әллә син язучымы?

– Шулайрак.

– Кем соң син, исеменң ничек?

– Абдулла Алиш.

– Алишмыни? Танырлык түгел, рәсемебезне күргәнем бар болай. Йөзегезне төк баскан.

– Кырылган юк шул.

– Балалар өчен язасыз. Беләм, беләм. Укыганым бар. Укытучы мин. Дөрес, әдәбият укытмыйм. Арифметика. Хисап фәне. Алай да әдәби китаплар да укырга туры килә. Малайлар үстерәм бит.

Шуларга укыйм күбрәк. Сезнең «Ана әкиятләре»н көн саен кичкә кергәч укыймынча калган юк иде, – диде егет, «син»нән «сез»гә күчеп. – Таныш булыйк: Баязит минем исемем. Чувашстанның Батыр районыннан. Татарстан белән чиктәш кенә.

– Якташлар дип әйтергә була икән. Мин үзем дә чыгышым белән шул яклардан.

Алишның Галишаһ бабасы Касыйм ханлыгы вакытында хан йортында дәрәжәле хезмәттә булган. Ханлык беткәннән соң, Тау ягына күчеп, мең өйле Шоңгаты авылында яши башлаган. Алишның әтисе Габделбари абзый шул Галишаһ бабайның унынчы буын оныгы килеп чыга. Барлык туганнары да муллалар булганлыктан, Габделбари абзый балаларына бу хакта бик сөйләргә яратмый, совет заманында динне, муллаларны кысу, эзәрлекләү башлангач, ул балаларына да бу хакта бер кеше белән дә сөйләшмәскә куша торган иде. «Әгәр дә муллалар нәселеннән икәнлегем беләнсә, утызынчы елларда минем дә исән калуым икеле булыр иде. Күпме каләмдәшем кырылды шул елларда: күпме язучының башына җиттеләр» дип уйлый иде Алиш, ул чаклардагы репрессияләргә искә төшергәндә.

– Исемегез дә, фамилиягез дә мишәр икәнлегегезне кычкырып тора шул, – диде Баязит, якташлар дип әйтергә була икән дигәннән соң. – Абдулла дип Габдулла исемен бозып, йә руслар, йә мишәрләр генә әйтә шулай. Габдулла исемен, гадәттә, муллалар кушкан үз балаларына. Алла колы дигәнне белдерә бу сүз гарәпчәдә. Галишаһ дигәне дә – Алланың туксан тугыз исемнән берсе, олугларның олугы дигәнне белдерә. Ә сез үз исем-фамилиягезнең бөеклеген киметәсез.

– Исем-фамилиямне дин белән бәйләмәсеннәр өчен махсус шулай алдым мин. Тугач та исемемне Габдуллаҗан дип кушкан булганнар. Күпме мулла малае кырылды утызынчы елларда. Миңа игътибар итүче булмады. Алла колы дип, дин белән бәйләргә теләмәгәнә, Абдулла дип кенә яздырдым исемемне документларга. Хәзер бу хакта әйтсәм дә ярый инде. Теге заманнарда сөйләсәң, башың киткән булыр иде.

– Шулай шул, – дип куйды Баязит. – Мин үзем дә мулла малае бит. Ярый инде, әткәй үзе теләп, муллалыктан китте. Юкса, бетергән булалар иде безне дә.

Шушы сөйләшү-танышудан соң Алиш белән Баязит арасында дуслык жепләре бәйләнеп калды. Алишның өстендә бары тик гимнастёрка гына булуга Баязит та бик борчыла иде. Ничек тә ярдәм итәргә тырышты. Аның тунудан калтырап йөрүен күреп, жылынып ал бераз дип, өстеннән шинелен салып кигертә торган булып китте. Алишка бу бик уңайсыз, эмма нишләсен, дуслыгының тән жылысын саклаган шинельне бер сәгать чамасы киеп йөрәп тә шактый жылынырга өлгәрә торган иде. Үлгән солдаттан салдырып алган шинельне кияргә башта уңайсызланып торса да, Баязитның аның турында сөйләгәннән

тыңлаганнан соң карышып тормады. Салкын мәет тәнендә шактый суынган шинель баштарак аны тундырып жибәрсә дә, берәздән ул аның үз тән жылысы белән акрынлап жылына башлады. Шунда аларны ашарга чакырдылар. Ашап алгач, шинель эче тагын да жылыныбрак киткән кебек булды. Алиш сугышка жәй уртасында, жылы, матур көннәрдә алынганлыктан, аларга шинель бирергә өлгөрмәгәннәр иде. Бу – аның солдат булгач беренче тапкыр шинель киюе. Шушы көннән бирле ул бер тапкыр да шинелен өстеннән салмады.

9

Гитлер Россиягә бәрәп кәргән беренче көннәрдә үк Германиядә әсирләр мәсьәләсә киләп туды. Меңәрләп-меңәрләп әсиргә төшкән рус солдатларын немецлар нишләтергә белмәде. Басып алган жирләрдә аларның үзләреннән үк элекке колхоз фермаларындагы абзарлардан бараклар ясатып, чәнечкеле тимерчыбыклар белән уратып алып, концлагерьлар оештырдылар. Немецлар, юлларындагы бөтен каршылыкны ватып-жимереп, Мәскәүгә якынлашкан арада әсиргә төшүчеләр саны көннән-көн арткан гына барды. Ноябрь аенда инде өч миллион алты йөз мең кызыл армиячә фашист әсирлегендә иза чигә иде. Әлбәттә, инде ул әсирләргә бернинди файдасызга асрап яту, ашату мәсьәләсә кискен торып басты. Немец генераллары арасында әсирләргә СССРга каршы сугышта файдалану идеясә туды. Житмәсә, Гитлерның тиз арада Кызыл Армияне тар-мар итеп ташлап, 7 ноябрьдә Мәскәүдә жинү парады үткәрәм дигән хыяллары барып чыкмады. Сугышның башында немец булмаган бер генә солдатка да кулына корал тоттырырга ярамый дип кисәткән Гитлер тора-бара генералларының әсирләргә СССРга каршы сугышта файдалану турындагы идеяләрен кабул итәргә мәжбүр булды.

Төркиядәгә татар эмигрантлары әсир милләттәшләренә гомерен саклап калу өчен махсус чаралар күрү турында сугышның беренче көннәреннән үк кайгырта башлаганнар иде инде. Төркия пантуранистлары Германия жиңеп чыккан очракта Россия территориясендә төрки-татар мөселман дәүләтә төзү идеясә белән чыктылар. Кырык беренче елның октябрендә Германиянең Тышкы эшләр министрлыгында пантуранистлар хәрәкәтә өчен җаваплы кеше итеп гарәп һәм мөселман дөньясында күренекле белгеч Вернер Отто фон Хентиг билгеләнде. Берничә көннән революциядән соң Төркиягә барып сыенган татар эмигрантлары арасында иң күренекле, иң йогынтылы татар байларының берсә, Швейцариядәгә «Мерседес-Бенц» автомобильләрен житештерүчә «Ульрих Мейер» фирмасының генераль директоры Әхмәтвәли Мәңгәр белән Германия мөселманнары башлыгы Галимҗан хәзрәт Идриси фон Хентиг белән очраштылар. Бу очрашудан соң фон Хентиг бернинди дә пантуранизм хәрәкәтә турында сүз булырга тиеш түгел, фәкать Казан татарларының үзләре белән генә

эш йөртергә кирәк дигән фикергә килә. һәм бу фикерне Германия идарәче даирәләренә житкерә. Ул татарларны барлык төрки халыклар арасында иң белемле, акыллы, эшлекле һәм сәяси яктан хәзерлекле халык дип белдерә. Ләкин 1942 елда әсирләренә милли легионнарға аерып, СССРга каршы сугышта файдалану тарафдарлары жиңеп чыккач, татарларны да пантуранизм байрагы астында махсус легионга берләштерү буенча эш башлана. Әхмәтвәли Мәңгәр, татар әсирләренен киләчәк язмышын кайгыртып, Гитлер фәрманы белән Көнчыгыш территорияләр министры итеп билгеләнгән Альфред Розенберг белән очраша. Аның белән сөйләшүдән соң, үзенен Истанбул шәһәрендәге өенә татар эмигрантларын жыеп, киңәшмә үткәергә ниятли.

Әхмәтвәли Мәңгәр чыгышы белән Казан артындагы Арча төбәгенен Мәңгәр авылыннан иде. Аның атасы Мөхәммәтҗан Ибраһим да, аның туганнары да – малтабарлар, Себер якларына китеп, сату иткәннәр. Әхмәтвәли үзе укымышлы кеше булып, яһүдләр белән эш йөрткән, Казакъстан, Төрөкмәнстан якларыннан жыйган малларын Англия, Италия, Германия илләренә чыгара торган булган. Әхмәтвәлигә уникаль тулганда, әтисе үлеп, ул каты куллы, кырыс холыклы, балаларына карата таләпчән әнисе Бану ханым һәм абыйсы Хәлил тәрбиясендә үсә. Үзе дә әнисе һәм абыйсы кебек үк эшчән, тырыш, алдына куйган максатына тайпылмыйча бара торган кеше булып тәрбияләнә.

Германия Совет иленә каршы сугыш башлагач та, Әхмәтвәли әфәнде баштарак СССР жиңелер дә инкыйлаб елларында хыялланган Идел-Урал дәүләтен төзү мөмкин булып дип уйлап йөрдә. Германиядә Кызыл Армиягә каршы сугышу өчен милли легионнар оештыру турында башланган сөйләшүләр дә аны шулай уйларга этәрде. Мәҗлескә ул үзе шикелле үк яшьлегендә Оренбург, казакъ далаларында сәүдә эше белән шөгыльләнгән Искәндәр Яушев белән Шәфи Алмас кебек элекке сәүдәгәрләренә, үзенен күптәнге дуслары Рәшит Рәхмәти Арат белән Фоат Казак һәм Гаяз Исхакий әфәнделәренә чакырды.

Әхмәтвәли Мәңгәр дусларын үзенен Истанбулның Банклар урамында «Ассикурациони Генерали» дип йөртелгән йорттагы рәсми эшләрен алып бара торган ике бүлмәле фатирына дәште. Ул, сөйләшү житди һәм нигездә рәсми төстә баруы мөмкин дигән уйдан чыгып, шушы адресны сайлады. Югыйсә аның дусларын мул табын артында, күңел ачу рәвешендә кабул итәргә дә мөмкинлегә бар иде. Сөйләшүгә чыгарылган мәсьәлә, дөрөстән дә, гаять житди иде. Чакырылган әфәнделәр барысы да төгәл күрсәтелгән вакытка жыйналдылар. Әхмәтвәли әфәнде, сөйләшү өчен фатирының олы бүлмәсен сайлап, артык купшы булмаган табын хәстәрләтте. Табында чәй һәм гөбәдия, жимешле бәләш, чәкчәк, сумса кебек чәй ашларыннан гайре шәраб, хәмер ише нәрсәләр куелмады. Бар да килеп, табын артында үз урыннарын алгач, Әхмәтвәли әфәнде жыйналуның төп максатын игълан итте.

– Жәмәгать, хуш килдегез! Иң әүвәл сезне бирегә жыйнавыбызның сәбәбен әйтеп үтәргә тиешмендер. Дөньяда сугыш бара. Сугышның нинди тарафларда, ничек баруы тарихына тукталып тормыйча, үзәбезне борчыган мәсьәлә хакында берничә сүз. Мине, жәмәгать, әсирләр мәсьәләсе борчый. Татар әсирләре. Аларның исәнлеге. Сугыш башланганнан бирле концлагерьларда миллионлаган әсирләр кырылды. Германиядә Басып алынган территорияләр министрлыгы каршында милли әсирләр белән эшләү комиссиясе оештырылган. Өченче көн мин шул комиссиянең башлыгы итеп билгеләнгән Альфред Розенберг әфәнде белән очраштым. Ул миннән татар эмигрантлары арасыннан шушы эш белән шөгыльләнү өчен бер кеше тәкъдим итүебезне сорады. Аннан Гитлер әсирләрдән милләтенә карап легионнар оештырырга һәм советларга каршы сугышка жибәрергә дигән фәрман игълан иткән. Милли комиссия нәкъ менә шушы эш белән шөгыльләнәргә тиеш булачак, ди. Розенберг әфәнде бу комиссиягә һәм без тәкъдим итәчәк кешегә һәрьяклап ярдәм күрсәтүебезне үтенә. Менә шул. Сездә нинди фикерләр булыр, жәмәгать?

Әхмәтвәли әфәндене тын гына тыңлап утырган кунаклар беркавым сүзсез тордылар да, һәммәсе бер авыздан сөйләргә керештеләр.

– Күптән кирәк иде инде бу эшкә башлау.

– Күпме әсир милләттәшебез әрәм булды.

– Бик дәрәжә карар кабул иткән.

– Үз ватаныбызны булдыру өчен бер дигән форсат бу, жәмәгать!

Дусларын тыңлап торганнан соң, Әхмәтвәли әфәнде үз янында утырган Искәндәр Яушевка сүз катты:

– Син ничек уйлыйсың, Искәндәр туган, бармы берәр күз аткан кешең бу вәзифага туры килерлек?

Искәндәр Яушев, Россиядә совет строен кабул итмичә, инкыйлабтан соң чит илләргә чыгып киткән Яушевлар династиясенең бер вәкиле иде. Ул үзе Оренбург якларында, Троицк каласында туган булса да, борынгы бабаларының чыгышы белән Казан арты морзалары нәселенә барып тоташа. Аның тарихта билгеле булган иң өлкән бабасы Явуш морза әле Явыз Иван Казанны алганга хәтле үк рус хезмәтендә булса да, тарихи елъязмаларда, 1552 елгы канлы сугышта ул Казан ханлыгын саклап сугышкан Япанчы морзаның көрәштәше булган дип күрсәтелә.

Мәңгәр әфәнденең сорауны нәкъ менә үзеннән башлавын көтмәгән Яушев башта аптырабрак калды. Чөнки шундый комиссия оештырылган да анда эшләргә кемнеләр тәкъдим итәргә кирәк дигән сүз булмаган иде бит. Беркадәр уйланып торгач, ул:

– Үзем дип әйтер идем, бу эшкә эшмәкәрлек белән шөгыльләнгән кеше бармыйдыр. Монда милли мәсьәләдә азау теше чыгарган, тарихны яхшы белгән, милли мәсьәләләрдә яхшы йөзгән кеше кулайдыр. Әйтик, менә Гаяз әфәнде кебегрәк, – дип, Исхакыйга ишарә ясады.

– Дусларым, бу бик кирәкле һәм, чынлап та, шәхсән минем үземне бик кызыктыра торган эш, – диде Исхакый. – Чөнки мин гомерем буе татар милләте дип яшәдем, татар дәүләтен төзү уе белән яндым. Ләкин бер каршылык бар. Бөтендөнья сугышы башлангач, Германия Польшаны басып алды да, анда большевикларга каршы мин оештырган халыкара «Прометей» оешмасын һәм Берлинда мин чыгара торган «Милли юл» журналын ябып, мине, гомумән, Германиядән дә сөрөп чыгардылар. Утыз тугызынчы елдан бирле, белгәнегезчә, Төркиядә яшәп ятам. Ләкин бер тәкъдимем бар: ниятләнгән планнар барып чыкса, патша Россиясе заманындагы Казан губернасы территориясендә мин хыялланган «Идел-Урал» дәүләтен төзәргә иде. Шуңа күрә милли комитетыбызга да «Идел-Урал» дип исем бирергә, татар әсирләреннән төзелә торган легионны да «Идел-Урал» дип атарга кирәк. Тагын бер тәкъдим: комиссия каршында һичшиксез газета чыгару эшен башлау мәзлүм. Газета ул – әсирләр арасында иң кулай агитация алып бару чыганагы. Бу басма да «Идел-Урал» исеме белән чыгарга тиеш.

– Әйбәт фикер! – диде Әхмәтвәли Мәңгәр. – Ә кемне тәкъдим итәр идең бу эшкә?

– Уйларга кирәк, егетләр, – диде дә Гаяз янында утырган Рәшит Аратка карап куйды. – Рәшит әфәнде бу вазифага бер дигән белгеч булыр иде дә, ул да шул минем хәлдәрәк бүгенге көндә.

Рәшит Рәхмәти Арат – эмиграциядәге күренекле татарларның берсе, Төркиядәге Катанов китапханәсенен директоры булып эшли. Бу вазифага Мостафа Кемаль Ататөрөк фәрманы белән тәгаенләнгән кеше буларак, бик зур, җаваплы вазифа башкара.

Әхмәтвәли жыйган бу киңәшмәдә катнашучылар арасында тагын ике кеше – Шәфи Алмас белән Фоат Казак бар иде. Икесе дә – сәүдәгәрләр, Фоат – Шәфи әфәнденең каенише, хатыны Әминәнең энесе. Шәфи ул үзе Казан артыннан, борынгы Алат юлы өстендә утырган Олы Солабаш авылыннан, урта хәлле крестьян гаиләсеннән чыккан. Үзенең тырышлыгы, тәвәккәлlege, үжәтlege һәм уңышлы өйләнүе белән генә баеп китә алган кеше. Аның чын исеме Габдрахман. Ул – Ибәтулла һәм Гөлсем Галиуллиннарның биш кыздан соң туган төпчек уллары. Шәфи Алмас дигән атны бабасы Шәфигулла исемәннән алган. Шулай итеп, Габдрахман Ибәтулла улы Галиуллин 1922 елда, утыз жиде яшенә житкәч кенә, атаклы Казан байларыннан булган Фәхрибану белән Габделхәмит Казаковларның Әминә исемле кызларына өйләнеп жибергән. Фоат Казак – менә шул Әминәнең бертуган энесе. Алар өч бертуган – Әминә, Фоат һәм Мәрьям. Шәфи, өйләнгәндә, Мәскәүдә Төркия илчелеге вәкиле вазифаларын башкаручы дипломат була. Шәфигә чыгарга бер дә теләге булмаган, әле балигълык яшенә яңа житкән Әминәне совет властен яратмаган, аннан күп җәбер-золым күргән эти-энисе кияүгә көчлөп диярлек бирәләр. «Төркиядә рәхәт

тормышта яшәрсен», – дип үгетлиләр. Казаковлар үзләре – Казанда танылган, затлы гайлә. Габделхәмит Казаков – заманында Казан шәһәренең башлыгы булып торган кеше. Атаклы Апанаевлар нәселе белән дә туганлашкан бу нәселдән бик күп күренекле шәхесләр чыккан, һәм Шәфи Алмас бу хакта җае чыккан саен мактанып сөйләргә ярата торган иде. Аның үзенә дә Әхмәтвәли әфәнде әйткән бу мәртәбәле вазифаны башкарырга теләгән дә бар иде дә, Гаяз Исхакый бу эшкә Фәат Казакны тәкъдим иткәч, Шәфи үз кандидатурасын күрсәтүдән тыялып калырга булды.

Ләкин Әхмәтвәли Мәңгәрнең дә бу вазифаны сәүдәгәр кулына тапшырасы килми иде. Шуңа күрә ул тәкъдимнәрне тыңлап утырды да үз араларында булмаган яңа бер кандидатурага тукталасы итте. Ул да булса, яңа гына Берлин университетында тюркология буенча докторлык диссертациясе яклаган яшь галим исемен атады:

– Әхмәт Тимер, – диде. – Мин бу вазифага иң лаеклы кеше дип Әхмәт Тимер әфәндене күрәм.

– Бик лаеклы кеше. Белемле, милли мәсьәләдә суда йөзгән балык кебек. Үзе яшь, – дип күтәреп алды аның сүзен Исхакый. – Иң мөһиме – Германиянең үзгәндә яши. Алман һәм татар телләрен камил белә, русчаны да сукалый. Бер дигән кандидатура. Университетта монгол, кытай телләре буенча да лекцияләр тыңлаганын беләм.

Әхмәт Тимер – әле дүрт ел элек кенә, 1938 елның 15 февралендә, күренекле мәгърифәтче, тарихчы галим һади Атласи җитәкчелегендәге советка каршы оешманың әгъзасы булган дигән сылтау белән атып үтерелгән Әлмәт авылы мулласы Рәшит Яруллинның улы. Исхакый белән ул Берлинда укыган вакытында танышкан иде. Ул аны «Яңа милли юл» журналына эшкә дә чакырды. Әмма, журналны чыгаручы Фәат Казак белән кайбер мәсьәләләрдә карашлары туры килеп бетмәгәнлектән, Әхмәт аның тәкъдимен кабул итмәде.

Әхмәтвәли әфәнденең Әхмәтне тәкъдим итүе белән килешеп бетмәсә дә, Фәат Казак каршы дәшмәде. Шулай да ул сүз алырга булды:

– Мин, жәмәгать, бу эшнә Шәфи Алмас әфәндегә тапшырырга кирәктер дип уйлап утыра идем. Шәфи җизнинә миллиәтпәрвәр җанлы дип беләм. Тәвәккәл һәм тырыш эшмәкәр. Мәскәүдәгә Төркия консулыгында эшләп, дипломатия өлкәсендә тәҗрибә туплаган белгеч. Инде Әхмәт Тимер әфәндене тәгаенләгәнбездә икән, моңа да каршы түгелмен. Шулай да аңа Шәфи Алмас кебек бер булышчы кирәктер дип уйлыйм. Исхакый әфәнде газета чыгару мәсьәләсен дә куя бит. Моңысы да – кирәк эш. Монда да Шәфи абый кебек эшқуарның ярдәме сорала.

Комиссия рәисе үк булырга ниятләп утырган Шәфи Алмас бу тәкъдиме өчен кайнишенә күз карашы белән генә рәхмәт белдерде дә киләчәктә бәлки әле рәис урынын да биләргә җай чыгар дип уйлап куйды һәм:

– Жәмәгать каршы булмаса, мин риза, – дип белдерде.

– Алайса, хэл иттек. Иртәгә үк, Әхмәт Тимер әфәнде белән элемтәгә кереп, ризалыгын алам да Розенберг әфәндегә карарыбызны житкерәм. Каршылар юктыр бит? – диде Әхмәтвәли Мәңгәр, һәм жыелуның икенче өлөшөн игълан итте: – Ә хәзер чәйләп алайык, жәмәгать, – диде дә алгы бүлмәдәгә хезмәтче хатынга кунаклар алдына табын ашларын чыгарырга кушты.

10

Кыш бик салкын булды. Ашау – такы-тоқы. Арыш онына яртылаш агач чүбе кушып пешерелгән 30 грамм ипи белән бер кружка су – бер көнлек норма. Алиш нык ябыкты. Йөзен кап-кара булып куе сакал-мыек басты. Калын кара каш астында чокырланып калган күзләрәннән нур качты. Көзгә якта эш табалар иде әле әсирләргә. Кышка кергәч, бары бер эш калды: мәет жирләү. Көн саен йөзәрлөгән кеше үлө. Аягында басып тора алган әсирләргә носилка тоттырып, шул мәетләрне лагерь артындагы чокырга ташыталар. Яшьрәк, тазарак егетләрне кабер өчен чокыр казырга алып китәләр. Алиш инде яшь булып саналмый, аны кабер казырга йөртмәделәр, носилка белән үлекләрне ташыттылар. Язга таба үлүчеләр кимеде. Хәер, үләрлек кеше дә калмады бугай инде. Бушаган сәндәрәләргә яңа тоткыннарны китереп урнаштыра тордылар. Кыш буга Алитуста унбиш меңнән артык әсир үлгән икән диделәр. Март башларында элекке тоткыннарны Польшага күчәрәчәкләр икән дигән хәбәрләр таралды. Ничек тә жәйгә хәтле үлмәскә иде, торырга иде дип өметләнде Алиш. Жәй көне хет чирәм тишелеп чыга. Шул чирәмне ашар иде. Кычыткан ашар иде. Яшисе иде бит әле. Туган илгә әйләнәп кайтасы иде. Туганнарны, Оркыясын, улларын – Алмаз белән Айвазны күрәсе иде. «Үскәннәрдер инде. Өйдән чыгып киткәнгә дә сигез ай. Жәй, көз, кыш артта калды» дип уйлады ул. Сәндәрәсеннән баш астына салып йоклый торган юл биштәрен алып, авызын чиште. Капчыкның бер почмагында кадерләп төреп куйган хатлар арасыннан әнисеннән килгән хатны алды. Шигырь юллары белән язган иде әнисе хатын.

«Балаларым, сугышларга
Батыр булып керегез,
Безнең изге жиребездән
Дошманнарны сөрегез.

Булма куркак, бул гайрәтле,
Фронтларга кергәндә,

Үзеңне үзең аяма,
Дошманнарны күргәндә.

Әгәр дошман каршы килсә,
Рәхимсез мылтыктан ат.
Минем теләгем шул сиңа:
Батыр исеме алып кайт!»

Алишның күзләрәнә мөлдерәп яшь тулды. Бугазына төер утырды. Ул, менә-менә елап жибәрердәй булып, ике уч төбә белән күзләрәндәгә яшьне сыпырып алды.

Алишның әнисе Газизә дә – Богырыслан якларындагы Шонталы авылында Әхмәтсафа мулла гаиләсендә туган кыз. Бала чагында ук ятим калып, ул әтисенен Яңа Чаллы авылында мулла булып торучы энесе Әхмәтзәки гаиләсендә үскән. Малай чагында әнисенен шигырьләр язган дәфтәрен укыганы бар иде Алишның. Менә тагын шул шөгылен искә төшергән әнисе. Дошманнар белән сугышып йөрүче өч улын сагынып, энә нинди шигырь чыгарган. Габдрахман белән Галимжанга да язып жибәргәндер әле. Их, эни, эни. Батыр булып кереп булмады шул сугышка. Батыр исеме алып кайтып булмас инде. Әсир булып төштә олы улың. Габдрахман белән Галимжаның кайларда йөриләрдер инде. Әле кайчан гына шук-шаян малайлар булып йөри идек бит. Күп борчулар да салдык инде башларыгызга.

Алиш шунда малай чагында Актачыда су коенганда булган хәлне искә төшерде. Берзаманны әтисе Ямбақты базарыннан улына камзул алып кайткан иде. Ярата иде Габделбари Габдуллажан улын. Кая барса, шуннан бүлөк алып кайта иде. Бик сөекле, олак көттәрәп туган ир бала булган шул ул. Менә шушы көтәп алган малайны ничек кадерләмәсен инде әтисе?!

Ямбақты базарыннан алып кайткан камзулын киеп, урамга уйнарга чыгып киткән малай көннәрнең берендә хәсрәткә калдырды бит әти-әнисен. Габделбари капка төбәндә басып тора икән, Актачы буеннан кайтып килүче күрше Ильяс малаена күзә төшә моның. Өстендә нәкъ Габдуллажанга алып биргән кебек өр-яңа камзул.

– Каян алдың бу камзулны? – дип сорый ул малайдан.

– Таптым, – ди малай.

– Ничек, каян таптың?

– Су буенда ята иде. Янында беркем дә юк. Алдым да кидем. Миңа тап-таман гына!

Бәлки Габдуллажан онытып калдыргандыр. Өйдә түгел микән үзе дип уйлап, Габделбари өйгә кереп, улын сорый.

– Ул өйдә юк, су коенырга төшәп киттеләр бит Актачы буена, – дип җавап бирә Газизә.

– Камзулы өстендә идеме?

– Алып кайтканнан бирле салганы юк бит инде. Өстендә иде.

– Алайса, бәла! Суга баткан Гаптул. Камзулы гына калган, ярда ятып, – дип, Габделбари ашыгып чыгып китә. Күршеләренә кереп, малайларыннан камзулны тапкан урынны күрсәт дип сорый да Актачы буена йөгәрә.

И эзилләр Габдуллажанны, и эзилләр. Габделбари өч-дүрт мәртәбә чумып карый Ильяс малае күрсәткән жирдән су төбәнә. Бер жирдә юк. Инде агып киткәндер дип кайгырып, өйгә кайтсалар, өстәл артында утыра Габдуллажан. Камзулы турында бөтенләй оныткан.

Әти-әнисен хәсрәткә салган тагын бер хәлне исенә төшерде Алиш.

Камзул вакыйгасында гаебе бар иде аның. Ә бу юлысында бөтенләй уйламаган, көтмәгән жирдән килеп чыкты бәла. Әтисе бакчада умарталардан бал суыртканда, шуның янында кайнаша иде. Балларын алганга ачулары чыгып тузгыган бал кортлары өерләре белән аның өстенә ябырылып, тәнәндәге бөтен ялангач жирен чагып бетерделәр. Бөтен бите, куллары шешеп чыкты. Атна буге ятты урын өстендә сызланып. Үләме әллә дип котлары очты әти-әнисенә.

Жылы шинель эченә төренеп, бала чактагы шуклыкларын искә алып ята торгач, тагын бер вакыйга исенә килеп төште. Бу юлысы – ул кылган батырлык. Әйе, әйе, чын батырлык! Тагы да шул Актачы белән бәйле. Бөтен бала чаклары шул Актачы буенда үтте инде аларның. Китапларда Актай дип язалар ул суны. Ә Көектә нишләптер Актачы дип йөртәләр иде. Жәен шунда су коеналар, балык тоталар; язын боз киткәнне карап, боз өстенә утлар ягып, елга буеннан кайтып кермиләр; кыш көне боз өстендә шартаяк сугалар. Менә шул кышкы беренче бозда булган иде ул хәл. Хәер, көзгә боз иде бугай әле ул. Актачы бозы да түгел, язгы ташу вакытында Актачыдан чыккан судан ясала торган Мәчет күле өстенә каткан беренче боз иде! Язгы бозга, ястык калынлыгы булса да – ышанма, көзгә бозга, көзгә калынлыгы гына булса да – ышан диләр бит. Менә шул көзгә боз иде. Ноябрьнең суык бер көнөндә авылда малайлар, Мәчет күле каткан дигән хәбәрне ишетеп, кәшәкәләрен алып, күл буена йөгерделәр. Таяклары белән бозга сугып-сугып карадылар да, ватылмагач, әйдә, дәррәү күл өстенә кереп, шартаяк уйнарга тотындылар. Арада кызлар да бар. Шуларның берсе Гаптулларның туганы – әтисенә сеңлесе Гыйззелнәвал апайның кызы, күрше авылдан кунакка килгән Гыйльменәвал – сап-сары чәчле, зәп-зәңгәр күзле, малайлардан да уздырып сугыша торган чая кыз. Берзаман күлнең урта бер жирендә боз ярылып, Гыйльменәвал суга чумган бит! Әллә нинди ачы тавышлар чыгарып, ачыргаланып кычкырыпмы-кычкыра! Моңы күрәп малайлар барысы да, уеннарын ташлап, ярга таба чабыша башлады. Күрәләтә торып кешене боз астына җибәрәп булмый бит, Гаптул бозга сузылып ятты да, шуышып барып, шартаягын сеңлесенә сузды. Чай кыз таякка чытырдатып ябышты. Малай акрынлап артка чигенә-чигенә, Гыйльменәвалны боз өстенә тартып чыгарды. Салкын судан чыгуа бишмәте шыкырдап каткан кызны, ике кулыннан култыклап, тиз генә өйләренә йөгерделәр. Ә өйдә эләкте үзләренә. Ә бит нинди батырлык кылган ул чагында Алиш-Гаптул! Хәзер менә уйлый да йөрәге сыкрап куя. Менә хәзер фашистлар тырнагында килеш ясарга иде шундый батырлыкны! Суык кышның рәхимсез тырнагынан йолып калды бит ул шул чакта үзе шикелле үк кечкенә баланы, әле кеп-кечкенә малай чагында! Күркып тормады, юп-юка боз өстенә кереп китте, үлемнән коткарып калды. Менә монда Баязит дусты да аны шундый ук үлем тырнагынан йолып алды лабаса. Шинельсез, бер гимнастёрка белән

генә йөрөп, ул да шул шинелен алып калган мескен әсир солдат кебек тунудан өшөп үләргә мөмкин иде бит.

Зәмһәрир суыклары белән кыш артта калды. Май башында Алитус әсирләрен эшелонга төяделәр. Язга кергәч, әсирләр арасында таралган Германиягә жиһәрәчәкләр икән дигән сүз хак булып чыкты. Германиядә әсирләр асрала торган лагерьлар бихисап күп. Шуларның берсеннән-берсенә йөртә торгач, Алиш йөз кешелек төркем белән Чехословакиянең Сандау шәһәрәндә урнашкан эшче лагерьга барып эләкте. Биредә аңа шомартучы эшен йөкләделәр. Бер-ике ай да үтмәде, аларны, яңадан вагоннарга төяп, Польшага алып киттеләр. Бу юлы Литвадан әллә ни ерак булмаган Седльце дигән шәһәр янындагы концлагерьга китереп бушаттылар. Лагерь шактый ук зур, исәпсез-хисапсыз вак бараклардан торган бер шәһәрчекне хәтерләтә иде. Алар Баязит белән төрле баракларга туры килделәр. Инде август килеп җиткән булса да, көнбатыштан искән дымлы җил кышын ачлыктан нык ябыгып, тире белән сөяктән генә торып калган Алишны шактый тундыра иде. Баязит ясаган бүләк шинельне ул бер тапкыр да өстеннән салмады, шуның жылысы белән жан асрады. Җитмәсә этисен интектергән ревматизм дигән чир анда да үзен сиздерә башлады. Ул аксаклап кына атлауга күчте. Ашау ягы монда тагын да начаррак. Алар торган барактагы егерме биш кешегә җиде йөз граммлы бер буханка ипи бирелә. Анысы да шул Алитустагы кебек үк, көрпәле арыш онына агач чүбе кушып пешерелгән ипи иде. Седльцеда әсирләрне поляк паннарына хезмәтче итеп эшкә йөрттеләр. Аягы авырту сәбәпле, Алиш бу эшкә яраксыз дип табылды. Чөнки шәһәргә жәяү барып, жәяү кайтырга кирәк, аякта агач башмаклар, агач башмак сөйрәп, аяклар суелып бетә. Лагерьда калучыларга төрле кул эшләре ясарга биреләр. Алиш, гадәттә, агачтан юнып кашыклар, пычак ише нәрсәләр ясады. Аларны базарга чыгып, азык-төлеккә алыштырып кайтырга рөхсәт ителә иде. Баракка кайткач, Алиш биштәрен чишә дә, кәгазь-карандаш алып, шигыр язарга утыра.

Шулай бер көнне, барысы да күршәдәге авылларга поляк паннарына эшләргә китеп беткәч, эш юктан үзенә эш табып, сәндәрәсендә кулына кәгазь белән карандашын алып утырган гына иде, янына барак буенча җаваплы полицай килеп басты.

– Steh auf!² – дип кычкырды бу.

Алиш немецча яхшы белә иде. Сугыш алдыннан педагогика институтына кичке бүлектә укырга кергәч, немец телен ныклап өйрәнгән иде. Шулай да ул немецлар алдында үзенә аларны аңлавын бик белдерергә теләмәде. Кәгазь-карандашын кесәсенә яшерде дә сәндәрәсеннән төшөп басты. Бер сүз дә дәшмичә, немецка карап тора башлады. Нишләргә жыена икән дип уйлады. Немец та русча белә иде булса кирәк:

² Top!

– Пошли! – диде һәм, барак ишеге ягына ымлап, авыз эченнән нидер мыгырданды. Алиш, берни аңламаса да, аксаклый-титаклый аңа иярде.

Полицай аны лагерь администрациясе урнашкан бинага алып килде. Ишек төбөндә басып торган часовыйга үз телендә нәрсәдер әйтте дә эсирне эчкә алып кереп китте. «Лагерь башлыгына алып килде микән?» дип уйларга да өлгермәде, якын гына бер бүлмәнең ишеген шакиды. Эчтән жавап бирүче булмады. Шулай да ишекне ачып, эчкә үтте һәм артыннан Алишны да чакырды:

– Komm rein!³

Керсэләр, койкада бер офицер ята. Лыкыр исерек. Үзалдына нәрсәдер сөйләнә. Үзе генә эчмәгәнә охшаган – бүлмә уртасындагы бәләкәй генә өстәлдә аракы шешәләре, рюмкалар, ашамлык калдыклары ауный. Полицай офицерга нәрсәдер әйтте дә, Алишка карап:

– Es ist notwendig zu reinigen!⁴ – диде. Алиш жыештырырга кушканын аңласа да, аңламаганга салышты. Теге тагын бер кабатлады да, эсир тарафыннан реакция булмагач, русча әйтергә маташты: – Уборка!

– Аха, йа воль, йа воль, – диде Алиш. – Ярар, ярар.

Полицай эсиргә, ниһаять, аңлаттым дип уйлады бугай, «Арбайтен, татарыш», – диде дә бүлмәдән чыгып китте. Бүлмә, чынлап та, бик пычрак иде. Немецлар урамда йөрөп кәргән итекларен салып тормыйча гына утырган булганнар, ахры, өстәл астында итек табаны эзләре ярылып ята. Бүлмә хужасының койка астында аунап ятучы итеге дә урам пычрагы белән каткан. Ничек итеп жыештырып чыгарырга икән бу пычракны дип аптырап торганда, ишек ачылып, аннан швабра һәм сулы чиләк күтәрәп, әлегә полицай килеп керде. Күрәсен, бүлмәне жыештырырга аның үзенә кушылган булгандыр да, ул бу эшне берәр эсирдән башкартырга хәл иткән. Ә ул жыештыручы Алиш булып чыкты.

– Hier ist Wasser und ein Mopp für dich!⁵ – дип, чиләк белән швабраны бүлмә уртасына китереп куйды да немец чыгып китте. Алиш, «Бүлмә әллә ни зур түгел, ун-унике квадрат метр булса булып, хәзер сөртеп чыгарам мин моны» дип уйлап, эшкә керешкән иде, ятакта аунаган немец торып утырды да, койка астыннан итекларен тартып чыгарып, кияргә азаплана башлады. Ахры, ул нык кысталган, бәдрәф урамда булганлыктан, тизрәк аягына киенеп чыгып китәргә ашыга иде бугай. Итеген кияргә ярдәм итүне сорап, Алишка:

– Hilf!⁶ – дип кычкырып жибәрде.

Көч-хәл белән итекларен кигәч, немец ишектән урамга атылды. Алиш, ул юк арада тиз генә юып чыгарыйм бүлмәсен дип, эшкә керешмәкче иде, күзе өстәлдә яткан бәрәңге, ипи, ит кисәкләренә төште. Бу ризыкларны аның ярты елдан артык ашаганы гына түгел, күргәнә дә юк! Ул тәрәздән тышка карап алды да өстәлгә ташланды. Тик ни өчендер иң элек ипигә

³ Кер!

⁴ Жыештырырга кирәк!

⁵ Менә сиңа су һәм швабра!

⁶ Ярдәм ит!

килеп ябышты. Поляк крестьяннары пешергән чып-чын кара ипи! Бер телем ипине шундук кабып йотты да, калган телемнәрнең берничәсен алып чалбар кесәсенә тыкты. Ит кисәкләрен дә кесәгә тутырды. Бер кисәген авызына кабып чәйни генә башлаган иде, ишек ачылып китте дә, фриц килеп керде. Ул әсирнең нәрсәдер чәйнәп маташканын күреп, туп-туры аның янына килде һәм авызын ачарга боекды:

– Den Mund auf! ⁷

Алиш ит кисәген чәйнәмичә генә йотып жибәрде дә авызын ачты. Ни өчендер немец авызын ерып көлә башлады. Аннары, койка янындагы урындыкны өстәлгә якын китереп, утырырга кушты:

– Setzt euch! ⁸

Алиш, нишләмәкче була инде бу дип аптырап, урындыкка утырды. Фриц кесәсеннән портсигар чыгарып, ике сигара алды, берсен авызына кабып, шырпы сызып кабызды да, тирән итеп суырып, төтенен Алишның битенә өрдә, аннары икенче сигаретны да кабызып, тоткынга сузды.

– Я не курю, – дип, Алиш башын читкә боекды.

Фриц, артык кыстап тормыйча, сигараны идән уртасында торган сулы чиләккә тондырды. Аннары аның алдына чәркә куеп, шешәдә әле яртылаш калган аракыны агызды. Икенче чәркәне үз алдына куеп, аңа да эчемлек койды.

– Wir trinken für den Sieg der deutschen Nation! ⁹ – диде дә, Алиш алдында торган чәркәне алып, аның кулына тоттырды һәм, үзенекен күтәрәп, чәкештерергә сузды.

– Мин эчкече түгел, – диде Алиш.

Фриц аның нәрсә әйткәннен аңламады. Ишекне барып ачты да:

– Aufseher! ¹⁰ – дип кычкырды.

Ишектә Алишны алып килгән немец күренде.

– Ich höre zu! ¹¹

– Übersetze, was er sagt. ¹²

Надзиратель дигәнә әллә рус булып чыкты инде шунда, Алиштан русчалатып:

– Что ему сказал? – дип сорады.

– Мин аракы эчмим дип әйттем.

– Эчәргә тәкъдим иттемени?

– Әйе, немец милләтенен жиңүе өчен.

– Ә син ышанмыйсыңмы?

– Ышанмыйм да, эчмим дә. Шуның өстенә, мин, гомумән, эчкече түгел.

⁷ Авызыңны ач!

⁸ Утыр!

⁹ Немец милләтенен жиңүе өчен эчәбез!

¹⁰ Надзиратель!

¹¹ Тыңлыйм!

¹² Нәрсә дип әйткәннен тәржемә ит.

Боларның, куйган сорауга жавап бирмичә, үзара сөйләшә башлауларына ачуы чыккан немец, надзирательгә кычкырды:

– Was flüstern sie da?!¹³

– Er sagt, er sei kein Trinker.¹⁴

– Warum trinkt er nicht?¹⁵

– Ә нишләп эчмисең? – дип сорады надзиратель.

– Мин – мөселман. Ә мөселманнар эчми.

– Беләм.

– Белгәч, әйт шулай дип.

– Er ist Muslim. Und Muslime trinken nicht.¹⁶

Офицер шунда кулына чәркәсен алды да:

– Ich respektiere Muslime!¹⁷ – дип, үз чәркәсен бушатып куйды. –

Ә син юкка ышанмыйсың Германиянең жиңүенә. Тиздән бу жинү өчен сез дә үз өлешегезне кертә башлаячаксыз! Фюрер әсирлеккә төшкән бөтен Россия нацменнарын¹⁸ сугышка жибәрү турында карар кабул итте. Тиздән төрле милләтләрнең легионнарын оештыра башлаячаклар. Туган илегездән коммунистларны себереп түгәсегез килсә, легионга язылып, Кызыл Армиягә каршы сугышка барыгыз. Сезне бит илегездә «халык дошманы» дип игълан иттеләр. Советлар Союзы жиңгән очракта да, сезне илегездә үлем көтә.

Офицерның сөйләгәнән полицай русчага тәржемә итеп барды. Шуларны сөйләде-сөйләде дә фриц тынып калды. Аннары, яңадан чәркәсенә арака салып эчәргә кыстый башлады. Алиш эчмәгәч, бер-бер артлы тагын өч чәркәне бушатты да, тәмам исереп, караватына барып ауды. Полицай аның аягыннан итекларен салдырып, караваты янына куйды да чыгып китте.

Алиш башта өстәлне жыештырып алды. Ашалмыйча калган бәрәңгеләрне һәм ит кисәкләрне кесәсенә тутырды. Арака шешәләрне ишек төбөндә торган чүп чиләгенә илтеп салды. Чәркәләрне өстәл уртасына жыйнап, өсләренә бер читтә яткан газета каплап куйды. Аннары швабра белән идәнне юып чыгарды да китәргә жыенды. Офицер йоклап китмәгән иде. Әсирнең үз эшен бетерүен күреп, торып утырды да аягына кияргә дип итекларенә үрелде. Ләкин итеклар дә исерек хужасы кебек, төз генә тормыйча, авып китеп аптыраттылар. Аларның төз генә тормавы офицерның эчен пошырды, ахрысы, ул Алишка: «Stillgestanden!»¹⁹ – дип әмер бирде. Аннары итекларенә карап: «Lass die Stiefel still stehen!»²⁰ – дип акырды. Алиш, нишләргә дә белмичә, почмактагы мич алдында яткан утын өеменнән ике пүлән алып, итеклар

¹³ Нәрсә пышылдашасыз анда?!

¹⁴ Ул мин эчмим дип әйтә.

¹⁵ Нишләп эчми?

¹⁶ Ул – мөселман. Ә мөселманнар эчми.

¹⁷ Мөселманнарны хөрмәт итәм!

¹⁸ Аз санлы милләт вәкилләрен.

¹⁹ Смирно!

²⁰ Итеклар дә смирно басып торсын!

эченә тыгып куйды. Алар, фриц күрергә теләгәнчә, «смирно торып бастылар». Моны күреп торган исерек офицер койкадан торып: Warum beleidigst du mich?!²¹ – дип айканып, Алишның янагына сугып жибәрде һәм тигезлекне саклап кала алмыйча, әле кибәргә өлгөрмәгән юеш идәнгә барып төште. Алишның аны типкәләп кыйныйсы килеп китте, ләкин эчтән генә «Ул көн килер, янагыңа да сугарбыз, типкәләп кыйнарбыз да, дуңгыз!» дип уйлап, бүлмәдән чыгып китте.

Коридорда полицай аны көтеп тормый иде. Ул, офицерның милли легионнар оештырылачак дигән сүзләре турында уйлап, барагына кайтып ятты. Седльце лагеренда татар, башкорт, чуваш егетләренен күплегенә ул беркадәр аптырап йөри иде. Димәк, аларны бер легион итеп тулларга жыеналар. Милли легион итеп оештырырга һәм үз ватаннарына каршы сугышка жибәрергә. Бу инде әсирлеккә төшү генә түгел. Бу инде аннан да хәтәррәк нәрсә. Бу инде илеңне, ата-анаңны сату дигән сүз!

11

Офицер бүлмәсеннән алып кайткан ризыкларын Алиш Седльцега килгәч танышып, серләшеп йөри башлаган Газыйм исемле дустаны белән бүлешергә булды.

Шулай бер көнне сәндәрә тактасына кәгазен куеп, әкият язарга утырган жиреннән, аны бүлдереп, каршы яктагы сәндәрә хужасы сүз катты:

– Хат язарга утырдыгызмы әллә?

– Утырдым әле менә, хат булырмы, нәрсә килеп чыгар, белгән юк, – диде Алиш.

– Алай да була микәнни?

– Хат язсам, барып житмәс, әкият язсам, укучы булмас. Шуна күрә утырам менә, нәрсә язарга да белмичә, аптырап.

– Кызык кеше икәнсез. Сезне Баязит язучы дигән иде. Дөрөсме шул?

– Баязит әйткәч, дөрөстөр инде. Ул белмичә сөйләмәс.

– Әкият язасыз инде, алайса. Сез теге әкиятче Абдулла Алишмы әллә?

– Шул үзе. Укыганыгыз бармы әллә минем әкиятләрне?

– Булмыйни! «Сертотмас үрдәк»не, «Нечкәбил»не укып үстердем улымны. Быел мәктәпкә киткәндер инде. Сезнең «Ана әкиятләре» китабыгыз бөтен ата-аналарның кулыннан төшми.

– Баязитны беләсезмени?

– Беләм дип, монда күп бит без – татарлар.

– Шулай бугай шул. Әллә бөтен татарны бирегә жыйганнар инде? Карале, баядан бирле сөйләшәбез, юкса, танышмадык та бугай. Минә беләсең икән инде. Үзеңне кем дип велик?

– Газыйм атлы кеше мин, Кадыров Газыйм. Белүемчә, сез

²¹ Нигә мине мыскыл итәсең?!

бит Болгардан. Мин дә шул тирәдән, Апас якларыннан. Куллар авылыннан мин. Сез Иделнең сул ягында, без каршы якта. Кама Тамагы районннан тагын бер егет бар әле безнең белән. Уразлы авылыннан Хатыйп Шәмсиев.

– Әйтәм бит, бөтен татар егетләрен жыйганнар бугай бу лагерьга...

Алиш кайтып кергәндә, полякларга эшләргә дип чыгып киткән тоткыннар да кайтып, сәндәрәләренә менеп кунаклаганнар иде инде. Алиш, сәндәрәсенә менеп, кесәсендәге ризыкларын кеше-карага күрсәтмичә генә, баш астына салып йоклый торган биштәренә күчерде. Аннары Газыймны үз янына килергә чакырды.

– Кайда булдың? Беркайда да күренмәгәч, бер-бер хәл булганмы дип курка башлаган идем, – диде Газыйм.

Алиш аны үз янына, сәндәрәгә менеп утырырга чакырды. Биштәр ягынарак күченеп, аңа урын бирде дә, Газыйм менеп утыргач, мазәк итеп үзе белән булган хәлне сөйләргә кереште.

– Бер фашист белән сугышып кайттым әле, – дип шаяртты Алиш.

– Чынмы? Сөйлә, ничек исән калдың?

– Сөз паннарга эшләргә киткәч, миңа да эш таптылар. Бер офицерның бүлмәсен жыештырырга куштылар. Кызыклы гына информацияләр ишетеп кайттым. Эшләгән өчен мул итеп түләделәр дә.

– Йә, йә, сөйлә, ниләр булды?

– Фашистлар бит безне дә, үз армияләренә алып, СССРга каршы сугышырга жибәрмәкче булалар икән.

– Ничек итеп?

– Гитлер төрле милләт әсирләреннән милли легионнар төзеп, безне шул легион солдатлары итеп, сугышка жибәрергә дигән карар чыгарган.

– Алай була микән ул? Кем барыр икән ул сугышка?

– Волхов фронты командующие Власов анда, рус азатлык армиясе төзеп, сугышка хәзерләнгән башлаган, ди, бит инде. Бездән дә шундый армия төзетергә телиләр булып чыга.

– Юк инде, Алиш абый, мин тотам да качып китәм лагерьдан. Кызганыч, сез кача алмассыз, аягыгыз авырта. Поляк паннарына эшкә барганда көн саен шундый уйлар килә башка. Качучылар да бар. Куркыта гына. Легион төзи башласалар, куркып тормаячакмын.

– Качмыйча да булмас. Югыйсә кем булабыз без, корал тотып үз Ватаныбызга каршы сугышка күтәрелсәк?! Совет халкы гына түгел, хатыннарыбыз, балаларыбыз, эти-эниләребез нәрсә әйтер?! Шуларны юк итәргә тиеш булабызмыни?

– Нәрсә, Алиш абый, күп кызыклар ишетеп кайттым дигәнгез шушы булдымыни инде?

– Юк, Газыйм, болар гына түгел, күчтәнәчләр дә төяп жибәрделәр, – дип, Алиш биштәрен ачып, андагы бәрәңге, ит кисәкләрен, ипи телемнәрен күрсәтте. – Менә бит, офицерлар табыныннан калган ризыкларны

жыештырып алып кайттым. Югыйсә себереп, чүпкә түгәселәр иде. Миңа шуларны жыештырырга кушканнар иде. Икебезгә генә күп булыр, тагын берәр дустыңны чакырмыйсыңмы?

– Дусларны эзләп торырга түгел, энә бит, күрше сәндәрәләрдә күпме дус-иш ята ачтан тилмереп, шуларны дәшик, сыйлансыннар бер.

Газыйм шулай диде дә күршеләренә дәште:

– Егетләр, бирегә килегез әле, сүз бар, – диде.

Шуны гына көтеп торганнар диярсен, алар янына биш-алты тоткын килеп тә басты. Шуңа исе китте Алишның, егетләр барысы да татарлар булып чыкты һәм барысы да аны беләләр икән.

– Нәрсә бар, Алиш абый?

– Егетләр, күп нәрсә түгел, тамак ялына эшләп кайткан идем, шуннан алып кайткан күчтәнәчләр белән сыйламакчы булам үзегезне, – дип, Алиш капчыгын сәндәрәгә, Газыйм белән икесе арасына бушатты.

Өч-дүрт бәрәңге, ит кисәкләре, берничә телем кара ипи күз ачып йомганчы әсирләр кулына күчте. Күп булмаса да, кичке ашка бирелә торган бер телем бәрәңге һәм кәбестә кисәге йөзеп йөргән баба шулпасына бер дигән өстәмә иде бу алар өчен.

– Бигрәк юмарт кыланасыз, Алиш абый. Үзегез генә ашасагыз да яраган булыр иде. Югыйсә арада иң ябыгы – сез. Тире белән капланган сөяк кенә. Без бит поляк паннарына барып эшләп, тамакларны туйдырып кайтабыз, – диде Газыйм.

– Күп ашап жибәрәп, эчне бозып куюым бар дип курыктым. Минем корсак умыртка белән ябышкан бит. Бу кадәр ризыкка урын юк анда. Миңа да бәхет елмайды бүген – эшләп кайттым. Эшләгән жирдә ашарга да күп иде. Бер зыяны булды булуын.

– Нәрсә булды? Эчегез авырттымы әллә?

– Эч түгел, яңакка эләкте. Бер исерек офицер бүлмәсен юып чыгарган идем. Итеген төз бастырып куярга кушып бәйләнде. Бастырган саен авып киткән итеге эченә утын пүләннәре тыгып куйган идем, мыскыл итәсен дип, яңакка тондырды, дуңгыз. Күздән утлар очты.

– Әйбәт булмаган икән.

– Үзләрен дә кыйнар көннәр килер әле. Әжәтне кайтарыбыз, – дип көлдә Алиш.

– Ул көнгә ерак түгелдер инде. Икенче фронт ачылырга тиеш дип сөйләләр анда, – диде егетләрнең берсе.

– Ачылса, начар булмас иде дә. Тик менә ул фашист бер начар яңалык әйтте әле. Безне, кулга мылтык тоттырып, Кызыл Армиягә каршы сугышка жибәрмәкче булалар икән, – диде Алиш, ишетеп кайткан яңалыгын әсир егетләргә житкереп. – Ул чакта эш харап.

Алиш өчен яңалык булган бу хәбәрне ишеткән әсирләр дә бар икән лагерьда. Жыелган егетләрдән берсе барысы өчен дә кызыклы булган фикер әйтте.

– Таяк ике башлы була бит ул. Аның бер башы сиңа төшсә, икенчесе шул таяк белән суккан кешенең үзенә төшүе дә бар. Кулыңа мылтык тоттыралар икән, аны бит дошманыңа каршы да төбәргә була. Шулай дип уйламыйсызмы? Бу хакта ишеттем мин. Монда килгәнче Польшадагы Демблин лагеренда булган бер егет сөйләде. Әсирлеккә төшкән бөтен татарларны бергә туплап «Идел-Урал» дип аталган легион төземәкче булалар икән немецлар. Ә Демблиндагы безнең татар егетләре легион төзелгән очракта аның солдатларын дошманның үзенә каршы сугышка әзерләү буенча яшерен оешма оештырганнар, ди. Ә нигә безгә дә шундый оешмага берләшмәскә? Безне дә тәккә асрап ятмаячаклар монда, жибәрәчәкләр Кызыл Армиягә каршы сугышка.

Легион турында немец офицерыннан ишеткәч үк башына килгән иде Алишның мондый уй. Лагерьда аның кебек уйлаучы егетләр бер ул гына түгел икән.

– Егетләр, бу сөйләшү турында беркем дә ишетергә тиеш түгел. Югыйсә ул оешма оешканга хәтле үк башлар киселәчәк, – диде Алиш, сүзгә кушылып. – Яңа оешма төзү турында уйларга түгел, инде төзелгәнненә кушылырга һәм шул егетләр белән бергә яшерен эш алып барырга. Менә шул турыда уйларга кирәк.

Шунда барак буенча дежур надзиратель кереп, кичке ашка барырга команда бирде.

Икенче көнне иртәнге аштан соң әсирләр арасыннан киёмнәренә тегеп куелган номерлар буенча атап, татарларны гына лагерь ишегалдындагы мәйданга жыйдылар. Гадәттә, аларны нинди дә булса мөһим мәгълүмат житкерергә кирәк булганда шулай чыгарып тезәләр иде. Бу юлы да шундый бер чарадыр инде дип уйлады Алиш.

Менә лагерь идарәсе урнашкан бинадан берничә офицер һәм гражданский киёмнән ике кеше чыгып, әсирләр каршына килеп басты.

– Achtung!²² – дигән команда яңгырады.

Башта лагерь коменданты сүз алып, милли легионнар төзелү турында әсирләр арасында йөргән имеш-мимешләрнең дөреслеген раслаган хәбәр белән чыгыш ясады. Тылмач аның чыгышын русчага тәржемә итеп барганнан соң, комендант сүзне татар фамилияле кешегә бирде. Ул әсирләр белән очрашуга килгән гражданский киёмдәге ике кешенең берсе иде. Бер адым алга атлап, ул сүзен исәнләшүдән башлады:

– Исәнмесез, милләттәшләр! Мин Әхмәт Тимер атлы кеше булам. Тимер – тәхәллүсем. Нәсел буенча фамилиям – Яруллин, Әхмәт Рәшит улы. Тумышым белән Казан губернасының Бөгелмә өязендәге Әлмәт авылыннан. 1920 елдан сигез яшемнән бирле Төркиядә яшәдем. Германиядә, Берлин университетында укып, филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәжәгә ирештем. Бүгенге вазифам: Германиянең Көнчыгыш территорияләр министрлыгы каршында оештырылган «Татар

²² Игътибар!

арадашчылыгы» комитеты башлыгы Һайнс Унгляубе эфэнденең ярдәмчесе булып торам. Арадашчылык алдында торган төп бурыч: фюрер Гитлер эмере белән, Россия эсирләрәннән милләтләре буенча төрле легионнар оештырып, элекке СССР территориясендә үз милли ватаннарын төзү өчен рус армиясенә каршы сугышка әзерләү. Максатыбыз изге – Россиядә инкыйлабтан соң коммунистларның эшәкелеге белән төзелмичә калган Идел-Урал жөмһүриятен төзү. Оештырыла торган легионыбызның исеме дә «Идел-Урал» дип аталачак. Ә бүгенге очрашуыбызның максаты – «Идел-Урал» легионы солдатлары булып язылсыннар өчен эсирләрне агитлау. Легионга язылырга теләүчеләрне бүген үк исемлеккә теркәп, тиз көннәрдә аның төп базасы булчак Вустрау лагеренә тушпый башлаячакбыз. Шуны истә тотыгыз: Германия сезнең алда зур мөмкинлек тудыра – исән калу мөмкинлеге. Үз ватаныгызны төзү, анда яшәүче эти-эниләрегезне, гаиләгезне, балаларыгызны кайтып күрү мөмкинлеге. Легионга язылмаучылар алдында бер генә юл бар – теге дөньяга олагу. Беркем дә сезне бушка ашатып яткырмайчак. Узган кышта күпме эсир кырылды ачлыктан, суыктан туңып жан тәслим кылды. Алда сезне шундый афәт көтә. Үләргә теләмисез икән, рәхим итеп, легионга язылыгыз. Шуны аңлагыз: беркем дә беркемне дә көчләми. Легионга язылу ирекле. Үз гомерегез – үз кулыгызда.

Бик ышандырырлык итеп, ике уйларга юл калдырмаслык итеп сөйләде Әхмәт Тимер.

Очрашу тәмамланып, эсирләргә казарма-баракларга таралырга рөхсәт бирелгәч, теләкләре булганнарны шунда ук легионга язылуны оештырдылар. Алиш Әхмәт Тимерне бик ышандырырлык сөйләде дип уйласа да, язылырга теләүчеләр әллә ни күренмәде. Ләкин язылу ирекле дип игълан итсәләр дә, легионга язылмаучыларны көндөзгә ашка чакырырга «оныттылар». Алдагы көндә Алиш күчтәнәчләре белән сыйланган егетләрнең бүген карыннары ачкан, ашыйсы килү теләкләре көчле иде. Шулай була бит ул, бер ризык күргән ашказаны киңәеп китә, икенче тапкырында күбрәк сорый башлый. Башкаларныкы ничектер, Алишныкы шулай булды. Житмәсә, лагерьдан-лагерьга йөрөп, сәламәтлеге нык какшаганлыктан, аның поляк паннарына барып эшләп йөрергә дә хәле юк, аларда ашап, тамак туйдырып кайткан егетләр кебек көч-куәте ташып тормый. Кичкә таба ул тәмам хәлсезләнде. Көндөзгә ашсыз калган Газыймның да карыны ачкан, нык ашыйсы килә иде. Түзмәде, Алиш янына барып, ул аны ишегалдына чыгарга чакырды:

– Алиш абый, әйдәгез, бер жиргә барып килик әле. Ашарга юнәтеп булмасмы, – диде.

Газыйм аны ишегалдының ашханә торган башына алып китте.

– Әле иртә бит, Газыйм, ашарга чакырган кеше булмады, – диде Алиш.

– Ашханә артында чүплек базы бар. Шунда ризык калдыкларын,

бэрэнге кабыкларын чыгарып ташлыйлар. Ашарга яраклы берэр нэрсэ табып булмасмы дигэн идем.

– Начар булмас иде.

Лагерьны эйлэндерепп алган койманың дүрт башында дүрт каланча һәм аларга кулларына автомат тоткан сакчылар менеп баскан. Каланчалардан лагерь ишегалдына көчлө прожекторлар төбөлгән. Кич житеп килгәнлектән, прожекторларны инде кабызып та куйганнар. Койма янына таба баручы шикле кеше-мазар күренсә, сакчылар ике дә уйламый автоматтан ут ача. Шуңа күрә койма буендагы чүплек базына бару үлем куркынычы белән яный. Ләкин ачлык көчлө, ашыйсы килү теләге бернидән дә куркып тормаска котырта иде. Алар сакчыларга сиздермәскә тырышып, кача-поса гына базга якынлаштылар. Базда, чынлап та, өстә үк бэрэнге кабыклары өеме күренә иде.

– Алиш абый, сез якын бармагыз, мин үзем генә шуышып барып килим, – дип, Газыйм иелде дә базга таба мукәләде. Ләкин шул вакыт көтмәгәндә эллә каян гына овчарка килеп чыгып, ырылдап, аның өстенә сикерде.

Лагерьны каланчадан торып кына түгел, ишегалдыннан да каравыллылар икән. Эт артыннан ук ике сакчы килеп, жирдә Газыйм белән әүмәкләшүче этләрен муенына бәйләгән каешыннан тартып, аерып алдылар да аларның икесен дә типкәләп кыйнарга тотындылар. Болай да жаннары чыгам-чыгам дип торган, кыйналудан тәмам хәлләре киткән ике ач тоткынны туйганчы типкәләгәннән соң, өстерәп диярлек, лагерь комендатурасы урнашкан бинаның подвалына илтәп ташладылар. Алиш һушына килгәндә, подвал кап-караңгы, өске өлеште ишегалды ягына чыгып торган тәрәзәдән дә бернинди яктылык төшми, күрәсәң, төн житкән. Житмәсә, подвал идәнәндәге жыелып торган су өстендә яткан булган икән, бөтен киеме лычма су иде. Аның бөтен гәүдәсе сызлый, башы чатнап авырта. Ул авыр ыңгырашып, иптәшенең хәлен белергә теләде. Ләкин авызы кибеп, теле аңкавына ябышкан, аны эйлэндерепп сүз әйтергә хәле булмады. Газыйм алданрак һушына килгән иде, ахры, Алишның кымшануын сизеп, беренче булып сүз катты:

– Син исәнме, Алиш абый? – диде.

– Исән бугай...

– Бөтен тән авырта. Шәп кыйнадылар, хайваннар... Эчәсе килә. Монда су икән, шуның белән битне юып алыргамы соң?..

Аларның сөйләшүен ишетепме, подвал ишеге ачылып китте дә аннан, үзалдына сызгыргалап, немец сакчысы кереп басты. Үз телендә сүгенүе булдымы, нәрсәдер әйтә-әйтә, утны кабызды. Сүрән генә яктылык биреп янган электр лампочкасын борып алды да аның урынына көчлө яна торган зур лампочка куйды һәм:

– Schau dir diese Glühbirne an!²³ – диде дә шаркылдап көлдә һәм, подвалдан чыгып, кабат ишекне бикләп алды.

²³ Шушы лампочкага карап утырыгыз!

Лампочка яктысына карарлык түгел, күз алмалары шартлап чыгардай булып авырта башлады. Моннан да авыр жэзаның булуы мөмкин түгел.

– Фашист, – диде Газыйм. – Күзләрне йомып утырырга туры килә. Төнне шулай уздырырбыз микән инде?..

Бу төн мәңге бетмәс кебек тоелды. Аптырагач, Алиш яттан бикләп алган шигырьләрен укыды.

– Минем дә яшърәк чакта шигырь язганым бар, – диде Газыйм, Алишны тыңлап утыра торгач. – Мәскәүдә метро төзелешендә эшлэгәндә туган авылга хатларны шигырь белән яза идем. Кечкенәдән әнисез, ятим үскәнгәме, нечкә күңелле кеше мин. Дүрт яшемдә чакта әнием үлеп китте. Эти икенчегә өйләнде. Этигә тагын бер малай табып бирде дә үги әни дә үлде. Улына Вәгийзә исеме кушканнар иде. Эти өченче тапкыр өйләнде. Бу хатыны да малай алып кайтты. Заһир исеме куштылар. Тауларда яшәп яталар.

– Алайса, энекәшләргә бай икәнсең.

– Бай, Аллага шөкер. Берсенә – ун, кечесенә жиде яшъ була инде. Үги әниләрнең малайлары булсалар да, сагынам үзләрен. Үземнең дә улым үсә. Әйттем бугай, быел мәктәпкә кергән булырга тиеш. Башкортстанда яши идек. Балачактан ятим үсеп, күп күрдем мин дөньяның нужасын. Урта Азия якларында да булдым. Ташкентта яшәдем. Төзүче булып эшләдем. Белоруссиядә командирлар курсларында укып, армиядә беренче чыныгуны Хәсән күле буйларында японнарға каршы сугышларда алдым. Аннары фин сугышы. Аннан кайтып, кырык бернең мартында вербовка белән Украинага, Запорожьегә жибәргәннәр иде. Хатыным Гаян исемле, Башкортстаннан. Сугышка шуннан озатып калды. Исән-сау әйләнеп кайтып, күрергә насыйп булырмы инде үзләрен.

– Кайтырбыз, күрешербез, Алла кушса, – диде Алиш.

– Алиш абый, сез коммунист түгелме әллә?

– Нидән чыгып сорыйсың? Язучы кеше, һичшиксез, коммунист булырга тиеш димени?

– Болай гына әйтәм инде. Алланы искә төшергәнгә.

– Алланы да искә төшерерсең монда, мулланы да. Мин муллалар нәселеннән. Үзе мулла булмаса да, әтием дә – мулла малае, әнием дә – мулла кызы. Итагатыле гаиләдә үстек. Биш бала...

Алар шулай үткән гомерләренә искә төшереп, бер-берсенә шигырь укып, төнне үткәрделәр. Әле ярый, жәй уртасы, төннәр озын түгел. Бераздан урамда яктырды. Фашистлар да уялды. Аларны бикләп калдырган сакчы подвал ишеген ачты да:

– Wollten Sie essen?²⁴ – дип сорады.

«Мәрхәмәте килгән, ахры, – дип уйлады Алиш. – Иртәнгә ашка чакыра бугай...»

²⁴ Ашыйсыгыз килгән идеме?

Ләкин фашист мыскыллы елмаеп куйды да, аларны урамга алып чыгып, кулларына котелоклар тоттырды һәм ком жәелгән участкага алып барып:

– Mit kleinen Steinen füllen!²⁵ – диде һәм ком өстенә тезләндерде. Аннары: – Kochen Sie sich mit Cashewnüssen!²⁶ – дип шаркылдап көлә башлады.

Бу көн дә шулай ком өстендә тезләнеп вак таш чүпләп үтте. Иртәнге аштан да, көндезгесеннән дә коры калдылар. Икесе дә тәмам хәлсезләнделәр. Алиш, никадәр авыр булмасын, рухын төшермәскә тырышты, моның өчен шигырьләрен искә төшерде. Газыймга шигырь һәм нәниләр өчен язган әкиятләрен сөйләде. Газыймның хәтере яхшы, истә калдыру сәләте бар икән. Ул Алишның кайта-кайта сөйләгән шигырьләрен хәтеренә бикләп барган.

– Мин бу шигырьләрегезне дәфтәргә күчереп куям әле, – диде ул.

– Әйбәт булыр. Илгә әйләнеп кайтсаң, Казанга килеп, хатыныма, Оркыяма илтеп тапшырырсың. Тик дәфтәр югалырға мөмкин. Син аларны ятлап калырға тырыш. Искә төшкән саен кабатлап тор. Шулай хәтердә озак сакланыр. Менә Оркыяма багышлап язган өр-яңа шигырем, тыңла һәм исеңдә калдыр.

Алиш, ком арасыннан борчак хәтле вак таш чүпли-чүпли, үзенен яңа шигырен хәтергә төшерде:

– Син идең ул – минем мәхәббәтем,
Күктә янар якты йолдызым.
Мин табындым сиңа, бары сиңа,
Оныттым мин хәтта Жир йөзен.

Син балкыдың күктән һәр көндезен
Уйнап үткән кояш шикелле.

Бер бөөк хис сиңең күзләр аша
Йөрәгемә минем сикерде.

Ышаныч белән суздың кулларыңны,
Алар йомшак, жылы иделәр.
Аһ, ул куллар минем тормышыма
Чиксез бәхет алып килделәр...

– Әйбәт шигырь! Ничшиксез истә калдырам мин бу шигырьне. Кайткач, үз Гаяныма да сөйләчәкмен. Бу мәхшәрдән котылгач, дәфтәргә дә язып куярмын әле.

– Әйтәм бит, дәфтәр югалырға мөмкин, күрсәләр, тартып алулары бар. Ятлап калырға тырыш син аларны, – дип, Алиш шигырьне кабат-кабат, берничә тапкыр сөйләп чыкты. Аннары кичәге Әхмәт Тимер белән булган очрашуны искә төшереп: – Безгә дә язылырга кирәк ул «Идел-Урал» легионына, Газыйм. Язылырга һәм китәргә бу каһәр суккан лагерьдан. Күпме лагерьда булдым, Седльцедагыдан да кабахәтрәк лагерьны күрмәдем, – диде.

(Ахыры киләсе санда)

²⁵ Вак таш белән тутырыгыз!

²⁶ Ботка пешереп ашарсыз!

СИКСӘН ИКЕ ЯШЫТӘ МИН ИСӘН!

3912

Бөтендөнъя сугышы беткәнгә
Сиксән ел да үткән икән бит!
Сугыш башланганда туган сабий
Сиксән өчкә килеп житкән бит!..

Көнгә чыксак, Жиңү бүлешәбез:
Бу – чын Жиңү? – Булса, кемнеке?
Миңа Жиңү булып номер кайтты:
«Өч мең тугыз йөз дә уника».

Кабер какташында номер үлми.
Тын алышы аның күкнеке.
Әнә, анда ничек кояш яна:
«Өч мең тугыз йөз дә уника».

Словак иле Зволен шәһәренең
Эчендәге каберлегендә
Унжиде мең корбан яткан жирдә
Мәңгелеккә эзерлегендә,
Өч мең тугыз йөз дә уника
Сан язылган каберташ та бар.
Кәркәленең улы Нәжметдинне
Эзләгәннәр шушыннан табар...

Номер булып ташка күтәрелгән
Кәркәленең газиз баласын –
Әтиемне каян аласы?
Шул таштанмы эзләп табасы,
Әрни йөрәгемнең ярасы!..

Соңлаган хат

«Бу хатымны туп, снаряд тавышлары астында окопта яздым.

Снаряд ярылудан, язган кәгазем өстенә туфраҡ төшөп, кәгаземне каралтты.

Энгельдән, Бористан сәлам язмағансыз, әллә алар исән түгелме?..»

Әтиңең фронттан язган хатыннан.
25.VI.1944.

I

«Сугыш тынып, хат язганда, дошман
Баш өстемдә бомба шартлатты.
Дымлы балчык окобыма төшөп
Язган кәгаземне каралтты.

Хатыгызда сәлам язмағансыз
Энгель улым белән Бористан.
Әллә алар исән түгелләреме?
Яшердегез мәллә дөрөстән?»

Дип хат юллагансың, эткәй, жаным,
Нәкъ сиксән ел элек сугыштан.
Инде үзөбез сиксәнне дә уздык,
Үжәтләнә торгач тумыштан.

Урам корбан санап бәйрәм итә.
Мин күз яшем аша күрәмен:
Һәлак киткән туган-тумачамның
Рухларына хисап бирәмен.

Эткәй! Өч ел окоп ташы кимереп,
Исән чыгып житмеш һөжүмнән,
Жиңүгә дүрт кенә ай дигәндә
Татра-Тауда гомерең өзелгән...

II

Синнән дүртәү калдык. Ризык сорап
Шүрлектәге коры кашыктан,
Улың Нияз кырык алтынчы ел
Шеш(е)неп дөнья куйды ачылыктан.

Өлкән улың Гали бәхет эзләп,
Урта Азиягә юлланып,
Үзбәк туфрагында ятып калды,
Уран атомыннан нурланып.

Эткәй, синең үлем хәбәреңне
Энкәй ифрат авыр кичерде.

Аның аяз чыраена гүя
Тәкъдир кара шәүлә төшерде.

Безне изгән кара кайгыларның
Һәркайсыннан өстәп мул өлөш,
Сыер жигеп, сабан тарткан чакта
Энкәй өзелеп куйды яшә килеш!..

Энкәй, энкәй! Соңгы кабымыңны
Үзең капмый безне үстердең.
Хаккый мәгънә салып калбемә,
Киләчәккә барыр көч бирдең!..

III

Эткәм телгә алган Энгель абзам,
Жир йөзөндә яшһәп яшендәй,
Бер ел элек безне ташлап китте,
Житеп сиксән жиде яшенә...

Дүртебездән тик мин генә калдым.
Насыйп итеп, илдә күмелсәм?
Сиксән ике яшһә аваз салам:
– Әти, мин үлмәдем! Мин исән!..

Төпчәкләрнең, ахры, гом(е)ре озын.
Насыйп булса, яшәргә исәп!
Шуңа дөньякүләм аваз салам:
– Әти, мин үлмәдем! Мин исән!..

IV

Синнән өч көнлектә ятим калып,
Сиксән ике яшемә житеп,
«Мендәрле-Кул»ларда көтү көтеп,
Алтын эзләп, кара жир тишәп,

Сиксән ике тапкыр бата-чума,
Язмыш юлларымда изелсәм,
Әйтү ләззәт икән – сиксән ике,
Сиксән ике яшһә мин исән!

V

...«Сугыш тынып, хат язганда, дошман
Баш өстөмдө бомба шартлатты.
Дымлы балчык окобыма төшөп,
Язган кәгаземне каралтты...»

Кәгазеңне пычратса да бомба,
Керләмәде ихлас сөюне.
Төп бурычым итеп саныйм шуңа
Тормыш өчен янып-көюне...

Дип хат юллагансың, эткэй, жаным,
Каралтса да бомба кәгазыне,
Ул тормышны юкка чыгармады,
Язам менә шушы вәгазыне...

Хатыңа тиз җавап бирәлмәдем,
Укый белмәгәнмен бишектән...
Еллар аша бер юаныч табып,
Синек сәләмеңне ишетәм.

41дә туган замандашымны җирлэгәндә

Мин, влачның колак чокрында
Казык очлап, эзлим тәртибен:
Яңгыр карасында жирлим бүген
41нең «гади» ятимен.

«Кырык берләр» «гади» буламыни?!
Әле башында ук сугышның
Бишек күргән сабий ятим калган,
Ялгыз заты булып тормышның?

Бишегендә нибары бер кояш
Һәм ун божра сиртмәң – тәтиек.
Чормадан хат дөшә өчпочмаклы:
«Прагада һәлак әтиек!...»

Кичә генә туган кебек идек –
Үлөргә дә вакыт җиттеме?
Әле дә эткэй кайтып керер сыман...
Эшелоннар кайтып беттеме?

«Кырык берләр» үлә аламыни?
Кеше күрмәгәнне күрдек без...
Кырык бердә үлеп терелдек без,
Шуңар «Кырык берләр» үлемсез!

Нәселең белән горурлана бел!

(Шигъри өндәмә урынына)

Без булмаган белән мактанабыз,
Ә булганын санга алмыйбыз.
Үзебезнең данлар гаиләләрне
Күрми, башкаларны данлайбыз.

Салих Баттал бөек шагыйрь иде.
Шагыйрьлеге өчен будылар.
«Чыңгыз-ханга хат» язган дип, аны
Партиядән хәтта кудылар.

Бар татарда шундый сирәк нәсел,
Әйтәек, Зур Тигәнәледә –
Безгә үрнәк Батталлар... Милләткә
Өлгә кичә, бүген, мәңгегә...

Баш бирмичә, ул туксанга җитте,
Фронтвик шагыйрь, очучы.
Фатирында янып көлгә калды:
Тәмәкедән, имеш, ут очып...

Аның энекәше – А.Баттал да –
(Тулысынча Баттал Абдулла) –
Кормаш, Жәлил, Алиш белән бергә
Мәңгеләшеп илгә кайттылар.

Плетцензее өтөрмәләрендә
Аклану көтмичә үткәннән,
Аның газиз башы тәгәрәде
Гильотина дигән бүкәннән...

Актарыгыз кешелек тарихын!
Картотекаларга кертелгән
Бу тарихта бүтән һич табылмас
Салих, Абдулладай бертуган!..

Актарыгыз кешелек тарихын,
Чорларга телгәләп заманны!
Тагы бармы мондый уллар биреп
Уздыралган кавем татарны?

Без, татарлар, макташа белмибез,
Санар чакта йөрәк тибешен,
Башка кавем борын чөйгән чакта
Без мактыйбыз тавык чебешен...

Үз-үзеңне күтәрә бел, татар!
Ясамыйча һичбер ташлама,
Жанын фида кылган һәр милләтнең
Улларыннан дәүләт башлана!

Вакыт һәм заман

Иң бәхетсез саналган ул чорлар
Бәхетле чор булган икән лә.
Без уңышсыз дип уйлаган жырлар,
Уңышлы жыр булган икән лә.

Вакытны һич узып китеп булмый,
Тик үз вак(ы)ты белән уза ул.
Заман башка: вакытын узмаса,
Вакытыннан иртә туза ул.

Вакытыңнан алда яшәү – хыял,
Фикер айный гамәл артыннан.

Гүя картлыгына кергән карчык
Яшьлек дөгъва итә картыннан.

Вакыт белән бергә яшим диеп,
Тик уйлыйсың гына, дәшмисең.
Күктә болыт күптән күкрәсә дә,
Әле яңа гына яшьли син.

Үткән юлың барлаганда хәзер
Вак ташларны читкә ташлыйсың.
Вакытыңны уза алсаң гына,
Заманаңда яши башлайсың.

Жиңгәннән соң алтмыш биш ел үтү уңаеннан

*Башкортстанның Туймазы төбәгендәге
Камыштау авылыннан сугышның беренче
көннәреннән ук яуга китеп, хәбәрсез югалган
өч бертуган Хөснелмәгариф¹, Тәнзилмәгариф²,
Инсафетдин³ Сәяхиләр истәлегенә.*

Йәнәсәйдән Әдрән диңгезгәчә,
Гүя чикмән аелларына,
Ап-ак фәрештәләр кунаклаган
Юл буйлары каеннарына.

Жиңеп жиңелгәннәр! Бәлки сезне
Башкалар башкача атарлар.

Каберләрдән томан куам.
Атыйм: Татарлар!
Европада жырлап яталар...
Европада – татар каберләре!
Иңгә-иңне куйган рәвештә
Баш очларындагы каеннарда
Тәкбир әйтеп утыра фәрештә...

¹ Хөснелмәгариф. Хөснел – матурлык бакчасы. Мәгариф – аң-белем, ягъни мәгарифнең матурлык бакчасы.

² Тәнзилмәгариф. Тәнзил, тәнзия – рухи пакылек, тәртип иясә. Мәгарифтән килгән рухи пакылек иясә мәгънәсендә.

³ Инсафетдин (гарәп.) – гаделлек, дөреслек, тугърылык иясә.

Бәдбәхетнең канлы тәхете өчен,
Үзе тездән канда торса да,
Маршал Жуковларга жиңәр өчен
Юл ачтылар Кормаш, Мусалар!..

Фашист инде Мәскәүгә житкәндә,
Дүрт ай дошманына яу булып,
Брест кальгаләрен бирми торды
Минем каным – Пётр Гаврилов!..

Рейхстагның ыржайган бәпкәсен
Йөрәге белән каплап, аһ итеп,
Жиңү байрагының беренчесен
Элгәч ауды Гази Заһитов!..

Ник «хәбәрсез»? Билгеле өч туган –
Инсаф, Хөснел, Тәнзелмәгариф
Алтмыш биш ел буе Европадан
Гүр арбасы булып тәгәри!..

Мәгариф – аң. Тик татарда булган
Инсаф, Хөснел, Тәнзилмәгариф
Гүр арбаларында Россиядән
Мәгариф дэгъвалап тәгәри!..

...Европада – татар каберләре!
Иңгә-иңне куйган рәвештә
Кулына Коръән тотып, һәр каенда
Тәкбир әйтеп утыра фәрештә...

Жырчы Марк Бернес истәлегенә

Иртәдән үк жаным әрни бүген,
Ник кенә исләрдән чыкмыйсың,
Йөрәк түрләремә кан саудырып,
Күңелемдә чыклар чыкмыйсың?

Бу ниткән хәл? Ничә ел сәхрәмдә
Башка сандугачлар сайратмыйм?
Син татар да түгел, Марк, әмма
Сине Илһамнан ким яратмыйм!..

Йөрәк төпкеленнән әкрән типкән
Чишмә суын эчеп карлыккан,
Моңлы, шомлы, зарлы тавышың килә
Гүя Дим башыннан – Шарлыктан,

Өязедән, Мендәрле-Куллардан,
Кылган, болын сачкәләреннән,
Кәркәленең күзләренә зәңгәр
Сөрмә тарткан бакчаларыннан

«Тёмная ночь» килә үзәк өзеп,
Әнә солдат – агач аяклы,

Жырлый! Сталиннан орден алган,
Орден белән – «култык таяк»ны.

«Тёмная ночь» килә үзәк өзеп,
Моңнар тетри сирәк сиземдә.
Бу сиземнән
«Тёмный жырчы» булып
Калдым, бугай, ахры, үзем дә.

Соң үзем дә «Кара урман»дагы
«Караңгы төн»нәрдән ятим бит?
Бернес белән Илһам бүләк иткән
«Кара моң» хакына яшим бит!..

«Бернес жырчы түгел, ыңгырашып,
Такмак көйли бит ул», – дисәләр,
«Тёмная ночь» моңнарыннан туган
Авыр йөктән шулай ыңгырашып,
Чыңрау торна сыман торкылдашып,

Жилләр исәләр дә исәләр,
Бернес жырчы түгел, дисәләр...

Ринат
Мөхәммәдиев

ПАРТИЗАН ЗЭКИ НУРИ*

ӘДӘБИ-ДОКУМЕНТАЛЬ РОМАН

*Йөрәк икән – яратмыйча типмәс,
Көрәш икән – әңиңми калмабыз.
Гомер икән – бушка янып үтмәс,
Ә ил кушса – куркып янмабыз...*

Зәки Нури

Имәнлектән башланган юл...

1

1977 елның февраль башлары иде. Бик эшлекле кыяфәт белән Матбугат йортының унынчы катындагы эш урыныма узып барышым. Буйдан-буйга сузылган коридорның беренче яртысында – «Казан утлары» журналы, ә түрдәрәк – «Татарстан коммунисты», ягъни бүгенге «Татарстан» журналы. Минем шунда бүлек мөдире булып эшләп йөргән көннәрем. Үз кабинетыма житеп, аның ишеген ачыым дигәндә, арка тарафтан берәүнең йөткеренеп тамак кырып алганы һәм карлыга төшкән ипле тавышы ишетелде:

– Энекәш...

Табигий инде, борылып карадым. Ни күрим, ипле генә атлап, миңа таба танылган шагыйрь, «Казан утлары»ның баш мөхәррире Зәки Нури үзе якынлашып килә иде.

Як-ягыма каранып алдым, ул кемгә шулай дөшә, без бит аның белән танышлар да түгел. Ә озын һәм тар коридорда бездән башка һичбер адәм заты күренми.

* Татарстан Язучылар берлегенең «Каһарманнар дәвере» проекты нигезендә язылды.

Ринат МӨХӘММӘДИЕВ (1948) – язучы һәм жәмәгать эшлеклесе; «Кенәри – читлек кошы», «Сират күпере», «Утлы таба өстендә» һ.б. күпсанлы китаплар авторы. Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе, Төркиянең әдәбият һәм мәдәният өлкәсендәге Халыкара әдәби премиясе лауреаты. Россиянең һәм Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. Мәскәүдә яши.

– Зәки абый, сез кемгә дәштегез, миңа түгелдер бит? – дидем, гажәпсенеп. Чөнки мин аны – күренекле татар шагыйрен – яхшы танысам да, без ул көнгәчә үзара аралашкан-белешкән кеше түгел.

Килеп житәр-житмәс, күрешергә дип кулын сузды ул:

– Иң элек исәнләшик булмаса... Матбугат йортының бу катында иң озын буйлы кеше мин идем кебек бүгенгәчә... Миңа көндәш булырга охшагансың, син каян килеп чыктың тагы? – диде, мөлаем елмаеп.

– Безгә кая инде ул, Зәки абый, сезгә конкурент булу... Менә әлегә шушы журналда эшләп йөргән көнем.

– Беләм, – диде ул, житдиләнә төшеп. – Ә үзең мәкаләләреңне «Казан утлары»нда бастырасың...

– Рәхмәт, Зәки абый, газета-журналлар байтак, ә «Казан утлары» – бер генә. Сездә басылуны үзем өчен зур дәрәжә дип саныйм...

Минем сүзләреңне әллә ишетте, әллә юк Зәки Нури, кеше-кара күренмиме дигәндәй, як-ягына карангалап алды да төп мәсьәләгә күчте:

– Менә нәрсә, Ринат энекәш, кичкә таба сәгать дүртләр-бишләр тирәсәндә вакыт табып, минем янга кереп чыга алмассыңмы дип әйтергә теләгән идем... Ничек?..

– Керермен, Зәки абый, – дигән җавапның авызымнан ничек чыгып очканын да сизми калдым.

– Димәк, килештек, – дип, күптәнге танышым сыман жылкәмә кулы белән җиңелчә кагылып алды ул шунда. – Көтәм...

Һәм китеп тә барды. Минем ул көнне эштә кайгым булмады. Өстәл янында берөзлексез кәгазь-каләм кыштырдатып утырсам да, бер рәтле фикер килмәде, сәгать дүрт тулганны көттем. «Нигә чакырды? Нигә кирәгем чыкты икән?..» дигән сораулар бимазалады күңелне...

Сәгать дүрт тулды дигәндә, мин баш редакторның кабул итү бүлмәсе ишеген ачтым. Язу машинкасында нидер текелдәтеп утырган Рауза ханым, жәт кенә урыныннан кубып, Зәки Нури кабинетына озатып калды.

Баш редактор үзе генә булып чыкмады, аның каршысындагы өстәл янында минем өчен күптән таныш булган Фәрваз абый Миңнуллин утыра иде. Кызып-кызып киңәшләшәләр иде булса кирәк. Мине күргәч тукталып калдылар.

– Әңгәмәгезне бүлдердем, ахры... Керергә рәхсәттер бит? – дип сорарга мәжбүр булдым.

– Сине көтеп утырабыз, – диде Зәки Нури, урыныннан кузгала төшеп.

Фәрваз абый белән бүген күрешмәгән идек әле, кул биреп исәнләштек.

– Менә, Зәки абый, Ринат Мөхәммәдиев атлы егет шушы була, – дип, сүзне дә ул башлады.

Зәки абый үгезне мөгезеннән эләктерде дигәндәй, сүз озайтып тормады:

– Фәрваз Мөхәммәдулла улы безне ташлап китәргә жыена, Язучылар берлегенә Гариф Ахуновның урынбасары итеп сайланган. Үз урынына сине тәкъдим итә. – Бераз тукталып торганнан соң, баш редактор карашын миңа текәде. – Йә, нишлибез, жиберәбезме-юкмы Фәрвазны Язучылар берлегенә?

Нәрсә-нәрсә, әмма мин һич кенә дә мондый тәкъдим көтмәгән идем. Югалып калдым кебек. Күп булса, жылкәләремне сикертеп куйганмындыр. Мин хәл итә торган мәсьәлә түгел бит... Бу – бер булса, икенчедән, җаваплы эшем бар. Тиздән фатир бирербез дип тә вәгъдә иткәннәр иде...

Хөрмәтле ике әдипнең карашлары миңа төбәлгән, алар җавап көтә. Ә мин ни дияргә белмим. Гаиләм бар, кызым... Транспорт оешмасының шәһәр читендәге тулай торагында бер кысан бүлмәдә яшәп яткан көнебез.

Зәки абый хәлемне аңлады булса кирәк.

– Дөрес, ордым-бәрдем хәл ителә торган мәсьәлә түгел эш урынын алыштыру, – дип башлады ул сүзен. – Аннан килеп, тагы шул ягы да бар: «Татарстан коммунисты»ндагы хезмәт хаклары бездә юк. Бер катта янәшә генә урнашкан булсак та, шартлар һәм мөмкинлекләрне чагыштырып булмый...

– Бүлдерүем өчен гафу итәрсен, Зәки Шәрәфетдинович, сүзне матди күзлектән башламыйк әле без, – дип каршы төште Фәрваз Миңнуллин. – Егет – татар әдәбияты буенча университетта белем алган, аннан аспирантурада XX йөз башы татар матбугатын, әдәби хәрәкәтне җентекләп өйрәнгән кеше. Ул бит фәнни коммунизм белгече түгел...

– Фәрваз абың кабыргасы белән куя мәсьәләне, – дип әйтеп куйды Зәки Нури. – Йә, нишлибез?

Минем өчен Фәрваз абый җавап бирде:

– Килә! – диде ул, кырт кисеп, икеләнергә урын калдырмаслык итеп. – «Казан утлары»на эшкә чакырып торганда, баш тарткан егетләргә әле минем очратканым юк моңарчы. Фатиры да хәл ителер, боерган булса...

Зәки Нури хәйләкәр генә елмаеп куйды да миңа ымлады:

– Ишеттәнме, Язучылар берлеге вәкиле: «Фатиры да булыр», – диде. Фәрваз ул күп сөйләшәргә яратмый, әмма сүзендә тора...

Ул да түгел, нәкъ шул мизгелдә, кул сәгатенә күз төшереп алды да урыныннан сикереп торды Фәрваз Миңнуллин. Үзенә Язучылар берлеге идарәсе утырышына ашыгуын белдереп, жәһәт кенә хушлашты.

– Калганын үзегез сөйләшөп бетерерсез, хәл итәрсез, Зәки абый, – диде, ишекнең аргы ягына чыгып барышлый.

– Идарә эғзаларына миннән сәлам әйтергә онытма, бүген бара алмам инде, – дип кычкырып калды баш редактор аның артыннан.

Зәки Нури белән икәүдән-икәү генә калдык. Ни хикмәт, эшкә килү, эш шартлары турында ләм-мим сүз кузгатмады ул башкача. Тормыш тәҗрибәсе һәм зирәклегенә исең-акылың китмәле. Кайсы яктан булуым, әти-әни һәм туганнарым турында сораптырды, аларның хәлләрен белеште. Иҗат планнарым белән кызыксынды. Кыскасы, күптәнгә танышы, алай гына да түгел, якин бер кардәше белән очрашкандай хәл-әхвәл белешеп, ихлас киңәшеп утырды. Аның нинди олы жанлы һәм кешелекле шәхес булуына сокландым мин шунда.

Өңгәмәне тәмамлап, үз кабинетыма чыгып китәргә дә вакыт җиткәндер, бәлки. Әмма нидер тотып тора иде, ике арада кинәт барлыкка килгән эчкерсезлек һәм ихласлыкмы, жан жылысы яисә утны-суны кичкән олпат шәхеснең аталарча кайгыртып, үзенә тиң күрөп фикер уртаклашуымы – ачык кына әйтә дә алмыйм...

Бераздан, ишекне шакып-нитеп тормастан, үзе белән үзе сөйләшә-сөйләшә, шаулап-гөрләп, кабинетка Аяз Гыйләҗев килеп керде.

– Ишек төбөндә көтеп торасым килмәде, Зәки туган... Кешесе бар диләр. Бәй, нинди кеше булсын, үзебезнең егет икән бит, шулай бит, паренъ, – дип, баш редактор янына узып барышлый минем җилкәгә дә үз итеп берне кундырып алды Аяз абый.

– Нәрсә, Аяз, тагы бер-бер роман китердеңме? – дип, кунакның кулындагы калын папкага ымлады Зәки Нури. – Ну, тик тормыйсың инде үзең дә, көнне-төнне белми язасың.

– Үзең беләсең, заяга узган еллар да күп булды. Язылганда язарга кирәк. Мин язам, Нәкыя текелдәтә... Дөрес әйтәсең, яңа эсәр китердем. Шәп килеп чыкты, минемчә. Чиратка куеп көттермәссез дип уйлыйм, Зәки әкә...

– Карарбыз, – диде баш редактор, үз алдына нидер уйланып. Һәм, ул да түгел, кинәт кенә кабынып китте. – Тәк, болай итәбез аны, Аяз, бик вакытында кердең әле... Менә бу егетне күрәсеңме, – дип, миңа ымлады ул, – романның язмышын хәл итүне аңарга тапшырабыз.

– Бик әйбәт булып, шулай бит, – дип, миңа ялт кына караш ташлап, күз кысып куйды Аяз Гыйләҗев.

Дөресен әйтергә кирәк, бер-беребезне танып белсәк тә, ул вакытта әле күзләр кысышып аңлашыр дәрәжәдә якынлык юк иде кебек безнең арада. Аяз абый – татар әдәбиятының күренекле әдипе, ә мин кем?.. Үзем дә белмим.

Зәки абыйның әле үзенә күрә шарты да бар икән бит:

– Менә шулай итәбез, энекәш, – дип, рәсми тонга күчеп, бик

житди кыяфәт белән сүз башлады ул һәм миңа Аяз Гыйләжев күтәрәп килгән калын папканы сузды. – «Роман уңышлы чыкмаган, басарга ярамый», – дип нәтижә ясасаң, безгә бүлек редакторы булып киләсең. Ике дә уйлап тормыйм, приказга кул куям. Килештекме?

– Уйларга кирәк, Зәки абый...

– Юк-юк, «Уйларга кирәк...» – ул җавап түгел. Килештекме дидем?..

– Килештек, – дип әйтми чарам калмады.

Аяз Гыйләжев ни әйтергә белми, әле Зәки Нурига, бертын әле миңа карангалап торды, аннан тагы болыт артыннан балкып чыккан кояш сыман якты нурга күмелде.

– Ну, Зәки Шәрәфетдинович, әйтсәң әйтеп тә куясың инде син. Егылып китә яздым бит... – Аннан мөлаем елмаюын миңа таба юнәлтте. – Парень, әллә, чынлап та, журналга киләсеңме? Бик әйбәт булып, хуплыйм...

– Белмим әле, – дидем тыйнак кына.

– Зәки Шәрәфетдинович кадрларны сайлый белә ул. Үзең кебек озын буйлы егет тапкансың бит, парень, ә... Әллә үзеңнән дә озын инде...

– Юк ла, булмас! Аяз, ни сөйләсәң син, йә уйлап кара, баш редактордан да югары булып буламы?

Ул да түгел, Аяз Гыйләжев бер урындыкны җәт кенә өстәл яныннан тартып чыгарды да шуңа менеп басты.

– Зәки Шәрәфетдинович, йәле, монда кил әле. Парень, син дә кил. Бер-берегезгә арка белән басыгыз. Якынарак... Якынарак... Вәт, менә шулай... Тәк-тәк... – Безнең баш түбәләренә уч төбен куеп үлчәү эшләре белән мәш килде ул бертын. Һәм нәтижә чыгарды. – Зәки экә, син, чынлап та, бер сантиметрга озынарак икән бит, парень...

Зур эш башкарган сыман ялт кына кире идәнгә сикереп төште Аяз Гыйләжев һәм зур канәгатьлек хисе белән учын-учка уып куйды.

– Әйттем бит, баш редактор озынарак булырга тиеш дип. Һәм дөрескә дә чыкты.

Миндә буй кайгысы түгел иде. Инде тынычлап эшли башладым дигәндә генә тагы икеләнүле уйлар һәм тынгысызлык чоңгылына юлыктым түгелме... Эшкә алынгач, аны дәвам итәргә кирәк иде дә бит... Ә монда татар әдәбиятының үзәк мәйданы булган журналга чакырып торалар. Зәки Нури үзе чакыра. Баш тартсам, андый форсат тагы кабатланырмы?.. Болай да озақ утыруымны искә төшереп, рөхсәт сорап, чыгу юлына борылдым. Эш урынымда да югалткан булулары ихтимал. Чыгып барганда, Зәки Нури Аяз абый алып килгән кулъязманы кулыма тоттырды...

Күп тә узмады, «Казан утлары»ннан китеп барышлый, Аяз Гыйләжев миңа да кагылып чыкты. Әйтәсе бер сүзә булган икән:

«Парень, – диде ул. – Чынлыкта син бер сантиметрга озынрак идең, кәнишне. Баш редактор каршында үзеңне уңайсыз хәлгә калдырасым килмәде инде... Зәкинең дә күңеле булыр дидем. Менә шулай, парень, алдашырга туры килә кайчак... Тагын шуны әйтим дидем, ике уйлама, Зәки хәзрәт чакыра икән, күч син «Казан утлары»на. Үзең беләсең, әдәбият ул бөтенләй башка дөнья... Күч...»

2

*Урманым – жырым оясы!
Килде шундый уй миңа:
Син йөрәгемә сыясың,
Ә мин синең куеныңа.*

Зәки Нури

Чүпрәле районы Татарстанның Чувашстан һәм Ульяновск өлкәсе читендәге ерак бер почмагында урнашкан булса, Татар Төкесе авылы исә Чуваш Республикасының куенына ук кереп тора. Имән урманнарына якын гына урнашкангадыр, «урман ягы» яисә «чуваш ягы»ннан дип тә йөртәләр иде аларны. Татар Төкесе өч яклап урман белән уратып алынган. Имәнлеге ыңдыр артларынан ук башлана, аннан берәз киткәч – усаклык, ә аңа исә уң яктан нарат агачлары белән катнаш урман килеп кушыла. Урман кочагына урнашкан менә шул авылда 1921 елның буранлы һәм салкын декабрәндә Нуретдинов Шәрәфетдин белән Алиә ханым гаиләсендә беренче бала булып коңгырт чәчле, зәңгәр күзле тупырдап торган малай дөньяга аваз сала. Аңа Зәки дип исем кушалар. Ата-ана, билгеле инде, улларына исем кушканда исеме жисеменә лаек булсын дип өметләнәндер. Йә, әйттегез, кем үз баласының зәки кеше булуын, ягъни гыйлемле һәм зирәк, зиһенле егет, чын ир-ат булып үсүен теләмәс икән?!

Әти-әнисенә өметен акламады дип әйтеп булмый Зәки турында. Укуда да, өй һәм каралты-кура тирәсендәге хезмәттә дә аңарга житкән булмагандыр. Нәрсәгә алынмасын, барысы да жиңел бирелә малайга. Кай арада дәрәс хәзерләгәнән һәм дөнья кадәр эш майтарып ташлаганын күрми дә каласың, барысын да уен кебек кенә башкара иде ул. Тик бер зур кимчеләге бар: чамадан тыш шук, тик торуны да, чү дигәнне дә белми. Шуңа тәртибеннән зарлана торган иде укытучылары. Кызларның чәченнән тарта дип сүктеләр. Дәрәс барганда, кәгазьдән самолёт ясап очыртканын күреп, еш кына почмакка да бастырып тордылар үзен. Гаиләдә бер-бер артлы туып торган эне-сеңелләренә күчтәнәч булсын дип, кесәсенә һәм түшенә кузак тутырып, колхозның борчак басуыннан кайтып килгәнән дә күргәннәр. Әтисенә колак боруларыннан гына курка торган малай булмады шул Зәки. Юкка гына «Ут борчасы» дигән кушамат такмагандыр авылдашлары...

Еллар үтә торды, Зәки дә, халык әкиятләрендәгедәй, ай үсәсен көн үсте, буйга әтисен дә узып киткән иде инде. Гәүдәгә әле шактый сыек күренсә дә, көч һәм гайрәт дигәндә, һичкемгә бирешерлек түгел. Эшкә тотынса – жил уйната, тартса – өзә, сукса – бөгә торган егет булып житешеп килә.

Ул елларда, жиде классны тәмамлар алдыннан, бик тә четерекле сораулар килеп баса торган иде үсмерләр каршына: «Алга таба кая барырга һәм кем булырга?.. Эшкә урнашырга, укуны дәвам итү турында уйларга?..»

Авыл кешесенә, дүрт ягым кыйбла дип, кая теләсә – шунда китеп барырга рөхсәте дә юк иде бит әле аның. Авыл баласы авылда калырга, колхозда эшләргә тиеш саналды. Алга таба белем алу яисә кая да булса бәхет эзләп китеп бару өчен рөхсәт кәгазе алу бик сирәкләргә генә тәтегәндер.

Зәки уйга кала. Күреп тора бит: әти-әнисенә елдан-ел ишәйгән гаиләне алып бару жиңел түгел. Жәй житсә, мал-туарга печән хәзерләргә кирәк, кышка – утын хәстәрләргә. Ә аларны каян алырга, ничек юнәтергә?.. Колхоз басуында иген үсә, су буенда, ерганакларда көтү йөри. Бакча артыннан ерак түгел генә башланып киткән урманга да рөхсәтсез керергә ярамый. Урманчылары да бит әле аның күрше чуваш һәм мордва авылларынан, кем килгәнне, кем киткәнне каравыллап, саклап кына торалар...

Урманчы булырга иде ул менә! Әти-әнисенә күпме кайгысы юкка чыгар, утыны да кайтып торыр, мал асрарлык печәнә дә булыр иде. «Гаилә зурайды, өйдә кысанлашканнан-кысанлаша бара, яңа йорт житкерергә иде», – дип хыяллана бит әнә әтисе дә. Йорт житкерер өчен бүрәнә кирәк, ә ул урманда. Йорт житкерерлек агач табу, ай-һай, авыр иде дә соң ул елларда. Әмма ничек һәм ни рәвешле ярдәм итеп булыр икән әти-әнигә?.. Мин ярдәм итмәсәм, аларга кем булышыр?.. Көн-төн шундый уйлар белән яшәде үсмер егет.

Көннәрнең берендә, авылдан өч-дүрт чакрым чамасы ераклыктагы урманга барып, коры куак сындырып кайтырга булды Зәки. Үзалдына ялгызы гына уйланып йөрү, чуалып беткән фикерләренә очына чыгу өчен шуннан да уңайлы вакыт табып буламы соң... Уфалла арбасын тартып, урманга юл тотты. Урманчылар үсеп утырган башка агачларга зыян салмыйча, коры куак сындырып жыйган кешегә артык каныкмыйлар иде кебек. Куаклыкның кайдалыгын белә, сындырып туплау өчен дә күп вакыт кирәкмәде. Мул итеп арбасына төягәчтен, ул аларны киндерә бау белән кысып тарттырып бәйләп куйды. Уфалласын тартып, урман эчендәге тар юлдан чыгып килгәндә, жигүле ат арбасына барып төртелде ул. Ул барасы тар юлны гел аркылы каплап куйган. Урап узар өчен ачыклык-фәлән күренми. Ерак түгел генә атның хужасы да күренде берәздән, кулындагы күсәк белән

ялгызы гына бүрэнэ тэгэрәтеп маташуы икән. Ө бүрэнэ тэгәрәми, әле бер агач төбенә барып төртелә, әле икенчесенә...

Зәки, ни дип эндәшергә белми икеләнеп торган арада, агай аны үзе күреп алды.

– Нәрсә, юлны каплаганнармы әллә? – дип дәште ул, маңгаена бәрәп чыккан тирне күлмәк жиңе белән сөртеп. – Бераз сабыр ит инде син, татар малай. Хәзер менә шушы бүрәнәне арбага салыйм да юлны бушатырмын.

Бүрәнә белән мәш килүченең тышкы кыяфәтеннән үк кем булуын чамалаган иде инде Зәки. Ө инде авыз ачып «татар малай» дип сүз дә каткач, аермачык ачыкланды. Күршедәге Мордва Төкесеннән килгән кеше икән бит. Бу төбәктә татары, чувашы, мордвасы һәм руслар гомер-гомергә үзара аралашып, бер-берсенең телен, милли гадәтләрен, хәтта тышкы кыяфәтләренә кадәр танып яши. Татар белән аның үз телендә аңлаша алмаган чуваш яисә мордва кешесен очратканы да булмагандыр әле аның.

– Әйдә, ярдәм итим, булмаса, – дип, жиңнәрен сызгана-сызгана, мордва кешесенә якынлашты Зәки.

– Рахмат, рахмат... Бик якши татар малай син, – дип, кулындагы күсәкне бер читкә куйды ул. Гәүдәсен турайтып, тирән итеп сулыш алды бертын. – Уйларга кирәк башта, ничек салырбыз икән соң. Бүрәнә авыр...

– Нинди уйлап тору, күтәрәбез дә салабыз инде аны, – дип, бүрәнәнең юан башына ябышты Зәки. – Әйдә, агай, син теге башыннан эләктер...

– О-о-о, татар малай, Сабантуй батыры! – дип сокланды мордва кешесе. Икәүләп бүрәнәне ат арбасына илтәп тә салдылар.

Көтмәгәндә юлына очраган бу егеткә ничекләр генә рәхмәт әйтергә белмәде күрше авылдан килгән абзый. Көмешкә дә тәкъдим итеп карады. Эчү кая, Зәки кеткелдәп көлдә генә, ул түгел, әтисе дә авызына бер грамм капкан кеше түгел бит аның.

Үзләшәп китеп, мордва кешесенә сорау бирде Зәки:

– Бу агачны кискән өчен төрмәгә утырталар бит агай, ничек курыкмыйча кистең?

Серле генә кеткелдәп көлеп куймасынмы теге:

– Дөрәс әйтәсең, татар малай, син якши малай...

– Мин яхшыдыр да, менә син үзең нигә яхшы түгел соң?... Закон бозасың...

– Охо, – дип, гажәпләнүен белдерде агай. – Дөрәс сөйлисең бит, ә... Бу наратны мин кискәдем, башка берәү урлап кискән. Ө мин аны лесхозга илтәм. Минем малай анда зур начальник, беләсең килсә, «помлесничий»... Урманчылыкка укыттым үзен...

Инде уфалласына жигеләп кузгалырга әзерләнгән Зәки, кинәт

арбасын ташлап, кире йөгереп килде мордва агай янына. Халыкның «Бирәм дигән колына, чыгарып куяр юлына» дигән әйтеме рас килә түгелме соң?..

– Ул ничек... Кайда укыды урманчылыкка?.. Минем дә урманчы буласым килә бит...

– Белмисеңме, һэй, татар малай... Үзегезнең Татарстанда Лубян дигән жирдә ул уку йорты, шуны да белмисең.

– Лубиян... – Зәки, күңеленнән «и» хәрефе кушып кабатлады. – Лубиян... Лубиян...

Гомер күрмәгән, билгесез бер мордва кешесе белән көтмәгәндә очрашып, бер-берсен үз итте алар шулай, кат-кат рәхмәтләр әйтешеп, якын дуслар булып аерылыштылар. Әмма шунысы гажәп: бер-берсенен исемнәрен белешеп танышырга да оныткан булып чыктылар.

Шул көннән башлап «Лубиян» атамасы аның теленнән төшмәде. Авылмы ул, әллә бер-бер шәһәрме – анысын әлегә ачыкый алмады. Чөнки Татар Төкесендә генә түгел, күрше-тирә авылларда да Татарстан картасында Лубян дигән исем йөрткән урын барлыгын белүче очрамады.

Шәрәфетдин абзыйның ундүрт яшьлек Зәкие укырга китәргә жыена икән дигән хәбәр таралды авылда. Ниндидер «Лубиян» дигән жиргә китчәк икән. Ул кайда һәм ниткән урын икән соң, ул хакта тәгаен генә белгән кеше юк. Берәүләре аны Удмурт республикасында дип сөйли, икенчеләре Киров өлкәсендә дип әйтә икән. Ә Зәки үзе, әллә белеп, әллә эти-әнисен тынычландырыр өченме, ул уку йортын Татарстанның Кукмара районында дип әйтә икән... Имеш-мимеш белән тулды авыл. Коега су алырга килүче кызлар да шуны сөйли, су буена кер чайкарга төшкән хатыннарын да телендә шул булган диделәр...

Бу хәбәрне ишеткәч тә: «Ундүрт яшьлек малайны күрәлтә Жир читенә чыгарып жибәрәсем юк...» – дип каршы төште әнисе.

– Улым, әллә соң Канашка яисә Буага гына барып укыйсыңмы, аларда да, энә, һөнәр училищелары ачыла икән дип сөйлиләр, – дип юмалап карады әтисе Шәрәфетдин абзый.

Малай үзенекен итте.

– Урманчы булам дигәч, урманчы булам, эти... Мин хәл иттем инде, зинһар, каршы килмәгез...

Бервакыт Зәкине, кирәкле кәгазьләрен туплап, биштәренә бер ипи, әнисе пешереп биргән жиде-сигез мундирлы бәрәңге һәм ун йомырка салып, Чувашстандагы Шомырша ягына жәяүләп чыгып киткән дип сөйләделәр. Ә аннан тагы Канашка ничек барып житкәндер, белүче

юк. Тимер-томыр төягән вагоннарда кача-поса бара торгач, бер атна эчендә Кукмара станциясенә дә барып житкән. Кукмарадан да шактый озак барасы икән әле... Нократ дигән елганың аргы ягында урнашкан бик борынгы бер рус авылы икән ул. Гүр газаплары күрсә күргәндер Зәки, әмма барып житкән диделәр шул Лубян дигән жиргә. Авылга ике хат язып салган диделәр әле тагы. Берсе, эти-әнисенә, әлбәттә. Икенчесе, теге түбән очтагы Мыштым Исмәгыйльләрнең кызы Хәдичәгә икән. Моңысын сер итеп кенә хат ташучы апа сөйләгән. Исең-акылың китәр хәзерге яшьләргә: борыннары кибергә өлгерми, инде үзара танышып, чышын-пышын озатышып, хатлар языша башлыйлар...

3

Тәки үзенекен итте бит Зәки. Хыялына иреште, имтиханнарын уңышлы гына тапшырып, Лубян урман техникумына укырга керде. Дүрт ел укыганнан соң ул урманчы һөнәре алачак. Аннан туган ягына кайтачак, татарның Чүпрәле якларыннан чыккан беренче дипломлы урманчысы булачак... Кем белә, боерган булса, бәлки ул да, теге мордва агайның улы кебек, помлесничий булып китәр әле...

Уку авыр бирелмәде егеткә, барлык фәннәрдән яхшы билгеләре генә алып барды ул. Ял көннәрендә якын-тирәдән килеп укучылар, айга бер дигәндәй, әледән-әле авылларына кайтып, туган-тумачалары белән күрешеп, бәрәңге, ипи, ит кебек күчтәнәчләр алып килә. Монда укучыларның күпчелеге шулар – Татарстанның Кукмара, Саба, Мамадыш кебек районнарыннан, Удмуртия һәм Киров өлкәсенен якын-тирәдәге авылларыннан. Ә Зәкигә жәйге каникуллардан башка андый бәхет тәтеми. Аның каравы, буш вакытларында ул урман утыртучыларга һәм такта яручыларга кушылып эшләрү жаен тапты. Кесәсенә азмы-күпме акча да керә башлады. Акчаларын ул юкка-барга тотмый, елга бер тапкыр жәйге каникуллар вакытында туган якларына кайтып килә. Элеккечә товар вагоннарында качып-посып түгел, пассажир вагоннарында кайта, этисе-әнисенә һәм эне-сеңелләренә күчтәнәчләр, бүләкләр алган чаклары да булды. Туганнарына – Кукмара итекләре, әнисенә Мамадыш һәм Саба якларында бәйләнгән мамык шәлләр алып кайткачтын, авылдашлары: «Шәрәфетдиннең олы малае укымый торгандыр ул, шахтада эшли торгандыр әле... Дөнья кадәр төяп күчтәнәчләр алып кайткан...» дип сүз чыгарганнар икән энә... Ярый әле, Исмәгыйль кызы Хәдичәгә алып кайткан яшел бизәкле яулыкны белмиләр. Белсәләр, ниләр генә сөйләмәсләр иде. Авыл халкына сөйләр өчен сәбәп кенә булсын, берне биш итеп күпәртәләр...

Көннәрдән-беркөнне, кичке уеннан озатып кайтканда, Зәки, сер итеп кенә, Хәдичәгә аның үзенә багышлап язган шигырен укып күрсәтте.

– Үзең язмагансыңдыр әле... – дип кеткелдәп көлдө кыз. – Урман техникумында шигыр җарга өйрәтәләр димени...

– Техникумда шигыр җарга өйрәтмиләр, анысы дәрәс, – диде үсмер егет. – Ә син менә авылдан китеп, шулай еракта яшәп кара. Сагындыра бит, туган авыл сагындыра. Әти-әни, туганнар... һәм...

– «Һәм» дидең, әйтеп бетермәдең...

Уңайсызланып кына, чарасызлыктанмы, борынын тартып куйды Зәки. Телсез калып торды бертын.

– Үзең беләсең бит, сине инде, – диде ул, тартынып, тавышын бермә-бер баса төшеп. Һәм янәшәсеннән атлаган кызның кулына сак кына кагылып алды.

– Оялтасың ич... Алдыйсыңдыр әле, ялганлыйсыңдыр, – диде дә, кинәт урыныннан кубып, үзләренең өенә таба йөгереп китеп барды Хәдичә. Син күр дә, мин күр, җәядән чыгып очкан ук кебек атылды кыз. Кай арада өйләренә барып житте дә ни арада күздән югалды. Дөм караңгы урамда капканың тимер келәсе шалтырап төшкән авазына эленеп калды.

Соңгы дүртенче курска укырга килгәчтен дә аларның группасын якын-тирәдәге бер колхозга бәрәңгә алышырга җибәрделәр. Авыл җирендә туыш-үскән малайларга бәрәңгә алу, бәрәңгә чүпләүнең тәртибен өйрәтәсе юк. Көн аяз, кояш балкып торган көзгә матур көн, көрәкләр уйнап кына торды, чиләк һәм капчыклар бер-бер артлы тулды. Көнә буга эшләп туйгач, кичкырын урман читендәге ачыклыкта учак ягып җибәрделәр. Учакның көле төшкәч, бәрәңгә тәгәрәттеләр. Табигать кочагында, баш очында урман шаулап, агачлардан кызыл-сары төсләргә кәргән алтын яфраклар очкан мәлдә учак күмерендә, кайнар көлдә пешкән бәрәңгедән дә тәмле ни булырга мөмкин?! Мондый чакта аның төрле уен-көлкә һәм шаярулары да табылып кына тора. Берсен-берсе уздырып, кызыклы хәлләр, мазәкләр сөйләшү дисеңме... Һәр мазәктән кызык табып көлүләр...

Шундый чакта телен тешләгәндәй дәшми-тынмый тыңлап утыра торган заттан түгел иде шул Зәки дә. Бер җаен туры китереп, ул да кушылды әлегә уен-көлкәгә:

– Колхозлашу елларында безнең Цүпрәле якларында нинди мазәк чыгарганнарын беләсезме?

– Йә-йә, булмаса сөйләп җибәр безгә дә, – дип, «Цүпрәле» дигәнне ишеткәч тә шырык-шырык көләшә башлады малайлар. Беләләр бит, хикмәтле сүз чыкса, Зәки авызыннан чыга иң элек. Телгә, уен-көлкә дигәндә аңарга житкән булырмы...

Тын калып көттеләр Зәки авызыннан чыгасы хикмәтле сүзләргә.

– Ни ишетсәм, шуны сөйлим, мине гаеп итмәгез, кыек-мыек

бөкмәгез, ярыймы, – дип, башкалардан әүвәл үзе көлә-көлә сүз башлады ул. – Моны су буенда каз көткәндә бер әби әйткән, имеш. Әби, тыз да быз килеп, бик тиз сөйләшә икән. Өле өстәвенә сүзләре дә ни тора: «Колхоз тары ала диләр, колхоз каз алыр микән...»

Зәки сүзен тәмамламас борын дәррәү көлешә башладылар. Арада берничә рус малае һәм удмуртлар да бар иде, аңладылармы-юкмы, башкаларга кушылып, алар да көлгәндәй итте. Тәржемәсен көттеләр...

– Ничек-ничек, тагы кабатла әле, – дип сорап куйды кайсылары.

Аңламый калдылармы, әллә кызык итеп сораулары булды. Зәки кабатлап тормады. Аның каравы, мазәк сүзне хәтерләп калырга тырышып кабатлаучылар болай да житәрлек иде.

Зәкинең сөйләгәнә кызыклы тоелды, әлбәттә. Әмма уеннан уймак чыгарыр өчен дә шул мазәк сүзләр сәбәпче булды. Кемдер, арадан берәү, шул сүзләргә түкми-чәчми тиешле оешмага житкергән булып чыкты. Берничә көн узгандырмы-юкмы, дәрәс барган вакытта, аларның кабинетына ике хәрби кеше килеп керде, чыгарылыш курс студенты Зәки Нуретдиновны, кулларын артка каерып, үзләре белән алып чыгып китте. Шул көннән соң аны Лубянда күрүче булмады.

Шактый заман узгач кына билгеле була: уналтынчы яшен тутырырга да өлгөрмәгән үсмер егет өч елга мәжбүри хезмәткә хөкем ителә һәм Ерак Көнчыгышта, Николаевск-на-Амуреда диңгез порты төзелешендә «хезмәт чыныгуы уза».

Әмма ни итсә итә, ул барыбер үз максатына ирешә, 1941 елның азында туып-үскән якларына кайтып, шактый кичегә төшеп булса да, Лубян урман техникумын тәмамлау турында диплом ала.

4

Дипломлы урманчы булып кайтып житсә, туып-үскән авылында Зәки Нуретдиновны Совет армиясә сафларына чакыру кәгазе көтеп торган. Егет моны бер горурлык хисә белән кабул итте. Армиягә бармаган, солдат булмаган егет-жиләннең дәрәжәсә бик чамалы ул елларда. Ә кызлар исә андыйларны, гомумән, урамның икенче ягына чыгып урап кына узды.

Бер күрергә зарыгып кайткан Хәдичәсә исә аңардан берәз читләшкән төслә тоелды Зәкигә. Шулай да, кичке уенга чыккач, өенә кадәр озатып куйды ул аны.

– Нигә читләшәсең, бер-бер башка егет таптыңмы әллә? – дип сорады ул аңардан.

– Нинди егет, кая барсам, шунда артымнан: «Әнә, Зәкинең йөргән кызы шул була инде», – дип, чыш та пыш сөйләшәп калалар. Якын да килмиләр, син куркытып бетергәнсең аларны...

– Мин соң шулай ук куркынычмы, Хәдичә?

– Синең хакта «төрмәдә булган» дип тә сөйләләр...

– Кем уйлап чыгарган аны? Күрсәт, хәзер колакларын борам, – дип шаярткан булды Зәки.

– Эти дә: «Оныт аны, укуыннан да куганнар икән», – дип сөйләде. Районга барган жиреннән, Цүпрәледән ишетеп кайткан... Аның да колагын борырсыңмы?..

Рәхәтләнеп көлдә Зәки...

– Бабай кешенә колагын борырга ярамас, юкса, кызын бирде юк бит...

– Ә ул болай да рәхсәт бирмәячәк. Сине бит иптәш Сталинга тел тидергән дип әйтәләр...

– Иптәш Сталин!.. Беләсең килсә, иптәш Сталин өчен жанымны бирергә әзер мин. Этиңә шуны сөйлә: мин өч ел буге Ерак Көнчыгышта диңгез порты төзелешендә булдым, комсомолларның удар хезмәт фронтында, бик беләсең килсә.

Йомшак кына итеп Хәдичәнәң жылкәсеннән кочып алды Зәки. Кыз тартынып куйды, әмма качмады, киресенчә, тагы да елышагына төште.

– Кайтып житмәдең, инде тагы китәсеңме?

– Армия мәктәбе узмаган егет буламы! Китәм! Көтәрсен бит?..

– Әллә ниткән жирләрдә бер хәбәрсез югалып торган чакларыңда да көттем, солдатка киткәнне көтмиләр димени... Көтәрмен, исән-сау кайт кына...

Авылның караңгы урамнарын урап, шактый озак йөрде алар ул кичне. Зәңгәр күккә, андагы йолдызларга карап сокландылар, авылны биләп алган талгын тынлыкны онытылып тыңладылар. Әле капка төпләренә кайтып житкәчтен дә басып тордылар бертын. Өй тәрәзәсендә жиделе лампа сүнгәч кенә, егетнең күкрәгенә кайнар сулышын өрәп капланып торды кыз. Зәки аны кысып-кысып кочаклады, әмма иреннәренә үрелергә кыймады...

– Көтәрсенме? – диде егет тагы бер кат.

– Көтәрмен, – дип кабатлады кыз.

Ә бераздан капканың тимер келәсе яман да шалтырап, тимер өстенә килеп төшкән аваз ишетелде. Аның яңгыравыннан капканың ике ягында басып торган гөнаһсыз яшыләр – егет белән кыз сискәнәп куйдылар. Ни булды бу, жил дә исми иде кебек югыйсә, өй каршында үскән миләш яфраклары лепер-лепер дерелдәшеп алды... Әйләнә-тирәдәге каралты-кура һәм урамнар тетрәнде сыман хәтта... Төнге тынлыкка чумып изрәп йоклаган авыл калтыранды, дөнья тетрәнде кебек шул мизгелдә...

5

Зәки солдат хезмәтенә китеп барды. Тимер юл вокзалына кадәр колхозның иң яхшы кара айгырын жигеп озаттылар үзләрен. Татар Төкесеннән өч егет иде алар, ә гармун тартып жырлый-жырлый

озатып калучыларның, авыл читендәге сөзәк үргә кадәр озата баручыларның исәбе-хисабы булмагандыр.

Авылның иң яхшы гармунчысы армиягә китүчеләр белән бер арбада, ул үрәчәгә аягын-аякка атландырып менеп кунаклаган да, бар дөньясын онытып, тальян тарта... Тальян тавышы әллә нишләтә: күңелләргә җилкендерә, авыл урамнарын һәм бөтен әйләнә-тирәне моңга күмеп яңгырый... Ат пошкырып куя, гармун тавышы аңарга да ошап китте булса кирәк... Ә күлмәк изүләрен ике сәдәфкә ачып җибәргән егетләр, күңелләргә очындырган моңсу бер дәрт белән, берсен икенчесе уздырырга теләгәндәй, көр тавыш белән җырлыйлар.

...Сау бул, әткәй, сау бул, әнкәй,
Сөйгән яларым белән.
Сау бул, илем һәм авылым,
Бөдрә талларың белән.
...Без китәбез туган җирдән,
Аерылып нечкә билдән,
Хәлләребезне белерсез
Кыйбладан искән җилдән...

Капка төпләрендә төркем-төркем жыелып озатып калган хатын-кызлар әледән-әле яулык очлары белән күз төпләрен сөртеп-сөртеп ала. Яланаяклы малайлар, һәммә бала-чага, тузан күтәрелгән дип тормый, атлар артыннан йөгәрешә...

Вокзалда бер тәүлек чамасы көткәннән соң, әйләнә-тирә шәһәр һәм авыллардан җыйналган егетләргә, йөк ташу өчен ясалган тимер юл вагоннарына төяп, Көнбатыш тарафына алып киттеләр. Кем русча сөйләшә, кем татарча, кем чувашча, кем мордва телендә. Кем генә юк монда, үзенең туган теленнән башка берни аңламаган авыл егетләре дә байтак. Күпләренен русчалары да ипи-тозлыктан артык түгел, бик чамалы. Вагон идәннен узган елгы коры арыш саламы жәелгән. Булачак солдатлар шуның өстенә төркем-төркем сузылып ятканнар да күгәрченнәр кебек һәркем үз ана телендә гөрләшепме-гөрләшә. Әмма кем кайсы телдә генә сөйләшмәсен, алар бер-берсенә үз итеп, күптәнгә танышлар сыман карый. Чөнки алар һәммәсе – якташлар, бер үк Ватан егетләре, якин көннәрдә бер үк төрле йолдызлы пилоткалар һәм гимнастёркалар киеп, Совет армиясе солдаты булачак.

Ә Зәки исә, һәммәсенен ана телен аңлаган һәм күпчелегә белән аңлаша да алган егет буларак, беренче көннән үк тәржемәчегә әверелде. Мордва телендә бик иркен сөйләшмәсә дә, ул барын да аңлый, чувашча шактый ук ярыйсы сукалый, ә русчасы исә менә дигән, юкка гына өч ел гомерен Ерак Көнчыгышта уздырмаган...

Моңы аңлап алган хәрби офицер аны үз вагоннарында «старшой» итеп билгеләп куйды хәтта.

Чираттагы станциягә килеп житеп, вагон ишеге ачылыр-ачылмас борын, аргы тарафтан үзләрен озата барган офицерның көр тавышы яңгырый торган булып китте: «Старшой, ко мне...» яисә «Старшой Заки...»

Зәкинең болай да төз һәм озын гәүдәсе шундый чакыру яңгыраган минутларда тагы да калкурак, гайрәтлерәк күренә. Егетләр дә аны көннән-көн үз итә, якын күрә башлады. Үзара мөнәсәбәттә бер-бер аңлашылмаучанлык килеп чыкса яисә эч серләрен сөйләп, күңелләрен бушатырга кирәксә дә, аның янына килә торган булдылар...

Мылтыксыз солдатлар...

*Бу – хәтәр көн. Хәтта көн түгел – таң...
Безнең өскә бомба ташланды.
Чиктә идек. Тел күтәреп булмый,
Әйтеп булмый: «Сугыш башланды...»*

*Палаткадан очып чыкты берәү,
Ә берәүләр... чыга алмады.
Нинди афәт килүләрен илгә
Шунда гына йөрәк аңлады...*
Зәки Нури. 22.06.1941

1

Алар утырган составны Белоруссиянең Витебск шәһәрәннән йөз илле чакрымнар чамасы көнбатыштарак, урман читендә урнашкан бер белорус авылы янындагы тупикка кертәп туктаттылар. Шуннан ерак түгел генә Лепель дип аталган тимер юл станциясе булуы да ачыкланды. Хәрби бүлек авылның үзендә түгел, урман эченә кереп торган зур ачыклыкта урнашасы икән. Шактый зур мәйданны уратып алган чәнечкеле тимерчыбык койма һәм офицерлар өчен ашык-пошык житкерелгән ике-өч каралтыдан башка әле анда берни юк иде. Яшәү әлегә үзләре утырып килгән вагоннарда булачак. Өйләгә кадәр хәрби хәзерлек узалар. Хәер, хәрби хәзерлек дигәннәре дә шул, «айт-два»га атларга, стройда ничек йөрергә, йә булмаса, ничек шуышырга кирәклеген өйрәтәләр. Ә төшкә аштан соң, балта-пычкы тотып, урман кисәләр, үзләренә казармалар житештерү белән мәш киләләр... Тора-бара якын тирәдәге авыллардан, ат арбасына салып, йөгә-йөгә белән яңа ярган такта да ташый башладылар үзләренә. Эш гөрләп бара...

Зәкинең урманчы һөнәре алуы, әтисенең кул астына керә башлаганнан бирле төзелеш эшләрендә шактый тәҗрибә туплаган булуы монда да ярап куйды. Аны үзенә күрә бригадир сыман ясап, отделение командиры итеп тә билгеләделәр. Зәки булган жирдә эш гөрләп бара. Зәки булган жирдә бердәмлек, үзара ярдәмләшү һәм,

элбәттә инде, уен-көлкә була. Үзара аңлашып, шаян сүзләр сөйләшә-сөйләшә эшләгәндә, нәтижәсә дә бөтенләй башка бит ул...

Беренчә казарманы Зәки житәкләгән төзелеш бригадасы өлгертте. Агачтан ике катлы ятакларны да үзләре әтмәлләп куйды. Командир берөзлексез мактап торды үзләрен... Тик менә дөнья хәлләре генә бик тыныч булмавы борчый иде аларны. Фашистлар Германиясә Европаның күп илләрен басып алган, СССР чикләренә дә якынаялар икән дип сөйләүләре жаннарын тынгысызлап торды. Әле бит аларның кулларына сугыш коралы да тотып караганнары юк. Арада шактый дөнья күрәп тәҗрибә туплаган Зәки булып, аның белән дә шул ук хәл. Дәрәс, Лубян техникумында укыганда хәрби хәзерлек дәрәсләре үтә торган иде. Әмма анда да тактадан кисеп ясалган агач мылтыктан башканы күрмәделәр...

Белорус урманнары ямь-яшел юрганга төрәнгән, урман-кырлар хуш ислә үлән һәм төрлә төстәгә чәчәкләргә күмәлгән, кошлар тәүлек бую сайрашып та туймаган жәйгә матур бер иртәдә аларны ерактан яңгырап ишетелгән шартлау авазлары йокыдан уятты. Күк күкрәтеп, яшенлә яңгыр килә икән дисәң, баш өстендә ап-аяз зәңгәр күк, сабан тургайлары бии-бии сайрый, тантана итә. Нәкъ үзәбезнең Чүпрәле якларынан, Татар Төкәсә тугайларынан килгән тургайлар диярсәң үзләрен...

Көн уртасында хәрби гарнизон урнашкан мәйданның урта бер жирендәгә багана башына элөп куелган радио эшләпәсеннән Левитан тавышы яңгырады:

– Сугыш... Фашистлар Германиясә СССРның көнбатыш чикләренә вәхшиләрчә бәрәп кәрде...

Ә бераздан барлык солдатларны шул мәйданга чакырдылар. Тигез рәтләргә тезелдә егетләр. Гадәттәгә шау-шу, уен-көлкәдән берни калмаган, һәммәсә үз уйларына чумган. Бүгеннән башлап төп игътибар хәрби хәзерлек дәрәсләренә юнәлтеләчәк дип хәбәр итте командирлары. Әлегә барлык солдатларга да житәрлек мылтыклар булмау сәбәплә, өйләгә кадәр бер группа, өйләдән соң икенчеләре узачак хәзерлекне. Ә башкалар төзелеш һәм урнашу мәшәкәтләрен дәвам итәчәк. Жаваплылык һәм тәртип, сугыш вакытын искә алып, бермә-бер кырыслана төшәчәк. Хәер, тәртип турында кабатлап торы артык та булгандыр, егетләр моны үзләре дә яхшы аңлый.

– Кулга мылтык кына бирсеннәр, бөтенәсен кырып салачакбыз. Фашистны кертәбез димени туган илгә!

– Менә аларга, тотсыннар... Мылтык кына алыык, мылтык кына бирсеннәр...

– Ярый да патроннар житсә, – дип, сүз кыстырып куя шунда арадан берәвә.

– Патрон бетте дип тормабыз. Патрон бетсә, приклад белән менә

болай, энә шулай төярбез башларын, – дип, кулларын болгый-болгый чәчрәп чыга уртача буйлы, әмма төптән үскән мордва егете.

Егетләр үзләшә төштемә, кая карама, шул рәвешлә йодрыклар баш очында уйнакый башлады берәздән. Әле кулларына мылтык тотып та карамаган солдат егетләр фашистларны бүген үк, менә хәзер үк дөмбәсли башларга эзер иде.

Төркем-төркем жыелып, хәзер үк көрәшкә керергә эзер булып, атлыгып торган яшътәшләренәң омтылышын күрәп йөргән Зәки дә тынгысызланып көтә иде ул минутларны. Аның да сүзгә кушыласы, йомарланган йодрыкларын болгыйсы килгәндер. Әмма ул күңелендә тулышып торган нәфрәт хисләрен чыгарып селкергә ашыкмады. Сабырлык, дәшми калу жиңел бирелмәгәндер бу кайнар йөрәкле татар егетенә, әмма нидер тотып торды аны әлегә... Әти-әннисен, өйдә калган эне-сеңелләрен сагынып искә алды ул. Авылдан чыгып китсә көнне Хәдичәсә бүләк итеп биргән чигүле кульяулыкны кат-кат кесәсеннән барлап торды.

– Хатларың да килмәс әле, онытырсың... – дигән иде кыз, кульяулыкны кыюсыз гына аның кулына сузган чакта.

– Онытты, ди. Көн дә язып торакакмын, менә күрерсең, – дип җавап биргән иде Зәки.

Җавап бирде бирүен, әмма әлегәчә хат язып сала алганы юк. Бик язар иде дә, әлегә аларның адреслары да билгеле түгел, почта элемтәсә дә көйләнмәгән. Әти-әннисә көтәр, аның хәленә керер, ә менә хаты килмәгәч, Хәдичә ниләр генә уйлап бетермәгәндер инде. Тагы китте дә югалды бу ди торгандыр. Хәер, бер аны гына түгел, башкаларның да эчләрен пошырып торган уртак кайгы иде бу.

2

Ул төнне күзенә йокы кермәде Зәкинең. Бер түгел, әллә ничәнчә кабат инде үткәннәрне, башыннан кичкәннәрне күңеленнән барлап, уйлап ятты. Җитте, йокларга кирәк дип, күзләрен чытырдатып йомып та карады, әле бер якка борылды, әле икенче тарафка, әмма барып чыкмады. Әйләнә-тирә тып-тыныч, гүя бар табигать йокыга талган, ник аз гына җил иссен дә вагонның ачык тәрәзәсенә терәлеп үк үскән агачларда бер яфрак селкенсен икән. Вакыт-вакыт, бик көттереп кенә, бер читтәрәк башланып киткән сазлык тарафыннан бакалар бакылдаганы ишетелеп куя алай да... Кайчак төннәр буе аваз салып чыккан чикерткәләре дә әллә кая китеп олаккан бүген. Йокысыз төннән дә озынгарак сузылган вакыт аралыгы булмый торгандыр ул...

Ниһаять, энә, көттереп кенә килгән таң беленә башлады кебек. Сазлык тарафыннан ниндидер бер кош аваз биреп алды шунда. Димәк, сандугачлар сайрар вакыт җитеп килә. Ә алар никтер дәшми бүген, көттерәләр, әллә соң алар күңеленә дә бер-бер шом кердеме икән...

Менэ тагы, инде ничэнче кат, төнгө тынлык авазлары балачак елларына алып кайтты Зэкине. Жэй життеме, өйдө йоклауны оныта торган иде ул, сыер лапасы өстендөгө сэндерэгэ күчө. Кипкэн печән исе, жилэк яфрактарыннан аңкып торган урман һәм болын исенә житәме соң?! Авыл урамнарыннан, аның су буйларыннан ишетелгән һәр аваз күңелгә якын, жанны иркәләп, әйтерсең лә әкияти бер бишкетә тибрэтә. Көтүдән кайтканда адашып, берьялгызы урамда калган сарык бәрәне авазын ишеткәнегез булдымы икән?.. Су буенда улактан вак ташлар өстенә чөлтерәп аккан чишмә тавышын?.. Якында гына сыер күшәгәнне, сарыктарның тынгысызлануын, үзалларына серләшкәндәй казларның каңгылдашканын, кетәклектә кунаклаган тавыктарның канат жылпеп куюларын – болар барысы да үз һәм таныш аңа... Печәнлектә йоклауның әле тагы бер уңай ягы бар, анысын ул үзе генә белә: кичләрен урамда яшәтәшләре белән жаның күпме теләсә, шулкадәрле уйнарга мөмкинлек ачыла. Ә инде борынга итәк жиле кагылгач, кызларга күз төшә башлагач, сэндерэдә йоклауның ни икәнлеген бары тик аның үзе кебек авылда туып-үскән егетләр генә аңлый алыр...

Авылда узган үсмер чак турындагы уйларга чумып, жан тынычлана төшкән, күзләр йомылырга торганда гына еракта-еракта ниндидер гүлдәгән авазлар ишетелә башлады... Ул шөбһәле аваз көчәйгәннән-көчәя барып, вагон тәрәзэләрен дерелдәтергә кереште. Ни булыр бу, нинди гөрелте, нинди авазлар? Аны-моны уйламыйча, аягына да киенеп тормастан, төнгә ачык калган вагон ишегеннән тышкы якка сикерде Зэки. Аның артыннан башкалар да тынгысызланып калкына башлады...

Урман читендөгө чыккы үләнгә аяк басуы булды, карашын яңа туып килгән жәйге матур иртәнең аяз күгенә текәде ул. Һәм егылып китә язды... Көнбатыштан өсләренә, иләмсез үкереп, кара коңгыз көтүе сыман тезелешеп, самолётлар очып килә. Үзләре шултиклә дә күп, саным дисәң, исәп-хисабына чыгарлык түгел.

Шуның белән генә бетсә, бер хәл, ул да түгел, араларыннан берничәсе күз күреме ераклыгында гына урнашкан тимер юл вокзалын бомбага тотта башлады. Әйләнә-тирәдә коточкыч шартлау авазлары, мәхшәр купты. Ниләрдер яна, кемнәрдер кычкыра, аларга сирена авазлары килеп кушылды. Ә самолётлар туры аларның өсләренә килә. Килеп тә життеләр, вакытлыча яшәү урынын алыштырып торган вагоннар өстенә дә кара болыт булып бомбалар коела башлады. Командирлар яшәгән баракның көлен күккә очырды берсе. Икенчесе солдатлар яшәгән вагоннар өстенә төште, агачтан ясалган каралты-кураларны тоташ ялкын һәм ут урап алды. Кем кычкыра, кем ыңгыраша... Кемнәрдер тәмле төшләр күреп йоклап яткан жирләрәннән уянырга да өлгермәде булса кирәк. Биш-ун минут

дигәндә, аларның үз куллары белән корып, инде житкереп килгән хәрби бүлекчәләре жир белән тигезләнде, туздырып атылды... Ә козгыннар өере, берни булмагандай, юлларын дәвам итте...

Зәки үзләре яшәгән вагонга атылып керде, аны да ут ялкыннары камап алган иде инде. Кем ыңгыраша, кайсы ярдәмгә чакыра, берәүләр ут урап алган өс-киемнәреннән ничек арынырга белми, арлы-бирле барып бәрелә. Зәки, үз янәшәсендә йоклаган чуваш егете Фёдорның канга батып үрмәләп шуышып килгәнән күрәп, сак кына кулларына күтәрде дә аны ачык һавага чыгарып куйды. Үз аягында булып, исән-сау калган тагы берничә егет ут эченнән яралы иптәшләрен күтәрәп чыкты. Тагы вагон эченә ташландылар, кая карама ыңгырашучылар, ярдәм көтүчеләр... Ике-өч тапкыр кереп чыгарга өлгерделәрме-юкмы, ул арада коры салам түшәлгән вагон эчен ялкын тәмам урап алган иде. Ул да түгел, кай арада вагонның түбәсе дә ишелеп төште, тимер скелеты гына тырпаеп калды.

Үз взводларындагы егетләрнең барысын да алып чыктылар чыгуын, әмма аларның берничәсе сулыш алмый иде инде, коткара алмадылар. Күпләр аңнарына килергә өлгермәде. Әле дә бит, эңә, кайсы кая барып бәрелергә белми йөгәрешкән мәлләре. Агачлар арасында яткан яралыларга да ашыгыч рәвештә ярдәм күрсәтергә иде бит... Әмма ничек һәм ни рәвешле?..

Беренче булып шартлатылган офицерлар штабы да күмергә әверелгән, әле дә пыскып януын дәвам итә, ник бер командир исән калсын... Медицина ярдәме күрсәтер кеше дә күренми. Фашистлар әллә инде хәбәрдар булган, иң элек кайсы бинаны һәм кемнәрне юк итәргә кирәген беләп торганнар диярсен.

— Йә, әйт, нишлибез, Зәки туган? — дип, үз вагоннарыннан исән-аман котылган ике якташы, абына-сөргенә йөгәрәп, аның янына килде.

Өстендә хәрбиләр өчен тегелгән ак ыштаннан башка ник бер киеме булсын — Зәкине танырлык та түгел — озын гәүдәсе генә тырпаеп тора, яланаяк йөгәрәп чыккан көе бит ул, йөзен корым баскан. Уң кулының беләкләре, түше утта пешеп, кай арада кызарып, кабарып ук чыкты.

Киём кайгысы түгел, якындагы куаклыктар читенә тезеп салынган яралылар иде аның уенда. Кайсы янган, кайсы аяксыз яисә кулсыз, канга батып ятучылары күпме. Ыңгырашып ярдәм сораган авазлар көчәйгәннән-көчәя бара...

— Бер-бер чарасын күрергә кирәк иде бит, кемдер житәкчелекне үз өстенә алырга тиеш, — диде элгәе дә баягы аңарга мөрәжәгать иткән татар егете. Чувашстандагы татар авылы Шыгырданнан иде булса кирәк үзе.

— Ярар, — диде Зәки, бер фикергә килеп. — Барыгыз әле, башка вагоннардан да тиз генә взвод командирларын чакырып килегез булмаса. Кул кушырып утыру ярамас, фикерләшергә кирәк.

– Ә взвод командирлары исән булмаса, нишләргә?

– Кем дә булса җаваплылыкны үз өстенә алырга тиеш, әйдә, тиз булыгыз. Бер аягыгыз анда, икенчесе монда булсын, – дип тә өстәп куярга кирәк тапты әле тагы. Бу әтисе еш кабатлый торган сүзләр иде. Зәки авызыннан ул беренче мәртәбә чыкты кебек.

Якташлары китеп баруга, ул яралыларны тагы бер кат барлап, хәлләрен белешеп чыкты. Кайсыларының башын калкурак урынга күтәреп куйды.

– Су бирегез, су... Янам... – дип ыңгырашты яралылардан берсе.

– Матвей, – дип, янәшәсендә торган мордва егетенәң җилкәсенә кулын салды Зәки. – Бар әле, берәр савыт яисә чиләк табып, тиз генә су алып кил. Кружка яисә берәр чүмеч тапсаң, тагы да яхшырак булыр иде... Ә син, Алексей, вокзал тирәләрен урап, яңалыкларны белешкәләп кил. Бәлки берәр врач яисә шәфкать туташы да очрата алырсың, яралыларны кайгыртырга кирәк.

Егетләр шуны гына көтеп торган кебек баш кактылар да китеп тә бардылар. Кайгы-хәсрәт, бала-каза бермә-бер якынайта, бер йодрык итеп туплый бит ул адәм балаларын, зарланыша, бәхәсләшә торган вакыт түгел. Ул арада башка вагоннарда да вәкилләр килә башлады.

– Барыбыз да җыелыштык кебек, – дип сүз башлады Зәки, килүчеләрне барлавын дәвам итеп.

Чакыру өчен җибәрелгән егетләрнең берсе ачыклык кертте:

– Юк, барыбыз да түгел, сигезенче вагондагыларның «старшое» килмибез диде.

– Ни өчен?

– «Кирәк булса, үзе килсен... Кем булган әле ул Зәки безне чакыртырга?» – дип әйтте теге юан гәүдәле Василий исемле егет.

– Шул гынамы? – дип сорап куйды Зәки, исе китмәгәнлекне күрсәтергә теләп.

– «Самозванецлар бетмәс монда. Кирәк булса, татарин үзе килсен. Аны командир итеп сайлаган кеше юк!» – диде тагы.

– Ярар, барыбыз, – дип йомгаклап куйды да, килүчеләр белән киңәш- табыш итүгә күчтеләр.

Һәммәсенен уенда шул бер үк сораулар булып чыкты. Яралыларны ничек коткарырга һәм алга таба нишләргә?

Бәхеткә, вокзалга киткән егет әллә ни арада кулына зур сумка тоткан шәфкать туташын ияртеп кайтып житте. Шәфкать туташы яралылар янына узды. Кайсының яраларын бәйләргә, кайсына дарулар бирергә кереште ул, авыр яралыларга укол да салды. Киңәшмә яралыларны бергә туплап, урман куелыгына кертеп урнаштырырга дигән фикергә килде. Теге сигезенче вагонга алар бергәләп барырга булдылар. Үпкәләшәп ята торган вакыт түгел, аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар дигән халык әйтемен онытырга ярамый мондый чакта.

Баксаң, сигезенче вагонга берни булмаган, янмаган, ватылмаган, барысы да исән икән. Егетләр берничә төркемгә бүленеп, ачык һавада карта уйнау белән мәшгуль. Кемгә сугыш, кемгә Сабантуй дигәннәре шул була торгандыр инде.

Килүчеләрне беренче булып күрәп алган Василий карталарын бер читкә ташлады да кызык ясап кычкырып жибәрде:

– Егетләр, торыгыз, үр-рә катыгыз, яланаяклы ак ыштанлы «татарин», генерал Зәки Нуретдинов үзе килә.

Беренче булып, үз сүзләреннән үзе кызык табып көләргә кереште. Аңа, уңайсызлана төшеп кенә булса да, тагы берничәсе кушылды.

Василийның каршына ук килеп басты Зәки һәм, гимнастёрка якасыннан эләктереп, үзенә таба тартты. Ачуы чиксез-чамасыз, «генерал»ы өчен, «татарин»ы өчен ипи шүрлегенә берне кирәмәйләп кундырырга иде дә бит, урыны һәм вакыты андый түгел:

– Василий, оят түгелме сиңа?! – дип, телләрен кыса төшеп, нәфрәтен белдерде ул аңарга. – Илгә явыз дошман бәрәп кәргән... Күпме егетләр бомба астында калып, янып көлгә әверелде, күпме егетләр кан эчендә ыңгырашып ята. Ә сез, ә сез... карта уйнаудан башка шөгыль таппагансыз...

Теге курка калды. Тәмам коелып төште. Әле яңа гына, аңа ярага тырышып, кушылып көлүчеләр дә, хаталарын аңлап, бер-бер артлы читкә тайпылдылар.

– Безгә берни әйтүче булмады. Командирлар күренми. Без нәрсә, Устав бозганмы, әллә бер-бер жинаять кылганмы? – дип, ык-мык киләргә тотынды Василий. Әле генә калай этәч иде югыйсә, кикриге бик тиз шиндә тагы үзенә.

– Ватандашларың, яшьтәшләрең ут эчендә янганда, карта уйнарга кирәк таптыңмы? Сугыш вакыты законнары белән, беләсеңме, нинди жәза тиеш сиңа?!

– Ярар, ярар инде. Әйдәгез, егетләр, кузгалдык. Чынлап та, ярдәм итү кирәк, – дип, бер-бер артлы урыннарыннан кузгалды алар.

– Яралыларга су алырга онытмагыз, – дип аваз салды Зәки.

Бу юлы инде су багы артыннан беренче булып йөгәрүче Василий үзе булды...

3

Тимер юл станциясе белән элемтә урнаштырырга омтылып карадылар. Әмма анда да ыгы-зыгы, шау-шу, кан һәм күз яшьләре генә... Кая карама, анда жимереклек, үлем, яралылар... Жирле идарә оешмалары урнашкан биналар урынында кирпич өемнәре, пыскып яткан бүрәнәләр. Нинди дә булса оешмага барып, кемгәдер сугылып ярдәм көтәр, бер акыллы киңәш бирүче табылып дип өметләнү кая, ахырзаман житкән диярсең... Шулай да анда барып, монда кереп

йөри торгач, солдат егетләрнең хәлен аңладылар кебек. Смоленск тарафына чигенүче машиналарда урын табып, яралыларны тылга таба озата алды алар. Яралылар исән-аман элгә чолганыштан чыкканнардырмы-юкмы, ул кадәресең белсә дә, бер Ходай гына белә торгандыр. Идарә һәм житәкчесез калган солдатларның үз көчләре белән башкарып чыккан беренче игелекле гамәлләре булды ул.

Эзләнә торгач, исән-сау калган солдатлар тимер юл станциясендә яңа формалашып килгән полкка килеп кушылды. Аларга өр-яңадан хәрби киём-салым һәм мылтык, гранаталар өләшәп чыктылар. Кемнәрнедер артиллерия белән эш итәргә өйрәтәләр. Әмма, өлгерерләрме... Менә-менә бистәгә фашист гаскәрләре килеп житәчәк...

Ул да түгел, әле иртәнгә бомбага тотулардан айнып та житә алмаган тимер юл станциясенә, бар эйләнә-тирәнә жимереп, кырып-таптап танклар өерә бәрәп керде. Алар артыннан йөк машиналарына һәм мотоциклларга төялгән немец гаскәриләре күренде. Тәртипсез рәвештә берөзлексез аталар, шартлаталар. Алай гынамы соң, бар дөньяны жыр һәм музыка белән яңгыратып киләләр, олы бәйрәм демонстрациясенә чыкканнар диярсәң...

Чигенергә дә өлгермәде, каршы да тора алмады яңа оеша башлаган полк. Кемнәрдер, мылтыкларыннан бер тапкыр да атарга өлгерми, мәңгегә ятып калды, ә кемнәрдер әсирлеккә төште. Танклар һәм йөк машиналарына утырган фашистлар бистәдә хәтта тукталып та тормады, ничек жыр һәм музыка белән килеп кергән булсалар, шул рәвешле ил эченә таба юлларын дәвам итте.

Зәкине фашистлар бер таш бинаның жимерекләре арасынан табып чыгардылар. Ул үз өстенә таба үкереп килгән танкка винтовкадан төбәп атарга жыена иде. Өлгердеме-юкмы, абайламый калды. Алга таба ни булган, өстенә таш дивар жимерелгәнне дә, теге танктан ни рәвешле исән калуын да ул инде хәтерләми, хәтта күз алдына да китерә алмый иде. Тоташ канга баткан башы ике-өч урыннан тишелгән, куллар-аяклар сыдырылып беткән. Ә шулай да: «Хенде хох!» – дип акырган фриц үзен аякларына бастырып куйгач, аягүрә торырлык хәлдә булып чыккан. Фашистлар яралы солдатлар белән артык мәшәкәтләнәп тормаган, атып кына үтергәннәр. Әсирлеккә бары тик эшкә ярарлык сау-сәламәт солдатларны гына алганнар...

1941 елның июле урталарында Татар Төкесенә район үзәгеннән милиция хезмәткәрләре килеп төшә. Шәрәфетдин Нуретдиновларга барып керә алар турыдан-туры. Бернинди аңлату-кисәтүсез өйне тентүдән башлыйлар, аннан каралты-кураңны һәм базларны тикшереп чыгалар. Кемне һәм нәрсә эзләгәннәрен хәбәр итәргә ашыкмыйлар.

– Совет армиясе сафларына алынган улыгыз Зәки Нуретдиновны кайда яшереп тотасыз? – диләр, дөньяның астын-өскә әйләндереп эзләп-эзләп тә таба алмагачтын.

– И-и балакаем, әллә ул исәнме? – дип шатланып куя көн-төн елаудан күзләре шешенеп беткән әнисе. – Безгә: «Хәбәрсез югалды», – дигәннәр иде. Ул исәнме әллә, үзен күрүче булганмы?

– Кеше энә түгел, ул ничек хәбәрсез югалырга тиеш, – дип, корыгына җавап кайтаралар аңа. Фронттагы мәхшәрне күрмәгән, белмәгән кешедән нинди җавап алырга мөмкин тагы.

Капкага кадәр үзләрен озата чыккан Шәрәфетдин абзыйны да кисәтергә онытмыйлар:

– Исегезгә төшерәбез, абзый, улыгызны кая да булса качырып, яшереп торугыз мәгълүм булса, башыгыздан сыйпамаслар. Белеп торыгыз, сугыш вакытының законнары кырыс. Кайта-нитә калса, шундук безгә хәбәр итегез.

– Безнең Зәки качып-посып йөри торган егет түгел, иптәш милиционер.

– Беләбез... Беләбез... Ерак Көнчыгышка ни сәбәпле озатылуын да беләбез. Сугышның беренче көнөндә үк югалуын да беләбез, – дип, куркыту һәм янау сүзләрен тезеп, мыгырдана-мыгырдана китеп бара алар.

Ярый да, шуның белән генә бетсә, авыл жирендә чыбыксыз телефоны да бик яхшы эшли бит әле тагы. Көтелмәгән кунаклар, районга китеп барышлый, билгеле инде, авыл советына да кагылып, аларны да кисәтеп чыгарга онытмаган. Шул рәвешле, бу шомлы хәбәр көне-сәгәте белән үк Татар Төкесе халкына гына түгел, бөтен әйләнә-тирәдәге авылларга да таралып өлгерә. Ул гына да түгел, болай да әледән-әле колакка кереп торган имеш-мимешләргә дә кушып искә ала башладылар Зәкинең исеме. Имеш, ул урманда качып йөрүче качкыннарга барып кушылган икән. Кушылган гынамы, шуларның атаманы булып киткән икән. «Урманчылыкка шуның өчен укыгандыр инде», – дип тә тел чайкаучылар булган. Күпләр бала-чагаларын өйдән чыгармый башлаганнар хәтта, утын яисә печән хәзерләргә дип урманга бару юк та юк инде...

Бу хәбәр көне-сәгәте белән мыштым Исмәгыйльләргә, аларның бердәнбер сөекле кызлары Хәдичәгә дә барып ирешкән. Менә кайда башлана ул ыгы-зыгының иң олысы. Кызларын базга ук бикләп куймасалар да, өйдән чыгармыйлар. Төнлә ишекләрен генә түгел, капкаларын да икешәр йозакка бикләп йокларга яталар икән, имеш. Теге мур кыргыры Зәки, качкыннарын ияртеп, урманнан кайтыр да сорамай-нитми кызыбызны урлап алып китәр дип куркалар...

– Юк, әти, Зәки андый егет түгел. Ничек инде качкын булып йөрсен, ул – бик гади һәм кешелекле егет. Туган илне сакларга дип

китте ул. Мин имеш-мимешләргә ышанмыйм, барысы да уйдырма һәм ялган, – дип, аяк терәп каршы төшкән кызлары.

– Ерак Көнчыгышка сөрелүе хак булдымы, кызым?! – дип, ике уйларга урын калдырмаслык итеп бастырып куя әтисе.

– Сөрелмәгән, ул анда диңгез порты төзелешендә эшләгән. Бөтен ил комсомоллары белән бергә.

– Ярар, инде үзен эзләп, авылга милиция килүенә ни диярсен? Армиягә киткән ир-атның качып кайтканы юк иде әле авылыбызда. Патша заманында да булмаган андый хәлләр, сәвитләр килгәчтен дә...

– «Хәбәрсез югалган» диләр бит, качкан димәделәр...

– Кызым, бәхәсләшмә канә әтиң белән, ул дөньяны бездән күбрәк күргән, – дип сүзгә кушылып алды әнисе. – Ә Зәкигә килсәк, кызым, син – безнең карап торган бердәнбер кызыбыз. Әти-әниләренә сүз тидерерлек түгел, яхшы кешеләр анысы. Ә менә ул Зәки дигәннәре зимагурга охшаган түгелме соң?.. Телендә гел уен-көлкә, әллә ниткән такмаklar һәм шигырьләр дә чыгарып сөйли икән... Авылда менә дигән егетләр бетмәгән бит. Ә без сине укытырбыз, авылга укытучы булып кайтырсың дип хыяллана идек, кызым.

– Шигырь чыгаруы начар түгел, әни. Беләсен килсә, ул миңа атап та шигырьләр чыгарып сөйли. Ади абзый Такташның бар язганын яттан белә ул... Ади абзыйны бит сез дә яратасыз. Ә ул аны яттан белә...

– Житте, кызым, яклама да, башыңнан чыгарып ат син аны. Бер абынган икән, ул гомер буге шулай абыначак, – дип, ата-ана бирешмәде, акылга өндәде кызларын.

Сөйләшү һәм бәхәсләр һәр көн шулай кабатланып торды. Тамчы тамып, ташны тишә диләр, ата-ана сүзгә дә берөзлексез кабатланып торгач, кызны, уйламыйм дисә дә, уйланырга мәжбүр иткәндер, әлбәттә. Жанына тынгылык таба белмәде Хәдичә. Йоклыйм дисә, күзләренә йокы кермәде. Зәкине уйлап, төннәр буге ятагында боргаланып чыга иде ул. Аннан башкача ничкемгә сиздермәгән, әйтмәгән, кызның күңелен берөзлексез борчуга салып торган тагы бер нәрсә бар. Аерылышканда, Зәки аңарга: «Жаным, көн дә сиңа хатлар язып торырман», – дигән иде. Киткәнә ике айдан артык вакыт узды. Хат түгел, бер кәлимә сүз язып салганы юк... Егет сүзгә шул буламы инде... Моңысы да бик уйландыра...

Тагы бер ай чамасы вакыт узгач, улы турында бер-бер жылы хәбәр булмасмы дип, районга барган жиреннән, Шәрәфетдин Нуретдинов, балтасы суга төшкән кеше сыман тәмам кәефсезләнеп кайтып керде.

– Зәки фашистларга пленга төшкән, – диде ул хатынына, башкача авыз ачып ләм-мим бер сүз әйтмәде. Үз-үзен кая куярга белмичә, арлы-бирле йөрәнде дә ишегалдына чыгып, утын тумраннары ярырга кереште.

Хәбәрсез югалу – бер хәл, ул очракта әле аның табылуына, исән-сау әйләнәп кайтуына да өмет кала иде. Ә менә әсирлектә булу... Фашистлар әсирлегендә... Моңысының жүнлегә түгеллеге һәркемгә билгеле. Шунның өстенә, иптәш Сталин бит, әнә, әсирлектә элэгүне Ватанга хыянәт итүгә тиңли түгелме... Эшләр болайга киткәч, малайның бәхете булмады инде, булмады, димәк.

4

Кулга алынган барча кешене ике кат чәнечкеле тимерчыбык белән уратып алынган мәйданга куып китерделәр. Каралты-кура юк, баш өстендә бары зәңгәр күк һәм йолдызлар гына. Ачык һавада, үләнә тапталып беткән туфракны түшәк итеп, төн чыга алар хәзер. Ашыйм дисәң – ризык, эчим дисәң, су юк. Тора-бара, яшь, таза егетләр жиргә ятып үлән ашарга, усак кайрылары кимерергә тотынгач, көнгә ике мәртәбә инеш суында болгатылган ниндидер баланда бирә башладылар. Ләкин аны ашау үзе бер газәпкә әверелде. Ашамыйча да булмый. Чөнки урман кисәргә йөртәләр. Хәлең бетеп егылсаң, кире тора алмасаң, бик мәшәкәтләнмиләр – атып кына үтерәләр. Тимерчыбыкларның аргы тарафында тирән чокыр казыттылар, тоткыннарны, кул-аягыннан тотып, шул базга гына тотып томыралар.

Эшкә бару, кире кайту да – бер газәп. Колонналарга тезәләр дә дүрт яктан автоматлар белән коралланган немец солдатлары һәм явыз овчаркалар озатып йөри үзләрен. Әсирләргә кешегә санау кая инде, аягыңда итек, өстендә киём бармы, аларны ул кызыксындырмый, дунгыз көтүен дә алай йөртмиләрдер.

Әсирләргә уйларында бары бер ният: бу мәхшәрдән качып котылу. Әмма ничек качасың: ялгыш абынып егылсаң да, овчаркалары өскә ташланырга тора. Бер-ике тапкыр качарга омтылып караучылар булды, әмма үзләре өчен бик аянычлы тәмамланды. Иң элек этләреннән талаттылар, аннан теге чокыр читенә тезеп атып үтерделәр.

– Качарга уйлаган һәркайсыгызны шундый язмыш көтә, – дип, төкереген чәчә-чәчә кисәтте немец офицеры шул тетрәндергеч күренешне тамаша итәр өчен махсус куып китерелгән тоткыннарга. – Германия сезгә азатлык алып килә. Сөз шул азатлыкны алып килүчеләргә рәхмәтле булырга, азатлыкны якынайту өчен көн-төн хезмәт итәргә тиешле...

Башкалар ни уйлаган, шундый явызлыкны ничек кичергәндер, Зәки исә күңеленнән үз-үзенә ант бирде шул минутта: «Исән-сау котыла алсаммы, соңгы сулышыма тикле үч алыр идем мин сөздән. Үзәбезнең егетләребез өчен... Якташларыбыз өчен... Туган илебөз өчен...» Кат-кат шул ук сүзләргә кабатлады ул күңеленнән. Ләкин тормышка ашыра алырмы ул бу хыялын, әйтеп булмый. Максатына ирешү юлында теләсә нинди хәйлә һәм мәкергә дә әзер иде ул хәзер.

Әсирләрдән бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр урман кистерделәр. Урман һәм ағач эшләрендә Зәкигә житү мөмкин түгел. Урман янында үстә, урманчы булырга хыялланып, һөнәр алды. Тора-бара фашистларның ул ағачны ни өчен хәзерләве дә мәгълүм булды. Белоруссия урманнары читендәге матур табигать кочагында фронттан яраланып кайтучы үз солдатлары өчен госпиталь төзү икән уйларында. Иң элек офицерлар өчен бина төзеләчәк. Балта эшләрен белгән егетләрне сайлап, бура буратырга икән ниятләре. Зәкинең бу эштә тәҗрибәле егет булуын чамалап алган офицер аны үзенә чакыртты. Штаб тирәсендә чуалып йөргән бер поляк тәржемәче булды.

– Исемен ничек, рус золдат?

– Зәки.

Ул махсус исемен саф татарча, хәтта үз авылларындагыча итеп, мишәр акцентны белән әйтергә тырышты.

– Ничек-ничек? – дип кызыксынды моны сизеп алган немец. – Рус золдат, исеме рус түгел?

– Мин – татар егете. Татар! – дип басым ясады ул.

– Гут-гут... Бик яхшы, – дип кабатлады теге берничә кабат. – Татар русны яратмый, шулай бит...

«Немецларны ничек яратканлыгымны күрсәтер идем дә мин сиңа...» – дип җавап бирде ул күңеленнән. Әмма дәшмәде, сабырлыгын жуймады. Кем белә, бу сөйләшү, бәлки, бер-бер форсат бирмәгәе. Ничек аңласалар – аңларлар, үзалдына, махсус тегеләргә күрсәтеп, елмаеп куйгандай итте.

– Гут-гут... Бик яхшы... – дип кабатлады офицер тагы да. Зәкинең елмаюын үзе белән килешүе итеп кабул итте кебек. – Сине бик оста егет дип сөйләделәр. Әллә төзүче идеңме син?

– Әйе, төзүче идем, – дип җавап кайтарды Зәки. Ике уйлап тормады, ялганга кереште.

– Йортлар төзи беләсеңме? Агачтан... Бүрәнәләрдән...

– Беләм. Мин – урманда үскән егет, агачтан ни телсез, шуны төзәргә эзәр.

– Менә ничек, Заки... Исемен шулай бит?..

– Шулай.

– Сөзне Советлардан һәм руслардан азат итүче немец офицерларына штаб һәм госпиталь төзәргә кирәк булачак. Төзелеш тиз арада башкарылып тәмамланырга да тиеш. Проектлар бар, ә төзүчеләрне әсирләр арасыннан син сайлап алырсың, килештекме?..

– Килештек...

– Булдыра алырсыңмы?

– Без булдырмаган эш юк!

Аны аерып бер бүлмәгә керттеп, алдына аш-су, икмәк һәм

колбасалар кисеп куйдылар. Һәм өстәлгә тагы ниндидер шешә менеп кунаклады. Шешәгә ымлап, ярым полякча, ярым русчалатып дәште үзен сыйлаучы хатын.

– Бу шешә дә синең өчен. Офицерлар гына эчә торган шнапс.

– Мин эчмим, дуслыгым юк, – диде егет коры гына.

– Эчмәгән ир-ат булырмы, биргәндә эч. Гел-гел тәкъдим итеп тормаслар...

– Ата-баба эчмәгән аракыны мин эчеп утырмам. Алып куегыз аны өстәлдән.

– О-хо, харап икәнсең син, – дип гажәпсенде поляк хатыны. Эчмәгән, шнапстан баш тарткан ир-атны беренче күрүе иде булса кирәк.

Ашагач, Зәкине урман кисүче эсирләр янына кире илтөп куйдылар. Ул ун-унбиш кеше сайлап алырга һәм иртәгәсә көннән алар фашистлар өчен бура буарга керешергә тиеш булып чыкты. Берничә йөз эсир һәм үзе танып белгән якыннары арасыннан тәҗрибәле, ышанычлы ир-атларны табу әллә ни кыен булмады. Режимның беркадәр йомшара төшүе һәм ашау-эчү якларының да яхшыру ихтималы кызыктырдымы аларны, әллә килешү-аңлашу вакытында Зәкинең үз итеп серле генә күз кысып куюымы, һәрхәлдә бригада тупланды.

Инде исем-фамилияләр язылган исемлекне өлкән надзирательга тапшырырга дип юнәлгән жиреннән икенче бер тарафта башланган ниндидер ыгы-зыгы Зәкине тукталырга мәҗбүр итте.

– Анда ни булган тагы, – дип сорады ул шул тарафтан килгән Мөнир атлы егеттән. Мөнир – Чувашстанның Батыр районыннан, татар авылында туып-үскән егет. Алар Канаштан ук бер вагонда килгәннәр иде. Балта эшен яхшы белә, шуңа ул аның кулындагы исемлеккә дә теркәлгән.

– Әй, шул, әлегә дә баягы Василий инде, – дип, кулын гына селтәде Мөнир. – Бер теленә хужа була белми бит. Менә хәзер үзен атарга жыеналар.

– Нәрсә өчен? Ни майтарган тагы?

– Теленә күп салынма, эшлә, – дип, арт ягына китереп типкән надзиратель. Һәм теге үтеп киткәч: «Олак...» дип, өч хәрефле сүз әйткән дә артыннан төкереп калган. Хәзер, энә, ни эшләрگә белми... Яшисе килә үзенә.

– Кемнең яшисе килми, – диде Зәки коры гына һәм ашыга-ашыга шул тарафка китеп барды.

Мөнир аның артыннан кычкырып калды:

– Зәки, белөп тор, жүнле кеше түгел ул Василий, әле бая гына сине дә «немецларга сатылган» дип сөйләп тора иде...

Якташының сүзләрен гүя ишетмәде Зәки, юлын дәвам итте.

Василийны инде бер юан наратка аркасы белән терәп куйганнар

булып чыкты. Хөкем карарын игълан итеп маташалар. Димәк, атып үтерәчәкләр...

Туп-туры өлкән надзирательга мөрәжәгать итте Зәки. Ә теге аның нинди эшкә алыначагынан хәбәрдар. Һәм азмы-күпме русчаны да аңлый иде кебек.

– Командир, бу егет – балта остасы. Төзүче. Ул менә бу исемлектә дә бар, – дип кулындагы кәгазь кисәгенә ымлады ул. Ә ул исемлектә Василий юк иде. – Иртәгәсе көннән башлап штаб төзелешен житәкләүчеләрнең берсе булырга тиеш иде ул. Аتماгыз, зинһар, калдырыгыз аны. Акылга үзәбез утыртырбыз.

Гаеплене атарга дип, «пли» дигән әмер бирер өчен кулын күтәргән немецка дәште өлкән надзиратель:

– Туктатып торыгыз. – Һәм тегене үзе янына чакыртып алды. Берара шыпырт кына нидер киңәштеләр. – Ул оста төзүче икән, штаб төзүчеләр исемлегенә кертелгән. Атып үтерергә өлгерербез, һичкайчан соң булмас... Рейхка хезмәт итсен иң элек.

Василийның аркасына бер-ике мәртәбә приклад белән суктылып да артына тибеп озатып калдылар.

– Арбайт... Арбайт... Бар, эшләвеңне бел.

Үзенә исән калуына ышанырга да белмичә китеп барганда, агарынып чыккан йөзен күтәрәп, Зәкигә текәлеп торды Василий. Ни әйтергә дә белмәде. Ә Зәки исә кулындагы исемлеккә аны уналтынчы кеше итеп язып куярга мәжбүр булды.

5

Госпитальгә урынны сайлый белгән фашист. Бер тарафта – урман, икенче тарафта – камышлар белән уратып алынган искиткеч ямьле зәңгәр күл. Кошлар сайрый, күлдә кыр үрдәкләре, балыклар сикерешеп уйный. Урман читендәге уйсулыкта челтерәп агып торган салкын сулы чишмәсе генә дә ни тора. Күз күрәме ераклыгында – тимер юл станциясе...

Төзү эшенә алынган әсирләрнең генә хәле мактанырлык түгел. Үзләренең баш өстендә түбәләре булмасын, фашист ял итеп сәламәтләнсен өчен сагыз исләре аңкып торган нарат бүрәнәдән хан сарае кебек йортлар житкерергә кирәк.

Бүген дә аларны муеннарына автомат аскан ике немец озатып килде. Шул ягы яхшы: көн-төн өрәп торган овчаркалары юк алай да. Егетләргә һәммәсе бергә жыелып сөйләшү-киңәшү катгый рәвештә тыелган. Автомат аскан ике шәүлә, төзелеш мәйданыннан ун-унбиш метрлар читтә берөзлексез арлы-бирле йөрәп, үзләрен күзәтеп тора. Ул шәүләләргә эндәшергә яисә якынлашырга ярамый, шундук кисәтүсез атып үтерәчәкләр. Дүрт сәгатьтән дүрт сәгатькә алмаштырып торалар аларны. Ә төзүчеләргә өйлә вакытында бер

тапкыр ашарга китерәләр: бәрәңге шулпасы һәм тары ярмасын суда болгатып пешерелгән майсыз ботка...

Төзелеш өчен кирәк-яракларны жигүле ат белән бер поляк кешесе китерә торган булды. Аның янына барырга, аның белән сөйләшкәргә бары бригадир булып саналган Зәкигә генә рөхсәт ителде. Ә поляк дигәннәре Польшаның көнчыгыш тарафларында ерак гасырлардан бирле яшәп килгән татарлар нәселеннән булып чыкты. Телләрен бик аңлап бетерә алмаса да, Зәки аның белән азмы-күпме аңлаша да башлады инде. Тегенең бик динле кеше булуын белеп алгач, Зәки бала чактан ишетеп үскән догаларын да эшкә жикте. Төзелеш өчен кирәк булган нәрсәләрне аңлаткан арада кайбер мәгълүматлар да ала иде ул аңардан. Якын-тирәдәге урманнарда партизан отрядлары оеша башлаган икән. Әле теге авылга, әле бу авылга дигәндәй, төнлә килеп чыгып, бар булган немецларны, полицаилар һәм сатлыкжаннарны кырып-себереп юк итәләр, аталар, яндыралар, шартлаталар икән шул партизаннар.

Тагы шунысы да мәгълүм булды: якын араларда алар эшләгән мәйданны чәнечкеле тимерчыбыклар белән уратып алачаклар. Тимерчыбыклар инде станциягә китерелгән, баганаларын бүген булмаса, иртәгә ташый башлаячаклар...

Төзелештә эшләүче эсирләр өчен гаять тә мөһим һәм вакытлы житкерелгән хәбәр иде монысы. Качу турында бик сак кына эзләнәләр, инде тәмам өлгереп килгән планнары юкка чыгуы ихтимал икән бит. Тимерчыбыклар белән әйләндереп алынган жирдән чыгып котылу бермә-бер кыенлашчак.

Бер жай чыккан арада шушы якларда туып үскән, үзләреннән шактый өлкәнрәк яшәтәге пәһлеван гәүдәле Петро дөдәй белән фикерләшәп алды Зәки.

– Бүген үк качарга кирәк, иртәгәсен соң булуы ихтимал, – диде Петро дөдәй.

– Алай ук ашыксак, ашка пешмәбезме? – дип сорарга мәжбүр иде Зәки. Ул икеләнә калды. – Ул тикле ашыктыруның бер-бер сәбәбе бармы әллә?

– Кичә бу тирәдә чуалып йөргән поляк куштаннары сөйләшкәне колакка чалынып калды. Бүген булмаса, иртәгә без эшләгән һәм яшәгән бу зонаны тимерчыбык белән урата башлаячаклар... Дүрт почмакта сакчылар өчен биек каланчалар төзеләчәк...

Димәк, Польшада яшәүче милләттәшенең сүзләре хак булып чыга...

– Алай икән, – дип, башын чайкады Зәки, тәмам пошаманга төшеп. Аннан сакчыларга ымлады. – Ә бу автоматлы шәүләләрдән ничек котылабыз?

– Яшисең килә икән – боргаланасың инде, – дип куйды, тормышның ачысын-төчесен житәрлек татырга өлгергән белорус кешесе.

– Урман тарафындагысын үземә алам, – диде Зэки. – Безнең борчак пешә аның белән. Тартырга сораган булып барымын. Без сигарет кабызган арада күл тарафындагысын сөз хәл итәрсөз. Җиңел аяклы елгыр егетләр бар ич бездә. Җаен табарсыз дип уйлыйм. Әзерлек өчен бер сәгать вакытыбыз бармы? – дип, инде үзе үк ашыктырырга кереште.

– Алай ук булмас, сакчыларның алмашу вакыты якынлаша юкса... Дүрт автомат белән ике автоматның аермасы шактый зур, шулай бит...

Аңламыймы соң, баш кагып куйды Зэки. Сүз куертып тормады. Сакчылар да игътибар итте кебек үзләренә, әмма зурга алмадылар: «Арбайт... Арбайт... Эшләгез...» – дип кычкырып алдылар да битараф кына арлы-бирле йөрүләрен дәвам иттерделәр. Хәер, аларның эштән тукталып та торганы юк бит әле.

Бераздан, сакчылар да тынычлана төшкәч, чираттагы бүрәнәне бура почмагына урнаштырган арада, белорус агай Зэкигә пышылдады:

– Үзегезнекеләрне кисәттеңме?

– Кисәтү генәме... Безнең солдатларга ышанып була.

– Дөрөс эшләгәнсең. Ә менә тегеннән-моннан килеп кушылганнар арасында һичшиксез бер-ике «стукач» булуы ихтимал. Мин бик сайлап кына хәбәр салдым. Калганнар үзләре хәл итәр. Кемнең кем булуын күрербез.

– Сигаретны мин ун-унбиш минуттан да кичекми кабызырга тырышырмын, – дип, Петро дэдәйгә күз кысты Зэки. – Ләкин берүк ашыга күрмәсен егетләр. Мин үземнең «дус»ны коралсызландырып, аның аркасына кереп елышканны көтсеннәр. Ул тавыш бирер, ярдәмгә чакырыр... Шул очракта тегесенең дә бар игътибары бездә булыр...

– Дөрөс фикер йөртәсең, туган. Ярый да, барысы да син дигәнчә булса...

– Тәвәккәлләдек, Петро дэдәй. Чәнечкеле тимерчыбык белән әйләндереп алганнарын көтеп ятып булмый. «Пан или пропал» диләр сездә, шулай бит?!

Качу операциясе алар планлаштырганнан да уңайлырак башланып китте кебек. Зэкинең тирләп-пешеп эшләгән җирдән, билен турайтып, үзләрен саклаучы немецка күтәрелеп каравы булды, теге дә сораулы карашын аңарга текәде. Сакчылар белән сөйләшү катгый тыелган. Үм кагып, үзенә сигаретка мохтажлыгын хәбәр итте Зэки. Немец, авызындагы сигаретны ике бармак арасына кыстырып, «Мә, килеп ал» дигәнне аңлатып, аның тарафына сузды. Гадәтенчә, рәхмәт йөзеннән, имеш, Зэки аңарга ихлас елмаеп, ипле адымнар белән якынлашты. Сигаретны алды, күкрәк тутырып бер суыргандай итте. Ул бәхетле, рәхмәтләре дә чиксез-чамасыз энә... Фрицның да

күнеле булды кебек, бер уйласаң, алар да адәм баласы бит, һәммәсе дә канечкеч ерткыч булып дөньяга килмәгән...

Ә Зәкигә шул гына кирәк, күз ачып йомган арада, очып барган бөркет куян өстенә ташланган кебек, тегенең арка тарафына чыгып муеныннан борып алды. Тонык кына аваз чыкты буыла язган немец авызыннан. Бер мизгелгә хәтта Зәкинең үзенә дә кызганыч тоелды ул. «Берни эшләп булмый, алар – илбасар, ә без – тоткыннар... Үз илебездә, үз жиребездә...»

Икенче почмактагысы, хәвеф-хәтәр чыкканлыгын аңлап, иң элек автоматыннан һавага атып хәбәр салды. Аннан үзе өстенә ташланган егетләрне абайлап алды. Әмма, өлгермәде...

Бар әйләнә-тирәнә яңгыратып, пәһлеван гәүдәле Петроның тавышы ишетелде. Хужаларча, икенче фрицның автоматын муенына асып куярга өлгергән иде инде ул, балтасы билендә:

– Егетләр, балта-пычкыларны алабыз да урманга йөгәрәбез. Бер минутка да тоткарланырга ярамый.

Ә Зәки исә әле дә булса үзенең култык астында тыпырчынган немецны ни эшләтергә белми катып калган хәлендә.

– Моңысын ни эшләтәбез? – дип, янәшәсеннән узып барган Петрога мөрәжәгать итте ул.

– Әлегәчә муенын бормадыңмы? – дип гажәпләнүен белдерде Петро.

– Кеше үтерү түгел, эти югында тавык суярга да курка идем бит мин.

– Кулыңда автомат бит, әнә...

– Кызганыч. Билләһи дим, кызганыч... Ул бит миңа, тоткын булсам да, кеше итеп карый иде...

Әллә кай арада ниндидер бау табып алып, немецның кулларын артка каерып бәйләп куйды Петро.

– Үзең белән ал булмаса, житәкләшеп йөрерсез. Кирәге дә чыгуы бар.

Ашыгыч рәвештә урманга юл тотты алар. Немец Зәки алдыннан атлады. Берочтан үзләренең ничә кеше булуын да санарга керешкән иде ул. Санавын саный да, әмма дәрәскә чыкмый, бер кеше житми түгелме соң... Петрога да житкерде ул бу хәбәрне.

– Мин сиңа әйттем бит, безнең арага бер-бер сатлыкжан кертелгән булуы ихтимал дидем.

– Кем булды икән?

– Вакыты житкәч, ачыкларбыз. Хәзергә ераккарак китеп котылу жаен кайгыртырга кирәк.

Күп булса, йөз-йөз илле метр ара узарга өлгерделәрме, аларның төзелеш майданыннан күккә кызыл ракета күтәрелде.

– Кем булып икән бу, икенче фрицны «озаттыгыз» да кебек, – дип, Петрога сораулы карашын төбәде Зәки.

– Үзебезнең арада булган. Берәү житми дидең, шул үзе... Димәк, яшерелгән жирдә сигнал ракеталары да булган.

– Менә кемне тотып атарга кирәк! – диде, мыш-мыш сулыш алып, башкалардан калышмаска тырышып атлаган «иске дус» Василий.

– Ул сатлыкжанның кем булуын ачыклай алганыбыз юк бит әле, – дип җавап кайтарды Зәки.

– Безнекеләрдән түгел, – диде Василий. – Безнекеләр барысы да монда...

– Беләм...

Бераздан тимер юл станциясе тарафыннан ниндидер ату тавышлары, мотоцикл авазлары ишетелә башлады. Алар якынайганнан-якыная баралар иде кебек.

– Куа чыктылар... Сигнал ракетасы үзенекен итте, – дип искәртте Петро. – Син, әйдә, немец «дустың»нан аерылу җаен кара, ашыгырга кирәк.

– Ни эшләтим соң, билләһи дим, үтерә алмыйм.

– Үзең ничек кирәк саныйсың, хәл ит. Сузма гына...

Үзендә теге дошман солдатын юк итәрлек көч таба алмады Зәки. Якташы Василийның кулында бау күреп, аны үзенә ярдәмгә чакырды. Немцны шул бау белән юан бер имән кәүсәсенә бәйләп куйдылар да авызына чүпрәк тутырып калдырдылар.

Дүрт-биш адым узгач, Зәки борылып карады. Күзләрендә яш тамчылары җемелди иде тегенең, әллә куркуыннан, әллә Зәкигә рәхмәт йөзеннән – белгән юк.

«Башкача күземә чалынасы булма, кара аны...», – дип куйды Зәки үзалдына һәм башкалар артыннан торып йөгәрде. Ул да түгел, алар кереп югалган тарафтан тәртипсез рәвештә ата да башладылар. Берьюлы дистәләгән автомат, пулемётлар өзлексез кургаш яңгыры яудыра. Аның белән генә бетсә икән, гранатомётлар телгә килде. Болары инде бер-бер артлы якин ук төшөп шартлай башлады.

Ярый әле, урман бар дип куанып куйды Зәки үзалдына. Ни дисәң дә, урман урман инде, үзенекен итә. Ашатучы да, жылытучы да шул, баксаң, әле ул – үз улларын сакларга кирәк чакта, калкан да... Үзенә урманчы һөнәренә ия булуы белән чираттагы мәртәбә горуланды.

Әмма алар очсыз-кырыйсыз урман дип кабул иткән бу урын артык күпкә бармады. Ачыклыкка килеп чыктылар. Тагы да аянычлысы шул: каршы тарафтан да тигез рәтләргә басып каршыларына немец солдатлары якынлашып килә иде...

Белорус пәһлеваны Петро өчен дә көтелмәгән яңалык булып чыкты бу. Күрәсең, әлегә урманнар әйләнәсендә туып гомер иткән кеше түгел иде ул.

– Сулга борылабыз, сазлыкка таба, – дигән тавышы яңгырады

аның. – Әмма сазлыкның ни икәнлеген белмәгән солдатларга аеруча сак булырга киңәш итәм.

Аннары йөгәрә-кабалана янәшәсенә килеп житкән Зәкигә эндәште:

– Энекәш, сез әле сазлыкның ни икәнлеген белми дә торгансыздыр. Егетләреңне кисәт, сазлык – мина кырыннан да хәтәррәк нәрсә. Бата башладыңмы, ярдәм сорау кирәк. Тоташ сазлыкка юлыксаң, шуышырга, бер-берегезне күздән ычкындырмаска тырышыгыз. Менә шуның өчен дә мин сезгә бар булган бауларны алырга киңәш иткән идем...

– Аңладыгызмы, ишеттегезме, егетләр? – диде Зәки. – Бер эздән атларбыз, кирәксә, шуышырбыз да. Сазлыкның хикмәтләрен белгән жирле кешеләр, өлкәннәр тирәсәндәрәк булырга тырышыгыз.

Шул мизгелдә тагы якин-тирәдән генә күккә кызыл ракета күтәрелде. Моңысы инде һич көтелмәгән хәл булып чыкты. Димәк, араларына кертелгән сатлыкжан бер генә түгел, икәү булып чыга. Ул әлегәчә аларның арасында булган. Аның, кинәт кенә урыныннан кубып, үзләренә якынлашып килүче фашист солдатларына таба йөгереп киткәнән барысы да күрәп торды. Ләкин моңысы ерак китә алмады. Петроның кулындагы автоматтан чыгып очкан бердәнбер пуля аны, аягыннан кискәндәй егып, теге дөньяга озатты.

– Литвадан килгән коммунист, имеш, бик тә ышанычка керәсе килеп бөтерелә иде ул минем тирәдә, – дип нокта куйды аңа Петро.

Ул жибәргән ракета качып баручыларның кайдалыкларын ачыклау өчен булган. Хәбәр генә көтеп торганнар, төрле тарафтан миналар очып килә башлады өсләренә. Агач төбенә хәл алырга дип утырган ике-өч солдат өстенә килеп төште берсе. Әзмәвердәй яшә егетләр, төрлесе төрле якка очып, шундук жансыз калдылар. Тагы мина – тагы үлем, тагы мина – тагы югалту, газраил үзләрен чалгы белән кырка диярсен. Овчарка житәкләгән бер төркем немец яннарына ук килеп житә язган иде инде.

Петро Зәкинең кулындагы автоматны тартып алды да үзенең ышанычлы дустаны сузды.

– Без аларны тоткарларга тырышырбыз, ә сез тәвәккәлләгез. Сазлыкка! Тиз булыгыз, сазлыкка. Минем киңәшләрне онытмагыз, Зәки...

Автомат тоткан ике белорус кешесе юан наратлар артына кереп посты һәм үзләре артыннан килеп житә язган фашист солдатларына ут өере сибәргә кереште. Тегеләре дә җавап бирә, атыш-кырыш башланды. Әле уңда, әле сулда миналар шартлап тора, ата – улны, ана кызны белми диләр андый чакларда...

Күп булса, алардан дүрт-биш кеше аяк өстендә калгандыр. Коралланган дошманга йодрык белән каршы торып булмый, сазлыкка ташланды егетләр.

Өлеге дә баягы теге Василий дигән якташы Зэки артыннан ияргән булып чыкты. Аның артыннан иярү, аның елгырлыгын кабатлау жиңел эш түгел. Сулышына буылып, мыш-мыш килә башлаган Василий Зэкигә дәште:

– Син миңа ачу тота күрмә инде, ярыймы, Зэки туган...

– Нинди ачу? Качып котылырга кирәк бу фашистлардан һәм үч алырга, Василий!.. Әйдә, калышма миннән, калышмаска тырыш, якташ...

Нәкъ шул мәлдә янәшәләрендә генә тагы бер мина шартлады. Зэкинең сул кулы шундук салынып төште, аннан кан саркый иде. Мина ярчыгы эләкте булса кирәк. Борылып караса, ул аның якташы Канаш егете Василийның өстенә үк килеп төшкән... Тукталып, аңарга ярдәм итәргә омтылды Зэки, сыңар кулын сузды. Әмма соң иде инде. Василий кан һәм пычрак сазлык эчендә... Ярдәм итү кая, тану мөмкин түгел якташын...

– И-их, якташ! И-их, Василий... – дип, аның сазлыкта бата барган гәүдәсен калкурак урында үскән куаклыктарга таба тартып китерде ул. Күзләрен йомдырды. Өле бая гына әйткән сүзләре бәхилләшүе булган икән бит... Зэкинең күзләреннән кайнар яшь тамчылар бәрәп чыкты. Әмма елый торган вакыт түгел! Нинди егетләрнең гомере киселә бит энә...

Өч-дүрт метр читтә тагы шартлау, кемнәрдер тагы ухылдап егылды. Ул гына да түгел, аларны ышыклап, сазлык читендә калган ике автоматчы да атудан, каршы торудан тукталды булса кирәк. Патроннары беттеме, әллә... «Петро... Петро, – дип кабатлады ул үзалдына. – Нинди олы жанлы кеше идең син, Петро дэдәй. Шулай ук, синең белән дә башкача очраша алмабыз микәнни инде?...»

Аның үз хәле дә соң чиккә килеп терәлгән. Фашистлар сазлык читенә үк житте булса кирәк, тәртипсез рәвештә берөзлексез алар кереп югалган тарафка автоматтан ут яудырырга керештеләр. Әллә пуля, әллә чираттагы мәртәбә якында гына шартлаган мина ярчыгы аның уң ягыннан яндырып алды тагы. Кабыргасы чәрәкләнде булса кирәк. Бишек сыман тибрәлеп торган сазлык өстенә гөрселдәп барып төшкәнән дә сизмәде ул. Егылуын егылды, әмма сулыш ала икән бит эле. Димәк, исән, димәк, шуышырга... Алга, бары тик алга... Яртылаш су, яртылаш сазлыкта йөзсә дә, алга шуышуын белде Зэки. Алда сазлык, артта ярысып-ярысып этләр өрә, фашистлар берөзлексез пуля яңгыры сиптерәләр, шартлау авазлары да туктап торганы юк... Һич аңламассың, су эчендәме ул, сазлыкка батып баруымы, әллә ике ягыннан саркып торган кан эчендәме... Авыртуларга түзәрлек түгел, башыннан да кан саркый... Нәкъ шул мизгелдә аның өчен бөтен әйләнә-тирә, бар дөнья кинәт тынып калды. Жәрәхәтләре дә онытылды, ул башкача берни хәтерләми...

...Тукта, кайда соң ул? Кипкән жиләк яфракларының хуш исеннән исереп, кемнәндер печән сәндәрәсә өстендә ятуы түгелме? Төшәндә туган авылы Татар Төкесендә булып, туганнары белән шау-гөр килеп, чәй өстәле янында утыралар иде әле генә. Ни хикмәт, аларга кунакка Хәдичә дә килгән... Сөеклесенә күзә гел аңарда булды. «Ябыккансың, Зәки, сине танырлык та түгел, бик нык тартылгансың...» – диде кебек ул. «Сине сагындан, сине юксындандыр ул...» – дип жавап кайтарды Зәки. Шундый да үз итеп, ягымлы һәм сөйкемле елмайды шунда кыз. Көтмәгәндә, аның бит очларыннан, маңгаеннан сыйпап куйды. «Фәрештәләр кем бәхетенә саклап калды икән үзеңне?...» булды кебек аның соңгы сүзләре. «Синәң өчен! Синәң өчен, Хәдичә...» – дип әйтергә теләде Зәки. Әмма өлгермәде... Хәдичәсә, аларның өйләренә ничек көтмәгәндә балкып килеп кергән булса, шулай ук кинәт кенә, нәни бер кошчыкка әверелеп, канатларын жилпедә дә ачык тәрәздән очып чыгып китте, күздән дә югалды...

Нәкъ шундый матур урында өзелеп калды тәмле төше. Зәки авырлык белән генә күзен ачты. Каршысында зәңгәр күзле, озын сары чәчләре иңсәсенә дулкын-дулкын булып сузылып төшкән яшь кыз бала басып тора. Зур, якты күзләр! Алардан егетнең сүнә язган йөрәгенә гүя яшәү чаткылары коелды.

– Уяңды... Уяңды, күзен ачты, – дип кычкырып жибәрде теге кыз шунда. Русчага берәз охшаш булса да, егет өчен шактый ук чит һәм аңлаешсыз бер телдә сөйләшә иде ул.

Кызының тавышына, әнисе булса кирәк, ниндидер өлкән апа, ашыга-кабалана, сәндәрәгә менеп житте.

– Әйттем бит, терелтәм мин аны дидем. Ә сез ышанмадыгыз, – дип, кызының шатлыгын уртаклашты ул. Солдатның исән булуын, күзләрен ачуын күреп инангач, кире түбәнгә ашыкты. – Хәзер менәм, яңа сауган кәжә сөте бар иде, шуны алып киләм...

Зәки күзен бер ачты, бер йомды. Өнәме соң бу, әллә төш кенәме... Тоташ сазлык эченнән кем аны эзләп тапкан да кем монда алып кайткан?! Куллары, башы, барча яралары кысып бәйләнгән. Ничек монда, печән сәндәрәсенә, килеп эләккән ул?... Сак кына сәламәт кулы белән үзенә маңгаен тотып карады. Чынлап та, бу бит аның кулы, маңгай да аныкы. Димәк, төш түгел, ул чын-чынлап теге сазлыкта күргән мәхшәрдән исән калган...

Ә бу зәңгәр күзләр әле булса аның каршысында балкып торалар. Дәшүен дәшми үзе, ә алсу иреннәре күңелендәге куанычны яшерә алмый елмаялар. Исемен генә булса да сорар иде ул аның, ләкин авыз кыймылдатырлык та хәле юк. Яралары сыкрап-сыкрап авырта... Ул арада теге өлкән апа кире менеп житте. Кулындагы агач чүмечтә яңа савылган жылы сөт булып чыкты. Шул сөтне иреннәренә тидергәчтен,

бер-ике мэртэбэ йотып та куйгачтын, яралының күкрәгенә хэл кергәндәй булып китте.

– Мин кайда? – булды аның беренче сүзләре.

– Вёска Няклюдава, – диде кыз, егетнең тавышын ишетүгә чиксез шат булуын яшерә алмыйча.

Аңламады шул Зэки, кайтарып сорарга мәжбүр иде:

– Зинһар, әйтегез, мин кайда? Ничек монда килеп эләктем?

– Вёска Няклюдава, Талачинскам районе Вцебскай вобласци...

«Район» һәм «область» дигән сүзләрен аңлагач, куанып куйды ул, үзбездекләрдә икән бит, немецларда түгел, Белоруссиядә... Башын какты Зэки, рәхмәт әйтүе булды кебек. Каршысында зәңгәр чәчәк сыман балкып, үзе белән сөйләшсә, танышырга атлыгып торучы кыз басып торуга да карамастан, ирексездән, күзләре яңадан йомылды аның.

Күпме йоклагандыр шулай, ул берни белми. Уянса, каршысында тагы шул ук зәңгәр күзләр балкып тора. Кулында жылы пар бөркеп торган бер савыт кайнар бәрәңге белән бер телем икмәк.

– Солдат, сиңа ашарга кирәк. Тәүлектән артык сазлыкта ятып бик күп кан югалткансың. Башыңа да тимер ярчыгы тигән. Ашарга кирәк сиңа, терелергә...

Кызның тыр-тыр белорус телендә сөйләгәннәреннән шуларны аңлады Зэки. Һәм, үзен мәжбүр итеп булса да, ипи сыныгы белән бер кисәк бәрәңгедән авыз итте. Сөтне бу юлы ул рәхәтләнеп эчте. Яралары нык сызланса да, ашаган малда өмет бар дигәндәй, азмы-күпме хэл керүен сизде ул үзенә. Егетнең ашаганын күргәч, кызның зәңгәр күзләре тагы яктырып, балкыбрак нур чәчте.

– Мине сазлыктан кем алып чыкты, монда ничек килеп эләктем? – дип, кызыксынуын дәвам итте Зэки.

– Әби урмандагы сазлыктан файдалы үләннәр, кара жиләк, мүк жиләге һәм нарат жиләге жыярга барган жиреннән килеп чыккан сиңең янга. Үлгәнсең дип уйлаган башта. Бәхетенә, шунда ыңгырашып алгансың. Кичке караңгылык төшә башлагачтын, бабай белән, кул арбасы тартып, яңадан киттеләр урманга. Коры куак астына яшереп, сиңе алып кайттылар. Немецлар совет солдатларын яисә партизаннарны авылга кертүне зур жинаять дип саный. Аралашу тыелган, урманга ашсу алып барырга ярамый. Сиңең монда булуыңны белсәләр, барыбызны да майданга чыгарып атачаклар. Шуңа менә печәнлеккә яшердек үзеңне. Алып кайткачтын да, өч тәүлек аңга килә алмый саташып яттың. Ризык капмадың, суны да агач кашык белән генә эчтең...

– Ә гаиләгез зурмы соң, кемнәрегез бар?– дип кызыксынды Зэки, үз чиратында.

– Әби белән бабай, әни һәм мин. Эти урманда, партизаннар белән. Ләкин моны һичкемгә әйтергә ярамый, аңладыңмы?! Авылны бомбага тотканда үлде дип әйттек сораучыларга. Партизанның өен яндыралар, эти-әнисен атып үтерәләр, ә балаларын Германиягә куалар...

Кыз, яшь кенә булса да, шактый мәгълүматлы, сөйләшә башласа, теле телгә йокмый торган булып чыкты. Үз авылларының гына түгел, дөнья яңалыкларыннан да шактый хәбәрдар иде ул.

Авыллары тирәсендә әле Зәки печәнлектә аңына килә алмый яткан вакытта да бик зур сугышлар булып узган икән. Кыз сөйләгәннәрдән ул шуны аңлады: безнең танклар, немецларны кире куып килеп, Сенно дигән район үзәген азат иткән булган... Ә тагы бер көннән ике яктан да бик күп танклар катнашында канкойгыч бәрелешләр булып узган... Безнекеләр чигенергә мәжбүр булган...

– Безнең урман юлына менсәң, исең китәрлек анда, кая карама яндырылган танк калдыклары тырпаеп тора. Кайберләренең йөри торган башмаклары гына сүтелгән. Тау-тау снарядлар өелеп торганын да күрүчеләр бар, – дип сөйләп китте кыз. Ә хәзергә авылда немецлар юк икән. Узган атнада тавыклар жыйрга гына килеп киткәннәр. – Бер машина тавык төяп киттеләр авылдан, кетәкләкләр бушап калды әнә. Безнең дә утызга якин тавыктан өчесе генә котылып калды... Менә шулай, солдат абый.

– Ә синең исемең бармы соң, зәңгәр күз? – дип, ярым шаяртып сорап куйды Зәки. Табигате шундый: соңгы сулышын алганда да, шаярырга сәләтле ул.

Бераз аңламый торды кыз.

– Зәңгәр күз түгел, Валя, Валентина, – диде аннан. – Ә синең исемең ничек солдат?

– Зәки. Зә-ки...

– Исеменне сорыйм. Ә син «Зәки дә Зәки...» Ул сүзне мин аңламыйм. И-се-мен бардыр бит...

– Зәки, – дидем. – Заки!

Кызның андый исемне беренче мәртәбә ишетүе гажәп түгел, әлбәттә. Хикмәт шунда ки, ул, гомумән, андый исем булу ихтималын башына сыйдыра алмады кебек. Аңладым дигән кебек башын кагып куйды ул бераздан:

– Син чын исемеңне оныткансың икән, солдат... Ә мин сине тинтерәтеп утырам тагы. Башың да яраланган иде. Теге дөньядан кайтканыңа да санаулы минутлар гына бит әле. Телисәңме, мин сиңа үзем исем кушам...

– Йә, – дип баш какты Зәки. – Нинди исем кушарсың икән?..

– Мин сиңамы?.. Сиңа нинди исемме... – дип, бераз көясләнеп уйланып торгандай итте кыз. – Мин сиңа Андрей дип дөшәрмен, ярыймы?..

– Андрей, – дип кабатлады Зэки. Кызның кәефен бозып, тагы да бәхәсләшергә, тартышырга теләмәде. Үзенә ошый икән, әйдә, ничек тели, шулай дәшсен. Аңарга барыбер түгелмени...

– Андрей матур исем бит, әйеме?..

– Валя... Валентина тагы да матуррак, – диде Зэки, сүз эзләп кеше кесәсенә керә торган егет түгел ул.

Аның ярым шаярткан атлы әйтелгән бу сүзләре кызның күңеленә сары май булып ятты, әлбәттә. Кеткелдәп көлеп жибәрде ул. Ай-һай, килешә дә икән соң аның үзенә көлү. Зәңгәр күзләре якты йолдыз булып балкып куйды шунда, иреннәре алсу чия, бит очлары гүя агачында өлгереп килгән пар алма...

Көннәр, атналар уза торды, монда килүенә икенче ай китте инде. Зэки аякларына басып, акрын гына хәрәкәтләнәргә, йөрергә дә өйрәнәп килә. Үз авылдашларың, үз туганнарың да ул тикле кайгырта торган булмас, аны үз авызларыңнан өзеп ашаттылар-эчерттеләр, төрле шифалы үлән яфракларыңнан хәзерләнгән төнәтмәләр белән сыйлап, аякка бастырдылар. Бер карасаң, гел таныш булмаган чит бер кеше иде бит ул әлеге белорус гаиләсә өчен. Ә нинди игътибар һәм кайгыртучанлык... Әле хәзер дә шул турыда уйланып яткан минутлары иде.

– Улым, улым, тиз бул, киёмнәреңне ал да түбәнгә төш, – дигән чакыру ишетте ул аскы каттан. Валентинаның бабасы тавышы иде бу.

– Ни булды, батя?

– Авылда облава, немецларның арт ягына ут капкан. Партизаннарны эзлиләр. Олы юлдан фронтка китеп барган машиналарын шартлаткан безнекеләр. Өй борынча тентеп киләләр...

– Кая качыйм, урмангамы? – дип сагая калды Зэки.

– Нинди качу, ни сөйлисез. Бакча артына да төшөп житә алмыйсың бит син... Әйдә, өйгә, минем арттан, – дип, култыгыннан күтәрә төшөп, үзе артыннан тартты, ашыктырды ул солдатны.

Өйгә керделәр. Ачык форточкадан якин-тирәдә генә немецча сөйләшкән авазлар, этләр өргәнә колакка чалынды. Аны ашыктыра-ашыктыра, идән астындагы базга төшерделәр. Базның ерак бер почмагында кәбестә тозлау өчен хәстәрләнгән иләмсез зур имән кисмәк терәп куелган. Аның артында яшеренү өчен куыш ясалган булып чыкты. Кем уйлап тапкан да, кай арада ясаганнар диген син аны – башка сыймаслык хәл. Зәкине баз эчендәге шул куышка кертеп яшерделәр, һәм артыннан теге кисмәкне үз урынына китереп терәделәр...

– Шыпырт кына шунда утыр, тавыш чыгарасы булма, улым.

Немецлар авылдан киткәч тә чыгарырбыз, – диде баты. Һәм, югары күтәрелеп, кай арада базны каплап та куйды.

Немецлар, ашыга-кабалана, урамны ике яклап тентеп киләләр иде. Кич якынлашып килә, урман якын, бу бер урамлы кечкенә генә авылда куна калырга шөллиләр. Өйләрнең астын-өскә китереп актаралар. Утын һәм печән лапасларына кереп тә тормыйлар, ут кына төртәләр. Базларны ачтырып, автоматтан сиптерәләр.

– Партизаннар бармы? Партизаннар кайда?! – дип, ишек тупсасыннан кермәс борын акырдылар аларга да.

– Нинди партизан, без алардан үзөбез дә куркабыз, – дип җавап кайтарды баты.

– Партизаннарны яшереп тотсагыз, асып куячакбыз, шуны белегез! – дип, ачыклык кертте арадан берәве, украинчага күчеп.

Инде чыгып китәләр дип торганда, баз капкачын ачтырды украинча сөйләшкән шул полицай. Базның дүрт почмагына да автоматтан сиптереп алды иң элек. Аннан базга төшә башлады...

Бер почмакка посып катып калган баты: «Ходаем, беттек, ахры, болар нидер сизенгән. Әллә кем дә булса яралы солдатны күрүе калып хәбәр салганмы...» – дип сулыш та алмый торуында булды.

Баскычның яртысына төшкәч, хужага дәште теге:

– Ул теге баштагы кисмәктә кем бар?

Әйе, «нәрсә» димәде, «кем бар?» диде. Телсез кала язды йорт хужасы...

– Кәбестә... Кышка житәрлек итеп кәбестә тозлыйбыз аңарда. Кирәксә, сезгә дә бирермен... Хәзер үк алып менимме әллә? – дип, баз авызына якынлашты карт, хәйләгә керешеп.

– Кәбестә – яхшы закуска. Әмма хужалар барында ярамый безгә. Юл төшкәндә бер кереп чыгарбыз. Кисмәкне бушатма, кара аны, – диде дә, ниһаять, кире югары күтәрелде.

Чыгып киттеләр. Котылдык дияргә дә була торгандыр. Әмма бакчаның аскы өлешендә печән лапасына ут төртеп китәргә онытмаган кабахәтләр. Зәки өчен күпме гомер жылы почмак, йомшак түшәк булып хезмәт иткән каралты, хужаның күз алдында янып ишелеп тә төште.

7

Армиягә китте дә суга төшкән балта сыман эзсез югалды Шәрәфетдин агайның Зәки исемле өлкән улы. Немецларга әсирлеккә төшкән диделәр. Һәм шуның белән онытылды, хаты да юк, хәбәрә дә. Почта килгәнне авылдашлар көтеп ала. Өйдән йөгереп чыгып, хат ташучының каршысына ук йөгереп килә торганнар иде. Әтиләре һәм улларыннан өчпочмаклы итеп төрөлгән хатны алгач, кош тоткандай шатлана, шул куанычлары белән уртаклашырга өйләренә йөгәрә

иде яше-карты. Ә кемнәрдер кайгылы үлем хәбәре ала. Кайнар күз яшьләренә буылып елый-елый, үзләре артыннан капка ябарга да онытып, ишегалларына кереп югалалар андый чакта. Күрше-күлән, туган-тумача кайгы уртаклаша, тынычландырырга тырыша үзләрен. Авыл советыннан килеп, рәхмәт сүзләре житкерәләр...

Ә Зәкидән ни яхшы, ни яман хәбәр юк. Нуретдиновларга мөнәсәбәт суынганнан-суына бара, аларны искә-санга да алмыйлар кебек тоела хәзер. Авылдашларының дә мөнәсәбәте үзгәрде сыман. Татар Төкесеннән фронтка киткән берничә йөз ир-аттан әсирлектә төшкән бердәнбер кеше иде ул.

Ләкин ата-ана һәм туганнары, Зәкине яхшы белгән дус-ишләре аңа булган ышанычны югалтмады. Зәки алай җиңел генә эзсез югала торган заттан түгел икәнлекне алар яхшы белә иде.

Хәдичәләр өендә хәлләр көннән-көн катлаулана, киеренкеләнә бара. Зәкинең кулга алынуына ышанмады кыз. Кемне-кемне, әмма аны тимерчыбыклар эченә бикләп тоту мөмкинме соң? Утта янмый, суда батмый торганнарда иде бит ул. Хәдичә аны күпме кирәк, шул кадәрле көтәргә дә эзер. Тик менә әти-әнисе һич кенә дә тынгылык бирмәде үзенә:

– Яшен егермене кичте, үзең тиң кеше табарга бик вакыт, кызым, – дип, берөзлексез тукуп тордылар аның колак төбөндә.

– Минем егетем, аңа биргән вәгъдәм дә бар, – булды кызының җавабы.

Әнисе күбрәк дөшмәскә тырышты андый чакларда, кызының хәленә керә, аны аңларга тырыша иде кебек ул. Әмма әтисе әйткән сүзләрдә дә хаклык бар. Ул кызын кайгыртып, аның киләчәге өчен борчылып фикер йөртә.

– Йә, әйт, ул егет кайда? Аңардан бер кәлимә сүз алганың бармы? Ул китте дә югалды, күптән онытты бит инде үзеңне... Хаты юк, хәбәрә юк... Акылыңа кил, кызым.

– Көтәм дигәч, көтәм, әтием. Мин Зәкинең нинди егет булуын сездән яхшырак беләм...

– Нинди егет булуын белә, имеш... Нинди егет... – дип, үзалдына кабатлап торды бер тын әтисе. – Әйтсәм, әйтим, ул бит тыныч заманда да сөргендә булып кайтты. Хәзер фашистлар кулында әсирлектә. Йә, әйт, ни дип көтәргә мөмкин аны?..

– Мин үзем беләм, әти. Көтәм дигәч, көтәчәкмен, – дип елап җибәргән чаклары да күп булды кызының.

– Без дә әтиң белән син бәхетле булсын дип тырышабыз, тынычлан, кызым, тынычлан, – дип, килеп аркасыннан сөя торган иде әнисе...

Әти кеше кызының ай-ваена карамады, алай гына тынычлана, үз сүзеннән кайта торган кеше түгел иде. Ни итсә итте, үзеннән ризалык

булмаса да, кызын көн-төн димли торгач, районның сәүдә бүлгеге житәкчесе малаена тотып бирде. Кияү егетне, уң кулындагы ике бармагы киселгән булу сәбәпле, сугышка алмаганнар иде...

Ә бу хакта, фашистлар тарафыннан басып алынган Белоруссиянең Сенно районындагы Неклюдово авылында инде өченче ай тоташ качып-посып, идән астында яисә агач өйнең чормасында көн күргән Совет солдаты Зәки Нуретдинов әле берни белми иде. Күзен йомса, күз алдында берөзлексез Хәдичә булыр иде. Ул армиягә киткән чакта Хәдичә бүләк иткән чигүле кульяулык әле дә үзе белән. Тоташ үт эчендә булганда да, сазлык һәм су эчендә канга батып яткан көннәрендә дә, ул бу бүләкне югалтмады, үзе белән алып чыкты. Кульяулык – кесәдә, ә Хәдичә – аның йөрәгендә... Көтсен генә бары, ул кайтачак. Ничшиксез жиңүче булып кайтачак Зәки!

Неклюдово зур авыл түгел. Әмма аның халкы шулкадәр дә бердәм булуы һәм туган илгә бирелгәнлегә белән аерылып тора. Фашистлар бу авылга бик сирәк килә. Беренчедән, ул олы юллардан читтәрәк урнашкан. Икенчедән, Неклюдовоның бер тарафында сазлык булса, икенче тарафында урман башланып китә. Дошманның иң яратмаганы урман бит. Нинди генә хәрби чаралар, облавалар уздырмадылар, самолётлар өзлексез бомбага тотты, туп авазлары тынып торганы юк... Ә партизаннар һаман исән, партизан отрядлары ишәйгәннән-ишәя, көчәйгәннән-көчәя генә барды...

Немецлар, килсә дә, Неклюдовога айда бер, кайда бер генә кагылып, халыкны талап китә. Аның каравы, бу авылның егетләре, мылтык тотарга сәләтле ир-атлары – барысы да урманда, партизан отрядларында. Авылда калган өлкән яшьтәгеләр, хәтта бала-чагалар да урмандагы партизаннар белән бергә сулыш ала. Кем – элементче, кем – күзәтүче, һәммәсе Жиңү көнен якынайту өчен көрәшә.

Фашист тарафыннан күз-колак булсын дип, бу авылга китерелгән кешеләрнең исә, ни сәбәпледер, гомере озын булып чыкмый. Берәүләре урманга барган жиреннән сазлыкта бата. Икенчеләре кышкы буранлы төндә юлда адашып, туңып үлә. Үзләрен кем дә булса үтергәндер дип уйларга сәбәп тә юк... Барысы да жиренә житкерелеп һәм пөхтә башкарыла монда. Неклюдово – энә шундый авыл. Зәкине өч ай буе жыл-яңгырдан гына түгел, фашистларның үзләреннән һәм һәртөрле яман күзләрдән саклап торган, аны үлем кочагыннан йолкып алып аякка бастырган авыл бит ул Неклюдово.

Зәки үзен партизаннар отрядына озатуларын көтә иде инде. Әмма ни өчендер ашыкмадылар. Йә бер сәбәп, йә икенчесен табып, вакытны суза килделәр һаман. Ышанмадылар дияр идең – сәбәп юк, тикшерәләр, сыныйлар иде булса кирәк.

Көз жакындашып килэ иде инде. Көннөрдөн беркөнне кичкырын Неклюдовога, жигүлө айгыр тарантасына утырып, дүрт-биш полицаи килеп керде. Кайсы украинча жырлый, кайсы латышча сүгенэ, эдилбегэ тотканы болай да томырылып чапкан атны, поляклар телендэ акыра-акыра, чыбыркы белән кыйный. Алар авыл читендөгө хужасыз калган өй каршына килеп тукталды. Ванютка исемле унике яшьлек малай тегелэрнең ни сөйлөшкөнөн ишетеп калган.

Иң элек авылдагы карт-корыдан самогон таптырачаклар икән. Берсе: «Кабымлыкны мин табып китерермен. Тозлы кәбестә белән сыйлармын үзегезне», – дип шапырынган. Э соңыннан үзлөре янына авылдагы яшь кызларны жыеп китерергә ниятләнэлэр икән.

– Кунача килгәннэр, күрәсен, – дип нәтижә ясады Валяның бабасы. Һәм бертын уйга калып торды. – Төн буе эчэргә, типтерергә килгәннэр, димэк. Бер дэ яхшыга түгел бу.

Ванютка хәбэр салды да үз юлы белән чыгып йөгөрдө. Бу хәбәрне авылдагы һәммә йортка житкерергә тиеш бит эле ул. Саклану чараларын күрә башларга вакыт. Самогоны да табылып, кәбестәсә дэ. Э менә хатын-кызны ничек итеп сакларга болардан?

Ванютканың сүзлөрөн ишетеп торган Зэки ашыга-кабалана, чормадан килеп төштө шунда.

– Батя, кул кушырып тик ятудан туйдым... Болар эчеп-исереп ятканда, ишекләрөн тыштан бикләп, ут төртсәм, үзлөрөн дөмөктөрсәм, ничек булып икән?

– Теләгөң яхшы анысы, – дип, чигәсен кашып, уйга бирелеп торды дөньяның ачысын-төчөсөн күргән белорус кешесе. – Ләкин бу эш ярамай, – диде аннан, кырт кисеп.

– Ни өчөн? – дип, сораулы карашын текәде аңарга Зэки.

– Икенче көнне үк немецлар килеп, бөтен авылны яндырачак ул очракта. Син кызма, улым, ашык-пошык эш итэ торган заман түгел.

– Кул кушырып утырыйкмы инде... Алар ашасын-эчсен, кызларыгызны көчлөсөнме?

– Юк! Моңа юл куярга ярамай...

– Ни эшлибез соң? Ничек котылып була алардан?..

– Минем башта бер план бар барын да... Аны башкарып чыгара алырбызмы, көчөбез житәрме икән дип торам?..

– Сөйлө. Тыңлыйым, батя, – диде Зэки, үзенә хәзер үк жиң сызганып шул планны тормышка ашыра башларга эзер булуын белгертөп.

– Кызганыч, авылда яшьләр калмады, мылтык тотар кеше бик аз... Шулай да тэвәккәллэргә туры килер... – Һәм Зэкигә мөрәжәгать итте карт. – Э син әлегә качып тор. Теге мөртәтләрнең кәбестә эзлөп, миңа килеп чыгулары бик тэ ихтимал.

– Э Валя?..

– Валя иптәш кызларына кереп китте инде. Аларның кача торган урыннары бар, аның өчен борчылма.

Теге вакытта ук баздагы кәбестә кисмәгенә күзе төшкән полицай аларны онытмаган булып чыкты. Күп тә үтмәде, зур чиләк күтәреп килеп керде ул. Рәхсәт-фәлән сорап тормады, базны ачтырды да туп-туры кәбестә кисмәген эзләп төшеп китте. Байтак кына маташканнан соң, ниһаять, бер чиләк тозлы кәбестә күтәреп менде.

– Әле анда бик күп калды, – диде ул, авызын киң жәеп. Тегендә дә тыгынган иде, күрәсең, тимерчыбык кебек тырпаеп торган мыск читләренә кәбестә кисәкләре ябышып калган.

– Яхшы кешегә һич кызганыч түгел, ашагыз рәхәтләнеп. Кирәксә, тагы килерсез, – дигән булды аңарга баты. Яңа хакимият кешесенә ярарга тырыша, ихтирам күрсәтә, янәсе. Тегеләр исә моны бик тә ярата. Форсаты чыгып, башка бер жирдә очрашсалар, һич кызганмас, үз куллары белән буып үтергән булыр иде дә ул аны. Шушы илнең икмәген ашап үскән бит ул хәшәрәт... Хәзер муенына немец автоматы асып, анда-монда кеше үтереп, талап көн күрәләр.

Батының күңелендә туган план бу очракта, мөгаен, иң урынлысы, бәлки, бердәнбере булгандыр. Зәки аның акыллы һәм зирәк карт булуын болай да чамалый иде, ә үзен тыңлагач, тәмам хәйран калды.

Полицайлар исерешеп, жырлашып утырган йортка бар эшкә дә ярый торган, куркуның ни икәнлеген белмәгән Ванютоканы кертәп жибәрделәр. Ул, ашыгып йөгереп килгәнлеген күрсәтергә теләп, мышмыш сулыш ала иде. Һәм нәкъ шул мизгелдә урман тарафындагы уйсулыктан мылтыктан аткан тавышлар ишетелде. Шартлау авазлары яңгырады...

– Иптәш полицай абыйлар, авылга партизаннар якынлашып килә, – диде тегеләргә яхшы атлы күренергә тырышкан малай.

– Белмәдеңме, алар ничәү? – дип сорады өстәл артында зур шешәдән агач тустаганнарға көмешкә коеп утырганы.

– Санамадым... Ләкин бик күп булырга охшаган, кара болыт кебек киләләр, – диде малай. Шунда бер адашкан пуля алар утырган йортның тәрәзәсен чәлпәрәмә китермәсенме...

Тегеләр утырган һәм яткан урыннарыннан сикереп торды, паника башланды.

– Каршы тору файдасыз, кузгалдык, – дип кычкырды командирлары. Берочтан такта сәке өстендә исереп йоклап яткан полицайның арт шәрифләренә автомат приклада белән төртеп алды. Жәң кадерле үзләренә, кабаланып, ишегалдына йөгереп чыктылар. Берсе автомат урынына зур көмешкә шешәсе күтәргән. Жигүле айгыр туарылмаган, кай арада тарантаска төялеп, кай арада Сеннога таба чаптырып китеп тә бардылар. Юлда үзләрен агачлар артына посып көтеп торган ике-өч бабай мылтыклардан ата-ата озатып калды. Үлүче яисә

яраланучыларны теге мөртэтләр тарантастан тибеп кенә төшерделәр. Һәркайсының үз жаны кадерле... Атка да жиңел булсын дигәннәрдер... Ө тәрәзгә төбөп атучы һәм Ванютканы күздән ычкындырмыйча, өй почмагында качып, ярдәмгә эзер булып көтеп торган кеше Зәки иде...

8

Полицайларны авылдан качырган әлеге ыгы-зыгы Зәки өчен беренче сынау булды кебек. Авылда, бер карасаң, карт-коры һәм балачагадан башка кеше юк. Ө партизаннар белән элементә өзелми. Кирәксә, коралын да табалар, корал тотар кешесен дә. Бу очракта хөкемне кем чыгаргандыр, анысын әйтеп булмый, тагы ике көннән теге орчык кадерле генә күренгән Ванютка атлы малай белән Валентина аны урманга озата киттеләр. Урман эчендә, алдан килешенгән урында, үзләрен ике егет каршы алды. Көтмәгәндә-уйламаганда, куе куаклыклар артыннан килеп чыкты алар. Аны каршылар өчен партизаннар отрядыннан махсус килгәннәр.

– Безгә ары барырга ярамый. Үз бурычыбызны без үтәдек, – диде Валентина, аерылышу минуты житкәнлекне тоеп. Моңсу зәңгәр күзен Зәкигә текәде ул. – Син мине онытырсың инде, шулай бит, Андрей...

– Валентина, – дип, кызның иңсәсенә сузылып төшкән чәчләреннән сыйпап куйды Зәки. – Ничек сине онытыйм инде, Валентина... Кызарып пешкән кура жиләкләре жыеп, үз кулыннан ашаткан кызны оныталар диме инде... Кайгыртуың өчен бик зур рәхмәт сиңа, Валентина! Сөз мине теге дөньядан кире кайтардыгыз, аякка бастырдыгыз. Әбиенә-бабаңа рәхмәт, бөтен гаиләгезгә! Исән булсам, сезне һичшиксез табачакмын, шуны онытма...

Валя, күзләренә бөялгән кайнар яшь тамчыларын күрсәтергә теләмичә, бер мәл читкә борылып торды. Һәм, үзәндә ихтыяр көче табып, Зәкигә кулын сузды:

– Сау булыгыз... Мин сине көтәрмен, Андрей...

Кызга чиксез рәхмәтләрен белдереп хушлашты ул. Аннан бер читтә партизан егетләр белән серләшеп торган Ванютка янына килде. Урманга килеп кергәч тә, кесәсендәге нәни генә пәке белән юкә агачы чыбыгын кисеп алып, юл уңаенда шуннан сыбызгы ясап өлгергән иде. Шуны үз авызына китереп, бер сызгыртып алды да Ванюткага сузды:

– Моңысы миннән истәлек булсын...

Аерылыштылар. Ул аерылышу авыр тәэсир калдырды Зәкидә. Валентина исә, тәмам кәефсезләнеп, коелып төшкән иде. Өйтергә генә жиңел, өч ай буге үз абыйсы кебек күреп, аны үз кулларыннан ашатып-эчертеп тәрбияләсен, терелтсен дә, энә шул рәвешле корыгына аерылышсыннар, имеш. Кем белә, әллә күпкә, әллә мәңгегә... Хәер, аерылышмый чаралары да юк...

Малай белән кыз, кайту юлына кузгалып, агачлар артына кереп

күздән югалгач та, озак кына артларыннан карап торды Зәки. Алга таба үзенә юлдаш булырга тиешле егетләр: «Андрей, киттек...» – дип дәшкәч, сискәнәп куйды. Аерылышулары да кешечә булмады кебек. Тагы шунысы жанын өтәләде: хушлашканда, Валентинага истәлек итеп калдырып һичбер нәрсә таба алмады ул үзендә. Хәер, аның нәрсәсе булсын икән соң, өстендә кешеләрдән калган иске-москы киём, алары да әле аның бер яисә ике үлчәмгә кечерәк. Ә башында теге көнне авылдан чыгып качканда, полицаилар тарантасыннан төшөп калган ак каймалы кубан бүрек.

– Мин – Павел, Пашка булам, – дип, танышырга кулын сузды теге ике партизанның берсе. Зәки үз исемен әйтергә өлгермәде, аның өчен җавап та бирде тагы үзе. – Синең Андрей булуыңны беләбез...

– Ә мин – Михаил... Михась булам.

Шулай да Зәки бу очракта ачыклык кертергә кирәк санады.

– Егетләр, минем чын исемем Зәки була. Ә Андрей исемем миңа Валентина кушты.

– Бик яхшы исем кушканнар, безнең өчен дә уңайлы булып, – дип күтәрәп алды җыйнак гәүдәле үтә дә елгыр күренгән Пашка атлысы. – Аннан тагы шунысы бар: партизаннар күбрәк үз исемнәре белән түгел, кушамат белән яши.

– Андрей булгач Андрей инде, – дип хуплады Михась. – Ә чынлыкта син татар егете булып чыгасың икән бит.

– Әйе, мин – татар.

– Безнең отрядта кем генә юк, татарлар да бар, башкортлар да... – дип санап китте Михась. – Без бер йодрык, бер гаилә булып, бик тату яшибез...

– Татарлар бик кыю һәм гайрәтле егетләр, – дип тә өстәп куйды Пашка дигәне.

Әллә юллары шундый иде, әллә махсус шулай бутадылар, ниндидер кеше аягы басмаган сукмаклардан сазлык һәм чытырманлыктар аша үтеп атлады алар. Шактый озак бардылар. Кинәт иң беренче булып атлаган Пашка үзалдына Зәки өчен бөтенләй таныш булмаган рус халык җырын җырларга кереште. Ул Пашка артыннан дүрт-биш адым калыша төшөп атлый. Ә Михась, шундый ук ара калдырып, Зәки артыннан бара.

Бераздан белорус егете Михась та үзенчә ниндидер озын җыр көйләргә кереште. Шулай җырлап барганда, арыганлык онытыла, вакыт узганлыгы да сизелми торган була бит. Тегеләр икесе ике төрле җыр суза, әмма шул ике җыр бер-берсенә үзара үрелеп баргандай тоелды. Зәкигә дә, бәлки, шул мизгелдә «Иске кара урман»ны сузып җибәрергә кирәк булгандыр... Әмма кулына гармун алган чакларында

гына жырларга гадәтлэнгән иде ул. Ә монда, очсыз-кырыйсыз белорус урманнарын гизгәндә, ул үзенәң яраткан шагыйре Һади Такташ шигырьләрен күчеленнән кичереп бара иде.

Болар жырлый икән, ә ни өчен әле татар шигыре дә яңгырамаска тиеш шушы белорус урманнарында? Без кемнән ким... Ярымпышылдап кына булса да, «Мокамай»ны сөйли башлады ул, аннан тавышы, көчәя барып, бөтен әйләнә-тирәнә яңгырата язды:

Белмим,
Әллә күпкә,
Әллә бик озакка,
Ахры, мәңгә оныта алмамын
Тамбов урманнары уртасында
Усак яфраклары шаулавын...
Алар мәңгә минем хыялымда
Шаулый-шаулый яфрак ярырлар,
Карт имәннәр калмый минем арттан,
Кая барсам, озатып барырлар...
Бер жирдә юк андый урманнар,
Бер жирдә юк камыш сабаклары –
Андагыдай шаулый торганнар...
Әкияттәге ике бала кебек,
Каен башларына үрмәләп,
Ике штансыз малай дөнья белән
Танышып йөргән идек бергәләп...
Беребез сары чәчле, беребез – кара:
Сары чәчлесе – ул мин идем;
Кара чәчле, коңгырт кара күзле,
Кәкре аяклы дустым, жанкисәгем,
Ул, Мокамай бәгърем, син идең...

Үзләренә ияргән егетнең торган саен көчәя барган тавышыннан Пашка белән Михась, алдан сүз берләшкәндәй, жырлауларыннан тукталып, бер мөл дәмшми генә колак салып бардылар. Моңы сизеп алгач, Зәки дә тынып калды.

Үзара елмаеп, көлешеп алдылар һәм бер юан агач төбенә хәл алырга утырдылар.

– Син жырладыңмы, әллә шигырьне шулай көйләп укыдыңмы? – дип кызыксынды Михась.

– Такташ исемле шагыйрь бар бездә. Аның шигырьләре жыр кебек, һәркайсының үз көе бар, башкача укып та, сөйләп тә булмый аның шигырьләрен, – дип мавыгып аңлатырга кереште Зәки. Әле булса күңеле Такташ шигырьләре дулкынында тибрәнә, иркәләнә иде аның.

– Син үзең дә шигырь язмый торгансыңдыр ич, шагыйрьләр кебек сөйләшәсең?..

Белорус егетенең сизгерлеге гажәпләндерде шунда Зәкине. Әле һичкемгә, һичкайда бу хакта сүз кузгатканы юк иде бит аның.

– Шагыйрь түгел, мин – урманчы. Урман техникумын тәмамладым, – дип ачыклык кертте ул. – Ә шигырьләр укырга бик тә яратам. Аеруча Һади Такташ шигырьләрен...

– Башыңдагы бу бүрекне кигәч, син гел Джамбул Джабаевка охшагансың бит, Андрей, – дип, Михась үзләрен көлдөрөп тә алды.

Шигырь һәм шагыйрьләр турындагы бу сөйләшүне дәшми генә тыңлап торган Пашка мөһим бер ачыклык кертте.

– Андрей, син безнең Михасьның да шигырьгә битараф түгеллеген белмисең бит әле. Аңарга да шигырь жене кагылган, сез бик тиз уртактар тел табачаксыз...

Озак утырмадылар, урыннарыннан калкып, юлларын дәвам итте егетләр. Инде шактый үзләшә, бер-берсен күз карашларыннан ук аңлый башлаган иде кебек алар. Эмма алга таба хәрәкәт, моңа кадәр һичкем башланган булса, шундый ук тәртиптә, куркынычсызлык кагыйдәләре кушканча дәвам итте.

– Туктагыз, кем килә? – дигән чит тавыш ишетелде тагы байтак кына ара узгачтын.

– Адаштык, юл эзлибез, – дип җавап кайтарды Павел.

Бу аларның үзләренә генә билгеле булган аңлашу, ягъни паролләр иде булса кирәк. Ниһаять, партизаннар урнашкан үзәкләргә килеп чыктылар. Урта бер җирдә учак янып тора, аның әйләнәсендә бер төркем ир-ат кызып-кызып фикер алыша. Кемнәрдер каядыр ашыга, кемнәрдер арып-талып кайтып килә. Калкулыкка сөялеп торган землянкалар тирәсендә дә хәрәкәт, берәүләре керә, икенчеләре чыга. Айлар буе берьялгызы качып-посып яшәргә мәжбүр булган Зәки өчен бик тә кызык тоелды шул тикле дә кайнап торган, жанлы тормышны күрү.

Аларны иң элек, учак читендәге өстәл янына чакырып, кайнар ботка белән сыйладылар. Аннан өлкән яшьләрдәге бер агай, үзе янына дәшеп, Зәки белән озак кына дустанә әңгәмә кылып утырды. Туган-үскән яклары, нинди частыта хезмәт итүе һәм ни рәвешле берьялгызы бүленеп калуы белән кызыксынды. Бары шуннан соң гына ерак бер почмакта урнашкан шалашка ял итәргә озатып куйдылар үзен. Аның белән кызыксынучы, аралашырга атлыгып торучылар күрәнмәдә әлегә. Күрәсеп, шулай кабул ителгән иде монда.

Икенче көнне зур булмаган төркемнәргә бүленеп, партизаннар кайсы кайда махсус заданиеләр алып китә торды. Кемнең кайда һәм ни өчен юлга чыгуын бары командирлар гына белә, үзенең кагылышың булмаган эш белән кызыксыну биредә кабул ителмәгән.

Көттереп кенә булса да, Зәкигә дә эш куштылар. Урман эчендәге әлегә үзәккә буенча бер чакрым чамасы җир киткәч, тау итәгеннән кайнап чыккан чишмә бар икән. Ул, ике кулына ике чиләк тотып,

ашчыларга шуннан су ташырга тиешле булып чыкты. Билгеле инде, ул монда су ташыр өчен дип килмэгән иде. Аның да, кулына корал алып, башкалар кебек үк, махсус задание үтэргә бару, фашистлардан үч алу иде теләге. Эмма партизаннар отрядына аягы керсә, башы кермәгән әлегә, канәгатьсезлек белдерергә иртэрәк шул.

Тик менә суга берьялгызын жибәрүләрен аңлый алмады ул башта. Үзен читтән генә автоматлар белән коралланган сакчылар күзәткәнлекне башына да китермәгән булып чыкты. Кыскасы, беренче көнне Зәки, күңеленнән генә Һади Такташ шигырьләрен кабатлап, кулыннан килгәнчә тырышып, су ташыды. Икенче көнне ерак бер почмакта урнашкан шалашта ике яралы партизанны саклап чыкты. Монысы да аны тикшерү өчен оештырылган иде булса кирәк. Бер атна чамасы шундый вак-төяк бурычларны үтәү белән узды аның гомере.

Ниһаять, теге көнне үзе белән әңгәмә корып, хәл-әхвәл белешеп утырган өлкән яшштәге белорус кешесе янына чакырдылар аны.

– Ничек, бездәге тормышка ияләшеп буламы, Андрей? – дип сорады ул тәкъдим ителгән урынга утырырга да өлгөрмәгән Зәкидән.

– Ияләшеп була, эмма ләкин... – дип, күңелендәгене әйтергә йомшаграк сүзләр эзләп тукталып торды ул бер мәлгә.

– Әйт, турысын әйт, тартынма, без партизаннар турысын ярып сөйләшергә өйрәнгән...

– Мин монда вак-төяк йомышка йөрер өчен дип килмәгән идем, иптәш командир. Фашистлардан үч алу иде теләгем...

– Бик яхшы, – диде тәҗрибәле партизан. – Иртәгәсә көннән шартлатучы диверсантлар төркеме белән юлга чыгачаксың. Ризадыр бит?

– Рәхмәт, – дип, утырган урыныннан сикереп торды Зәки. Куанычыннан ни дияргә белмәде. – Ышанычыгызны акларга тырышырмын, сынатмам, иптәш командир!

– Шалаштагы әйберләреңне ал да бүген үк өченче номерлы землянкага күч. Анда барысын да аңлатырлар. Бергә яшәрсез, шундагы егетләр белән бергә-бергә дошманның арт сабагын укытырсыз.

Үзенә булган ышаныч өчен рәхмәтләр укый-укый, командир яныннан кош тоткандай чыгып йөгәрде Зәки. Ниһаять, үзе белән бергә хәрби хезмәткә алынып, мылтык яисә автомат та тотып карамаган килеш дөнья белән хушлашкан якташлары үчен алачак ул хәзер...

Өлеге ышаныч аның өчен бер шатлык булса, икенче шатлык өченче номерлы землянкада көткән булып чыкты. Атлап керүе булды, егылып китә язды – каршысында өч ай әүвәл немецлардан үзе белән бергә качкан пәһлеван гәүдәле Петро дөдәй басып тора иде... Икесе өчен дә көтелмәгән очрашу иде бу. Зәки Петроның исән калу ихтималына ышанмаган кебек, Петроның да андый өмете күптән юкка чыккан иде инде.

Куанычтан, ни дияргә белми, бер-берсенен кочагына ташланды

алар. Кем ничек котылган да кем ни рәвешле исән калган, сөйләсәң, кеше ышанырлыкмы соң...

Петро, соңгы патронга кадәр фашистлар белән атышканнан соң, сазлыкка сикергән һәм, шунда бер түмгәк артында агач тамырларына ябышып, караңгы төшкәнче хәрәкәтсез яткан булып чыкты. Ә аның белән калган икенче автоматчы фашистлар белән атыш вакытында һәлак булган. Петро шул көннәрдә үк партизанның барып кушылган.

Зәки дә үз башыннан кичкәннәргә түкми-чәчми сөйләде Петрога.

– Син, энекәш, яңадан тугансың икән бит... Болай булгач көрәшәбез, тукмыйбыз икән әле фашистларны бергә-бергә, – дип, Зәкинең аркасына шап-шоп суга-суга кочаклады Петро.

Шул рәвешле, шартлатучы диверсантлар төркеменә килеп кушылган Зәкине беренче күрешүдән үк һәммә сынауларны узган ышанычлы көрәштәш буларак кабул ителәр. Утта сыналган көрәштәш буларак...

Петро белән сөйләшеп сүزلәргә бетмәде аларның ул кичтә. Башкалар йокларга яткач, ачык һавага чыгып, озак кына йөрөп килделәр.

– Хәтерлисезме, энекәш, син теге немец солдатын кызганып, имәнгә бәйләп калдырган идең. Үкенмисезме? – дип сорап куйды Петро, баштан кичкәннәргә искә алып сөйләшкәндә.

– Мин аны бик еш искә алам, Петро дэдәй, ләкин үкенмим. Беренчедән, ул безгә качу өчен форсат тудырды. Икенчедән, башкаларында булган явызлыкның заты да юк иде кебек аңарда. Күзләрен мөлдерәтеп, өмет һәм ышаныч белән карады бит ул миңа, кулым һич күтәрелмәде...

– Алга таба да андый йомшаклык күрсәтмәсез бит?..

– Хәзер инде без бөтенләй башка, Петро дэдәй... Фашистның күзенә карап торды юк моннан ары. Аларны без чакырып китермәдек. Ватанны таптылар бит, мөртәтләр...

– Дөрәс сөйләсез, энекәш! Соңгы сулышыбызга кадәр үч алу кирәк үзләреннән, аяусыз рәвештә тар-мар итәргә кирәк фашистны!..

(Ахыры киләсе санда.)

Мөхәммәт Мирза

МОҢГА МУЛЫККАН ТЕЛЕМ!

Туган телем

Яралтышыннан яратып,
Илаһым бар иткән тел.
Таш гасырдан кешелекне
Галәмнәр гыйлемдарына –
Мәгыйшәткә илткән тел!

Скифлар, төрек бабамнар
Теле ул – туган телем:
Кубарылып күчкәннәрдә
Кәрваннардан алдан узып
Җиһанга тулган телем!

Утраклар уртақ теле ул –
Тылмачсыз тыңлар телем:
Кыйтгаларда ил-көн иткән,
Инсаннарны имин иткән
Тынычлык-солых теле!

Ялган данга, харам малга
Алданмас, өстен телем:
Өммәтемә, милләтемә
Илаһымның рәхмәтендә
Догалы-сөтле телем!

Мөхәммәт МИРЗА (1953) – шагыйрь; Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Биш томлык «Сайланма әсәрләр», «Киек каз юлында», «Адәм баласы» һ.б. күпсанлы китаплар авторы. Казанда яши.

Иманлы ижат телем ул,
Моңга мулыккан¹ телем.
Бөек күкләр күз алдында
Мәңгелеккә алып барыр
Юлга юлыккан телем!

* * *

Карында яткан бер үк яралгы,
Тамырда ага бер ата каны...
Үчкә тарыган ике бертуган:
Төне караңгы, көне караңгы...
Хакның каргышы тоткан аларны...

Сак белән Сокның ишләре булып,
Мәңгелек базда алар калырмы?
Әллә бер таңда тәүбәгә килеп,
Алар күгендә кара болытлар
Бер таралырмы, ярлыкалынып?

Бер тамчы судан – юктан бар булган
Бу яралтылыш яратуданмы?
Яралгыдагы хәтерен жуйган,
Жирдә хисапсыз золымын кылган
Ыру-кавемнең дәвамы бармы?

Сынауларга тарган ил бу –
Тәжрибәләр майданы.
Көн дә «яңа ачыш» кирәк,
Күрелмәгән табыш кирәк –
Күтәрелер, шәт, даны...

Кояш – бер генә...
Күпме балкысаң да –
Алыштыра алмассың...
(Ул да оялып, кызарып,
Офык артына кача...)
Ай – бер генә...
Ул да: бер тула,
Бер юылып бетә...
Кеше булуга
Ни җитә?

Туган туганнан йөзен чөерсә,
Тәкәбберләнәп үтсә күрмичә,
Җиде буынын белә торып та,
Җиде ятларны якын-үз итсә –
Ярлыканылмас тәүбә итмичә.

Туганлык – бар тереклекнең
Табиғый бердәмлеге.
Җан тартканда каны тарткан
Җиде буын тамырыннан
Танылып килгәнлеге.

Кайда туып, кайда торасын
Алдан кемнәр белсен, юрасын?
Фани дөнья – килү-китү дигән,
Әй, борылып аккан елга син!
Яшәү – гомер итү йоласы...

Михербансыз картлык килә:
Баш була барлыгыңа.
Яңаны таптым дигәндә,
Юлыгасың кемнәрнендер
Бушаган калдыгына.

Бер кискә балга бер тамчы дегет.
Кем тамызса да – белмичә, белеп,
Үзгәртә тәмам төмен вә төсен:
Гаепләү түгел, аклану түгел –
Бу сөалем тик искәртү өчен.

Исәп-хисап саны – җитмеш
Лөгәт җаме моңында.

¹ Тулышкан – диал.

Дөнъясында бар да житеш.
Артык күрмә – разый булчы,
Раббым, моннан соңын да!

Кояш – чиксез күкнең
Мәңгелек учагы.
Кыямәттән соң да
Тереклек терелтеп
Янып тораचाгы...

Безнең яшәү – тоташ уен.
Бер саптам юк буш ара.
Уйлап баксаң – шайтан тус:
Иртән чакырмый килә ул,
Кичен кунарга кала...

Кубарылып жил исмәсә,
Таралырмы бу томан?
Каралык түгел, аклыктан
Кул сузымдагы кулымны
Күрми-тоймыйча торам...

Ат тибә ди: «Юлымнан кит».
Тай тибә ди: «Юк итәм», – дип.
Жанын, тәнен саклаганда,
Бар тереклек тә сагая –
Котылгысыз мөстәкыйльлек.

Интернет-кибет, интернет-базар:
Жаның ни тели – юк чират-мазар...
Төймәләренә басып аласың,
Әмма белмисең шәп алданың –
Талымсызланып тәмам каласың.

Томан япкан көннең тәрәзәсен,
Салкын тынлык жиргә сарылган.
Кайсы рәссам таңнан торып шулай
Шәрәләнгән көзнең манзарасы
Төссезлеген сызып калдырган?!

Хурланмады, зурланмады
Урталыкта барганы.

Дәшмәсә дә, күрде, белде
Ярышларда ал чыкканның
Күзбуяулы ялганын.

Хәләлдән булды капканы,
Әжер-савап тапканы...
Сипләп-ялгап бөтәергә,
Жөен жыеп төенләргә
Житте жебе-саплагы.

Карусыз күндәмлегендә
Холкы, фигыле затлы...
Кәрваннар йөгә иңендә,
Иксез-иләмсез илендә
Ул – арымас эш аты.

Өзелде тамчы
Сөңге-бозның күзеннән...
Раббым, бир түзем!
Язга бары кул сузым:
Көзә, кышы түзелгән...

Мәхәббәттә арадашчы нигә?
Хөкемдар ник кирәк хисләргә?
...Олылыгын ваклау өчен генә,
Хыянәтне аклау өчен генә
Кирәк алар иблисләргә...

Хакны нахактан аерып
Күтәрә ала кеше...
Тик хакыйкәтнең кешене
Үзеннән өстен күтәрәп
Йөртергә житми көчә!..

Мал-мөлкәте, биләмәсе –
Бабасыннан мирасы,
Өлешенә тиялгәнә –
Йөр(е)гәндә ияргәнә:
– Шөкер! – диеп торасы...

Яу чапканнар. Гасырлардан
Килгән бөөк туганлык.

Субайларын какшатканнар
Ганимәт малга сатканнар –
Чәчең йолкып еларлык.

Карак белән тулган дөнъя.
Ришвәттә бар эшнәлек.
Кайсы ала, кайсы бирә:
Кулны – кул, кул – битне юа:
«Кулдашлар!» – дип дөшмәлек.

Хыянәте жинаятьме? –
Акланырдай сәбәп эзли.
Ятлардан тапканы – яме,
Ялган белән яба белә:
Үзенекеннән дә бизми?!

Балалы йортта бур булмый,
Булса да, фаш ителер.
Күрше түгел, шымчы түгел,
Кыңгыр эшен чәчми-түкми
Үз чагасы житкерер.

Терсәге тезендә,
Учында кашкае.
Гомере көзендә,
Йокысыз төнендә
Ни күрер башкае?

Ни бары торып калачак:
Яракса, яракмаса...
Кемдер кирәген табачак,
Кемдер ядкарь дип алачак –
Һәммәсе бушка ласа?!

Киерелеп кизәнде дә
Туктап калды – сукмады...
Күкләр индердеме әллә
Үз башына төшәчәген
Күтәрелгән чукмары?!

Богауның һич хәжәте юк,
Качып китмәс кусаң да:
Тәне – ябу, тамагы – тук
Бәдәне сау дүрт санда...
Шөкер-Ана – инсанда.

Эшсезлекне өнәмәде...
Күпсүзлекне сөймәде...
Иртә-таңнан кыр-басуда
Сукалады, чәчте, урды.
– Ah, арыдым, – димәде.

Үжәт тырышлык кирәктер,
Ни булса майтарырга?..
Тама-тама таш ярып та,
Булмый икән, булмый икән
Яшылекне кайтарырга..

Тояк тоемында юл катысы
Адаштырмый алып чыгар төннән.
Атын югалтмаган кавем генә
Тоеп, аңкып торыр кыйбласын,
Алыштырмый өнен өммәтеннән.

Йомылды авыз – тынды тел.
Йокысы качты – шомлы төн:
Бикләнде ишек – басты шик,
Ябылды пәрдә – белеп тор –
Калыр ир тотып шымытыр.

Сайланырга жай калмады –
Сайладык жәһәт оптым.
Иманалы инсаннарның
Бердәй имансызлыгын да
Бердәм гавам онытты.
(Хәтердә сеңеп калганы –
Кемдер машина отты).

Рәис
Сафин

ХИКӘЯЛӘР

БАТЫР ШАЙТАН

Сугыш вакытында һәм сугыштан соңгы елларда бүреләр шулкадәр үрчегән иде ки, өерләре белән йөрөп, кешеләргә бик күп бәла-каза китерделәр. Кыш көннәрендә түбә саламын актарып, мал абзарларына үтеп керделәр, иртән сәфәрчеләрнең дә каршыларына чыгып утырдылар. Нөжүм иткән очраклар да булгалады. Таң алдыннан сузып-сузып улаган бүре тавышы күңелгә шома салып, якында гына куркыныч барын искәртеп торды. Фәлән кешеләрнең кәжә-сарыкларын буып киткәннәр, төгән авылның көтүенә ташланганнар дигән хәвефле хәбәрләр әледән-әле ишетелә иде.

Апрель урталарында мине колхоз идарәсенә дәштеләр. Моңа кадәр минем белән бергә каз һәм бозау көткән Кәрим дуслым анда иде инде. Тәжрибәгез бар, көтүлек жирләрне беләсез дип, безгә янә авыл көтүен көтәргә куштылар. Ни генә әйтсәң дә, колхозда бушка эшләп йөрү түгел инде бу, бозавыңны көтүгә чыгарган икән, кем әйтмешли, күңелеңне киң тот: килешенгән хакны чыгарып сал! Димәк, үзең дә, гаиләң дә ач-ялангач булмый дигән сүз. Үз авызларыңнан өзеп булса да, бирәчәген бирә иде ул чор кешеләре. Тагын шунысы да мөһим: көтүдә син – үзең үзең хужа. Берәү дә, тегене тегеләй ит, монысын болай ит дип, өстендә тормый. Иртәнгә салкынчада бозауларны бер кат чыклы үлән белән сыйлагач, көтүне күлэгәгә куасың. Гадәттә без аларны аргы яктагы ташландык фермада ял иттерә идек. Өйгә кайтып килергә дә якын – бакча башында гына. Тик шунысы бар: син һәрвакыт авылдашларның күз алдында. Ә кеше дигәнең гаеп эзләргә

Рәис САФИН (1935) – шагыйрь һәм прозаик; «Йөрәк парчалары», «Бабайлар чуагы», «Көзгә ажаган» һ.б. kitapлар авторы. Казанда яши.

генә тора. «Нигә бозауларны ашатмыйча ябып яткырасың?» – дип теңкәгә тияләр иде. Ашатып кара син аларны көндөзгә челләдә!

Әлбәттә инде, тамак турында да онытмыйсың. Табында – әлегә дә баягы дулкынланып тибрәнгән иген басулары сые. Монда син хужа! Ө хужа кешегә акмаса да, тамгалый ул! Әйттик, авыл малайларының берсе дә сәбәпсез-нисез борчак, арыш, бодай басулары тирәсендә йөрми. Ө көтүчә йөри. Аның эш урыны шунда. Бу инде басу ризыкларыннан авыз итәргә мөмкинлек бирә дигән сүз. Борчакның әле орлыгы житешкәнче үк без аның сусыл кузакларын чәйнәп суыра идек. Берәз өлгөрә башлагач, куырып ашауларны әйтеп тә торасы юк инде. Арыш-бодайның сөтлө яралгыларын берәмләп чүплибез, өлгөрә төшкәч, учта уып ашыйбыз. Һай, ул орлыкларның тәмлелеге! Күе сөт белән ипи ашаган кебек буласың. Аларның хуш исе әле дә хәтердә. Кузгалак, кагы һәм башка ашарга яраклы үләннәр дә табыныбызның түрөндә иде. Кыскасы, көтүчә кулай кәсеп иде ул елларда, ул безне ач үлемнән саклап алып калды.

Һәр нәрсәнең пары булган кебек, бер рәхәтнең бер миһнәте дә булмый калмас. Безнең күршәдә генә ятимнәр йорты эшли иде. Аның директоры булып тәбәнәк буйлы, иңбашлары өскә калкыбрак торган, башын шул калкулыкка кырын салып йөрүчә Хан абый бар иде. Ул һәрвакыт чиста-пөхтә киенгән булып, галстугына кадәр зәвык белән бәйләнеп, пинжәгенә иш килеп торыр иде. Авылда шулай итеп матур киенеп йөрүчә бердәнбер кеше ул булгандыр. Аларның йорты да урам башында зур купшы гына бина иде. Хатыны Наһар апа колхоз эшенә катнашмады, авыл тормышында да гае булмады, аның үз дөньясы дөнья иде. Аларның бозавы да безнең көтүгә йөрдә. Ул башкалардан гәүдәсенең зурлыгы, көрлегә белән аерылып торды. Көтүчеләре без булсак, ул – шул көтүнең башлыгы, бөтен шуклыкларны оештыручы иде. Шуңа күрә аңа «Шайтан» дигән кушамат тактык. Әгәр шушы Шайтан эссе көннәрдә койрыгын чәнчеп көтүгә бер әйләнеп чыкмасамы – беттең! Сыйраклары тизәккә катып беткән, арт саннарын көчкә-мөчкә сөйрәп йөрүчә йолкыш бозауларга кадәр жанланып, койрыкларын сыртка сала башлаячак. Күзләрен акайтып, кая чапканнарын да белмәгән бу мәхлукларны машина белән дә куып житеп булмас иде. Сөргенеп егылганчы чабачаклар алар. Шуңа да кигәвенле эссе көннәрдә без Шайтаннан күзәбезне алмыйбыз. Ул башын чөеп, койрыгын сыртына күтәрә башлауга, бозауларны куа-кузгатырга тотынабыз. Шулай иткәндә, кигәвеннәр дә тузгый, булчак бунт та сүрелә.

Көннәрдән-беркөнне бозаулар, эсседән качып, яр астындагы күлөгәгә сыендылар. Без Кәрим белән ашарга хәстәрли башладык. Учакта күмерләр өлгереп, бәрәңгә тәгәрәтергә генә торганда, сарбай ярсый-ярсый өрөргә тотынды. Ул арада Рәхимжаннарның бер читтәрәк утлап йөргән бозауларына таба ниндидер соры жанварның умырылып килүен күреп алдык. Нәкъ шул мизгелдә, менә инде ярты

гасырдан артык вакыт үтеп тә, мин әле һаман аңлап житкерә алмаган гажәеп бер хәл булды. Шайтан тыныч кына яткан жиреннән жәһәт сикереп торды да, чатыр чабып, теге жанварга таба ташланды. Башын берәз аска ия төшөп, әле яңа гына борнап килгән яшь мөгезләрен тырпайтып, арт аякларын ныгытып жиргә терәгән хәлдә киерелеп, тегенең алдына килеп тә басты. Мондый кыюлыкны көтмәгән ерткыч бер мөлгә югалып калды. Ул, бөтен гәүдәсә белән тыелып, туктарга тырышты, ләкин булдыра алмый мэтәлеп үк китте. Шуны гына көткәндәй, Сарбай аның өстенә сикерде. Без йөгереп килеп житкәндә, Сарбайның авызында бүренең йолкынган йоннары гына калган иде. Ерткыч, ук кебек атылып, арыш басуына кереп югалды.

Бу хәлне ишеткәч, Наһар апа Шайтанны көтүгә чыгармас булды. Ул атна-ун көн абзарда ябылуда ятты. Ләкин көне-төне акыруына түзә алмагач, көтүгә китерергә булдылар. Шайтан шат иде. Ул күптәнге дус бозаулары белән иснәшөп күреште. Көтүне әйләнөп чыгып, барысына да сәлам бирде.

Көннәр бер-бер артлы уза торды, жиргә көз инде. Бозаулар да үсөп, көрәп китте. Сыйраклары тизәккә катканнары да «кешө» булды. Без дә рәхәткә чыктык. Учак ягып, борчак куырабыз, боткасын пешерәбез. Тамак тук, өс бөтен!

Гадәти бер көн иде ул. Көтүне туплауга куып керткәч, без, гадәтебезчә, үз жасбызны жайлый башладык. Жыйган башакларны учларыбызда уып, жилдә жилгәрдек тә ботка пешерергә тотындык. Көз житүгә карамастан, кузгалакның да иге-чиге юк. Ул әле дә ямь-яшел. Шулар янына тагын башка үләннәр дә өстөп, кәстрүлне ялкын өстенә элдек. Майсыз булса да, көмөштәй саф чишмә суында пешкән ботка үзө дә телләрне йотарлык була бит ул!

Бер кат ашап-эчкәч, Кәрим үз күлэгәсен үлчөп алды. Алтынчы киткән. Иплөп кенә кайтырга жыенганда, Сарбаебыз ярсуыннан буыла-буыла, әле анда, әле монда ташланып өрә башлады. Карасак, көтүгә таба барничә бүрө якынлаша. Түшләрөнә ятып, шуыша-шуыша киләләр ерткычлар. Менә алар кинәт сикереп тордылар да, артка-алга, уңга-сулга сикергәлөп, уйнаклаша башладылар. Бер күздән югалдылар, ул арада тагын әллә каян пәйда булдылар. Алар, уктай атылып чыгып, көтүгә һөжүм иткәндәй булалар да кай арада качып югалалар. Без чыбыркыларыбызны шартлата-шартлата, ары йөгөрдөк, бирө чаптык. Әйтерсөң алар безнең белән качыш уены уйный иде. Ләкин бу һич тә риясыз уен түгел, ә мәкерлө хәйлә булган икән. Сарбай бүреләрнең берсен куа китте, калганнары яшеренгән урыннан чыктылар да, томырылып, көтүгә ташландылар. Алар дүртәү иде. Арадан зуррак гәүдәләсө, туп-туры чабып барып, Шайтанга сикерде. Ул аның бугазына тешләрөн батырып, турникта атынучы гимнаст кебек үзөн югарыга чөйдө һәм бозауның икенчө ягына әйләнөп төштө. Шайтан

дөп итеп жиргә ауды. Бу хәл күз ачып йомган арада булып үтте. Без йөгереп килеп житкәндә, бозауның жәрәхәтле ярасыннан шаулап кан ага иде инде. Торырга тырышып караса да, булдыра алмады. Соңрак муенын берәз алга суза төшөп, тынып калды, үзен тәкъдир кочагына тапшырды. Аның бер ноктага төбәлгән күзләреннән мөлдерәп яшь ага. Кояш нурларында төрлө төсләргә кереп, әнжә бөртекләредәй ялтыраган бу яшьләрдә Шайтанның горурылыгы да чагыла иде сыман. Ул үзенә көрәштә жиңеп корбан булуы өчен горурулана иде кебек.

Бүреләр, үзләренә канлы эшләрен башкарып, минуты белән юк булдылар. Аларны башка бозаулар кызыксындырмаган да, күрәсең. Чөнки калган бүреләр көтүгә килеп житкәнче үк кире борылдылар.

– И мәлгуньнәр, бөтенләй котырындылар, чак кына бәрәп елмадылар, – дип, басу каравылчысы Сәләхетдин абый килеп чыкты. – Андый-мондый зыян салмаганнардыр бит?

Без булган хәлне сөйләп бирдек. Ул бозау янына барып, аның әле тере икәнән күргәч: «Пычагыгыз бармы?» – дип сорады. Аңа чалгыдан ясалган пычагыбызны бирдек.

– Бисмиллаһи! Аллаһу әкбәр!

Бер кат эшен бетереп, кулларын югач: «Ярар, егетләр, мин авылга кайтып, булган хәлне идарәгә житкерермен, ә сез ташлап китмәгез, бүредән калса да, ит ләбаса», – диде.

Шайтанны ат арбасына салып алып киттеләр. Без дә кайтырга кузгалдык. Бозаулар, башларын иеп, тын гына авылга таба атладылар. Ләкин берсе дә алга чыгарга базмады. Әйтерсәң якыннарын соңгы юлга озатулары иде.

КОРЧАҢГЫ

«Ялгышны төзәтеп, язмышны үзгәртеп» дип жырласалар да, аны үзгәртеп тә, төзәтеп тә булмый икән шул. Ул бормалы-сырмалы, менәле-төшәле, чокырлы-сикәлтәле юл сыман ерак-еракларга сузылып яткан. Кеше дигән жан иясе, әнә шул язмыш сызган юл буенча михнәт-газаплар, шатлык-куанычлар кичереп, гомеренә чигенә таба бара да бара. Юл газабы – гүр газабы диләр. Кеше дә, әлегә юлда афәт-фажигаләргә юлыгып, үлем-югалту хәсрәтләрен газиз башкайларынан кичерә.

Дөрес, тормышның мең төрлө көтелмәгән вакыйгалары аны язмыш сызган юлдан тайпылдырган чаклары да булгалый. Монда инде янәшәндә яшәгән, дустанә мөнәсәбәттә булган кешеләрнең йогынтысы да тими калмый. «Кем арбасында утырсаң, шуның жырын жырларсың», «Дустың үзеңнән яхшы булсын» дигән бит бабаларыбыз. Хәтта әйләнә-тирәдәге кешеләрнең үз-үзләрен

тотышы да сиңа күпмедер дәрәжәдә тәэсир итә. Аларның энә шул йогынтысына карап, теге яки бу якка үзгәрүең дә бик табиғый.

Бу тайпылыш-читләшүләргә кешенең балачакта алган әдәп-гадәте, тәртип-тәрбиясе дә сәбәпче була. Шуңа күрә аттан ала да, кола да туа. Телисеңме-теләмисеңме, сиңең тәкъдирең башкалар язмышы белән дә багланышлы...

Мин – Арча төбәгенең Субаш Аты авылында дөньяга килгән сугыш чоры баласы. Ул заманнарда бездә тирә-яктагы салалардан да килеп, югары сыйныфларда укучы яшүсмерләр белән шаулап-гөрләп торган урта мәктәп һәм эти-әнисез калган үксез балаларны үзенең жылы кочагына сыендырган ятимнәр йорты да бар иде әле. Якын-тирәләрдә иң эре авыллардан саналган Субаш Атының үзендә дә яшәй жылкәнчәк ишле иде.

Сугыш тынып, этиләр, абыйлар фронттан кайта башлагач, тормыш йөген үз жылкәләрендә күтәрәп килгән әлегә тырыш, тәвәккәл яшыләрнең бер ише Донбасс шахталарына чыгып китте. Ә тагын бик күбесе, ФЗО дигән мәктәпләрдә һөнәр алып, сугыш хәрәбәләрен торгызырга кереште. Шулар арасында минем унжиде яшьлек Нәжип абыем да бар иде. Ул Казан училищеларының берсендә балта остасы һөнәренә өйрәнде. Ләкин аның һич кенә дә анда торасы килмәде, авылны сагына иде ул. Шуңа күрә, җае чыккан саен, качыпмы шунда, сорапмы, кайта торган булды. «Түзәр хәлем калмады, ничек кенә булса да, мине авылга кайтарыгыз!» – дия иде әнигә. Әни, мескен, бу хәлнең мөмкин түгеллеген аңлатып, кат-кат үгетләп тә карады. Тик абыйның үз туксаны туксан. Белмим, ашарына да такы-токы булган фәкыйрь авылны ник шулкадәр сагынгандыр ул? Укыган жирендә итле аш, туйганчы ипи, май, шикәр бирәләр дип сөйли иде үзе. Шунда рәхәтләнеп кенә ашап ятасы иде югыйсә. Юк, сагына, имеш. Әни берничә мәртәбә, кулыннан житәкләп, Казанның үзенә кадәр илтәп тә куйды. Тик, әни кайтып, берничә көн үтүгә, көтүдән качкан кәжә сыман, ул да кайтып житкән була. Туган жирнең тарту көче бернәрсә белән дә исәпләшми, күрәсең. Ач-ялангач булса да, кешегә кендек каны тамган туган туфрак кирәк. Адәм баласын үз жиренә энә шул кан тарта.

Өбез ятимнәр йорты белән күрше генә булганга, анда тәрбияләнүче малай-кызларның бик күбесе безгә дә керә иде. Өбез зур, берничә бүлмәле. Колхоз идарәсенә дә, клубка да якын гына. Шуны истә тотып, әледән-әле килеп торган район вәкилләрен, концерт куярга килгән артистларны гел безгә кертәләр. Хәтта Ленинград блокадасыннан качып килгән хатыннар да бездә берничә ел яшәп китте.

Ятимнәр йортында шәфкать туташы булып эшләүче Диләфруз апа да, фронттан кайткан Гаделхәй абыйга кияүгә чыкканчы, бездә торды. Ул чыгышы белән Балтач районыннан иде. Сугыш һәм сугыштан

соңгы елларның бөтен авырлыгын безнең белән бергә бүлешеп, бер гаилә кешесе кебек яшәде Диләфрүз апа. Без үзез без дә аны бертуган апабыз кебек яраттык. Аның сүзе ныклы, тәрбиясе ипле булды, кирәк чагында кыздырып алырга да күп сорамады. Әлбәттә, кыш чыгарлык утынын кайтарткач, азмы-күпме фатир хакын да биреп барган бу апаның колхозда таяк хисабына эшләп йөргән эниез безгә ярдәмә зур булды. Шул барлы-юклы акча белән эни биш баласын ялангач итмәде.

Көннәрнең берендә, гадәттәгечә, Нәжип абый кайтып керде. Бу юлы аның күңеле күтәренке, йөзе көлөч иде. Әйтерсәң аны бөтенләйгә кайтарып жибергәннәр. Ул, тиз генә хөкүмәт биргән формасын салып, авылның кырык ямаулы киёмнәрен киде дә үзе чалгыдан ясаган пәкесен алып кайрый башлады.

Нәжип абый алтын куллы кеше иде. Аның белмәгән һөнәре, эшли алмаган эше булмагандыр. Нәрсәгә генә тотынса да, жиренә житкереп, менә дигән итеп башкарып чыга иде. Ул бу яклары белән этигә охшаган диләр иде. Безнең эти дә, тирә-як авылларга йортлар салып дан казанган оста иде, житмәсә, кулларында былбыл сайрата торган гармунчы да эле. Без дә, дүрт улы, бер кызы, аның тальянында өйрәнәп, гармунчы булдык. Ә Нәжип абый барыбыздан да остарак уйный иде. Аның Вараксин дэдәй үз куллары белән ясап биргән ундүрт телле гармуны Казан урамнарында бик озак еллар яңгырады. Бу хәлләр инде без Казанга күчеп килгәч булды. Ә хәзергә Нәжип абый, үткенлеген карый-карый, йөзен тырнак очына тешләтеп, пәкесен кайрый.

– Ничә мәртәбә әйттем югыйсә, кагылмагыз минем кырына торган пәкегә дип. Тәки шуңа каныктылар. Хәзер йөзен чыгарып азапланырга кирәк...

Ул арада төшке ашка Диләфрүз апа да кайтып керде.

– Ә-ә кунак бар икән! Бер дә сагындырып тормыйсың тагын үзең. Нихәл, Нәжип энем? – дип хәл белеште ул.

– Сине күргәч, бетте хәл.

– Егылып китә күрмә тагын.

Шулай сүз уйнатып алганнан соң, Нәжип абый житдиләнә төште:

– Детдомда башлары корчаңгылы малайлар бармы? – дип сорап куйды.

– Бар. Андыйлар житәрлек, – дип көрсенде Диләфрүз апа.

– Пәке белән кырып төшерсәң, корчаңгы бетә икән дип ишеттем. Дөрөс микән шул?

– Әллә пәкенне шуның өчен кайрыйсыңмы? Кырып кына түгел, көне-төне дөвалап та бетереп булмый ул каһәрне. Житмәсә, үзе йогышлы да. Берсен дөвалыйсың, икәве авырый башлай.

– Әйдә, берәрсенә башын кырып карыйбызмы?

– Юкны сөйләмә, аларны дөвалау – минем эш. Бик кулың кычытса, син, энә, кышка утын эзерләү хәстәрен күр. Ярый ла, үзең Казанда

эзергә-бәзер булып ятасың, анда мичең ягылган, ашарыңа пешкән, ашау – байдан, үлем – Ходайдан.

– Мин ул эзерләрдән менә болай гарык...

Нәжип абый үз дигәннен эшләми калмый торган үжәт һәм бик тәвәккәл кеше иде. Ул, ятимнәр йортына кереп, башына саргаеп беткән марля бәйләгән бер корчаңгы малайны алып та чыкты. Аның сасыган йомырка исе аңкыган, як-якларын кутыр баскан жәрәхәтле пеләш башын экрен генә кырып, пәке йөзөнә ябышып калганын бер кагазгы саклык белән генә жыя барды. Эшен бетергәч, малайны Казаннан алып кайткан күчтәнәчләре белән сыйлап чыгарып жиберде. Аннары көзгә каршына басып, шул пәкесе белән үз башын да кыра башлады. Кәгазгы жыелган теге чирканчык нәмәрсәне каны саркып торган урыннарына салып, чүпрәк белән бәйләп тә куйды.

Уфалла арбасы тартып, без урманга чыгып киттек.

– Нигә болай эшләдең? – дип сорадым мин кыяр-кыймас кына.

– Их, энекәш, белсәң иде син үзегезне шашар хәлгә житеп сагынуымны! Үзебезнең шушы басу-кырлар һич кенә дә истән чыкмый. Кайчак төннәр буе шулар белән саташып ятам... – диде ул, авыр сулап.

Үзләренең табигате, басу-кырлары, елга-тугайлары белән бер-берсенә бик нык ошасалар да, һәр авылның үзенә генә хас үзенчәлекләре булмый калмый. Мисалга, безнең Субаш Атын алыык. Беренче карашка шул ук табигать. Түбәләрен салам белән япкан йортлар да, каралты-кура да шул ук кебек. Ләкин бу беренче карашка гына шулай. Әйтик, безнең авылның исеме жисеменә туры килеп тора. Су башы, димәк, чишмәләр иле. Авылны челтерәп аккан эреле-ваклы елгалар, инешләр урап алган. Кай тарафка гына чыгып китсәң дә, агач улактардан агып яткан чишмәләргә юлыгасың. Һәрберсенен үз тәме. Тау башларыннан ерып та, таш асларыннан ургып та бәрәп чыккан ул чишмәләр. Тирә-якларын камышлар уратып алган кечкенә-кечкенә күлләребез дә бар. Су өсләре каракучкыл булып тора, димәк, тирәннәр дә. Дилбегә очына таш бәйләп төшереп карасалар да, төбенә житә алмадылар. Аларны төпсез диләр. Нәкъ шушы күлләрдән башлана да инде суның башы. Шуңа күрә дә без – Субаш Аты!

Ләкин бу дөньяның нигъмәтләреннән файдаланырга, аларның ләззәт-рәхәтен күрергә ирек бирмәүче, кешеләрне рәнжетеп яшәүче, күзләреннән нәфрәт уты бөркеп торган, мәрхәмәтсез залимнәр дә юк түгел шул. Шундыйларның берсе ул заманда урман каравылчысы булып торган Сафа исемле бәндә иде. Инде күптән гүргә кергән кешене начар итеп искә алу килешмәсә дә, таш белән атканга аш белән ат дисәләр дә, мин аны һич кенә дә яхшы яктан искә алырга базмыйм. Намусым кушмый. Бер гаепсезгә никадәр бала-чаганың, әби-бабайларның канлы күз яшьләрен түктерде ул явыз. Сынып төшкән агач ботакларын, корыган кураларны урманнан жыйган өчен генә бит,

каһәр төшкере. Бер уйлаганда, урманны бу чүп-чардан арындырган өчен безнең үзебезгә түлэргә, һич югында рәхмәт әйтергә тиешләр иде кебек. Юк шул, чересә – чересен, бетсә – бетсен, тик кешегә генә файдасы тимәсен. Шушы адәм актыгы карт-коры, бала-чага янына жиңел арбага жигелгән туры атын чаптырып килер иде дә, чыбык-чабык төялгән, инде күптән ирләр кулы тимәгәнлектән көч-хәл белән генә чатын-чотын килеп әйләнгән арба көпчәкләрен ватып, тәртәләрен сындырып китәр иде. Арбасыз да, утынсыз да калып, үксеп елый-елый интегеп бетә идек. Башка чарабыз да юк иде шул. Ул хәтта бездән олыракларны да мылтыгыннан атып туктата һәм үзенә явызлыгын эшли иде. Андый чакларда аның ничек тантана иткәнән күрсәгез икән! Болай да караучкыл чырае тагын да каралып, бүртенеп киткәндәй була. Кысынкы күзләренең утлы карашы бәгырьләргә үтеп, өтеп-көйдереп алгандай итә. Ватасын-ватып, сындырасын-сындырып, изәсен изгәч, зур эш башкарган кеше сыман, биләнә таянып, канәгатьлек кичерер иде. Ул күп еллар тирә-як авылларның халкын куркытып, котларын очырып торды. Бу кадәр мәрхәмәтсезлек, оятсыз бәндәне жир ничек күтәрер тора икән дип, әле дә аптырыйм мин. Шайтан таягын кырау сукмаган кебек, каргыш, бәддога да тимәде бит үзенә...

Хәзер инде урман каравылчысы Сафа абыйның эш-гамәлләренә башкачарак бәя биреп карыйк. Кешеләрнең бер-берсе өстеннән элэк язып, яла ягып, бер гөнаһсыз бәндәләрнең башлары харап булган мәрхәмәтсез чорның бер вәкиле ул. Кесәсеннән табылган бер уч ашлык өчен биш-ун елга төрмәләргә утырткан, халыкны лагерьларда чебен урынына кырган еллар. Шушыларны һәм башка коточкыч жәбер-золымнарны искә төшерсәк, Сафа абыйның безне рәнжәтүләре усал шаяру гына булып кала түгелме? Аның юлыбызга киртә булып төшеп зыян салулары безне шушы афәтләрдән, төрмә газапларыннан саклап-аралап калу өчен булмадымы икән? Бәлкем, берәз артыграк кына кылангандыр? Жәбер-золымнарны йомшаграк та эшли алгандыр? Ләкин көрәш корбансыз булмый диләр бит. Аның да исән каласы, яшисе килгәндер. Бу шайтан таягына кырау тимәүнең сәбәбе, бәлки, шулдыр. Кем белә, бәлкем, Сафа абый Аллаһы Тәгалә каршында кулыннан килгән кадәр игелек эшләүче, рәхимле бәндә булып калгандыр. Район житәкчеләре дә, югарырак утыручылар да, бу чордагы вазгыятьне дөрөс аңлап, аек фикер йөрткән, башкача эшләү мөмкин түгеллеген тәгаен төшенгәндер, бәлки. Зур бәланең кечкенәсен сайлаганнар булса кирәк.

Без Нәжип абый белән энә шул каравылчы Сафа саклаган урманга утынга менеп бара идек бит әле. Ләкин куркып-нитеп түгел. Абый Сафага Казаннан ниндидер бик зәһәр спирт кайтарып биргәннән соң, без урманда үз өебездәге кебек иркенләп, күкрәк киереп йөрибез. Сафа безгә хәтта корыган агачларны да кисәргә рөхсәт итте. Тик башкалар

сизмәсен дә, төбә күренеп калмасын диде. Аларны балчык белән күмеп китәргә кушты. Ләкин бөтен бала шунда: кисеп аударсаң да, агачларны алып кайтып булмый. Ярый ла, ул өң авыл кырыенда булса, безнеке кыл уртада шул. Кеше күрмәслек итеп яшерен генә эшләү һич мөмкин түгел. Дус бар, дошман бар дигәндәй, кыңгыр эшен шундук фаш ителәчәк. Ул чагында, Алла сакласын, төрмәгә элэгүең дә бик ихтимал. Икенчедән, ул кадәр утынны уфаллага да төяп булмый, арба ватылачак. Ат жигеп бару турында уйлыйсы да юк, тәртә арасына кертеп, колхоз эшенә барырлык атлар бармак белән генә санарлык. Ул вакытларда бүгенге кебек машина-тракторлар юк иде шул әле. Утын, печән һәм башка кирәк-ярак кул арбасы белән ташылды. Үзенә дигәндә кеше аттан ким тартмый ул. Төяп ташырлык әйбере генә булсын.

– Әгәр минем башыма бу каһәр суккан корчаңгы йокса, мине ФЗОда бер минут та тотмаячаклар, – диде Нәжип абый, – ул чагында өйгә кайтам була. Тик инде корчаңгы Нәжип булып. Бу кушамат егет кешегә килешеп бетми инде бетүен. Башка чарасы юк бит аның, шайтан алгыры...

Ул тынып калды. Кырысланган йөзәнә караганда, уйлар өермәсендә бөтерелә иде кебек.

– Әй, төзәләр әле бер! – дип, берәздән ачылып киткәндәй булды.

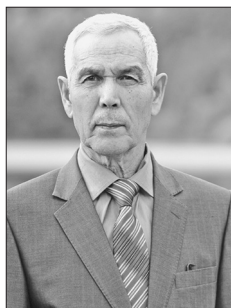
Язмыштан узмышлар юк дипме, әллә бер шагыйрь әйткәнчә, ялгышны төзәтеп булуын раслапмы, урманга керер алдыннан Нәжип абыем башына бәйләгән чүпрәкне йолкып атты. Урман аланында үскән ниндидер үлән яфрактарын өзеп, теге корчаңгы йоктырасы урынга бәйләп куйды. Язмышына бу каһәрле чир белән авыру язылмаган булган, күрәсең. Ул башка юлны сайлады. Теге зәһәр спиртын күп итеп алып кайтты да, авыл советы рәисе Садыковны, колхоз житәкчесе Мансур абыйны берничә мәртәбә шыпырт кына чакырып, яхшылап сыйлады. Майлагач, эш тә хутка китте. Алар безгә кирәкле кәгазь-документларны язып бирде һәм без зур йортыбызны, олы яштың булуына карамастан, буйдак гомер иткән физика укытучы Габдрахман абыйга сатып, Казанга күченеп киттек.

Бу арада Диләфрүз апа да Габделхәй абыйга кияүгә чыгып, алар бик күркәм гаилә корды.

Искә алынган бу кешеләрнең берсе дә якты дөньяда юк инде. Урыннары жәннәттә булсын.

Ә менә Нәжип абыем корчаңгы вакыйгасын әледән-әле исенә төшереп, оялып яшәде. Жәе чыккан саен яшьлегендәге бу хата-ялгышын башка берәү исеменнән сөйләгән кебек итеп: «Әнә хәзер шул жүләрлеге өчен үкенә, вөждән газабы кичерә. Намус дигән нәрсә бар икән ул, егетләр», – дия торган иде.

И д и я т
А ш и р о в

ТУГАН АВЫЛЫМ – ТАУЛЫ ЯК...

Авыл жире

Кайда йөрмим, ни гамәлләр кылмыйм,
Авыл малае мин, авылдан.
Алтын таулар вәгъдә итсәләр дә,
Шәһәр чире белән авырмам.

Кечкенәдән минем канга сеңгән
Арыш исе, туган жир исе.
Кырга чыksam шуңа, һәр үләнән
Килә кулга алып иснисе.

Тауларына менсәм, көчем арта,
Чишмәләрнең тоям шифасын.
Бездә генә ул шау чыршыларның,
Каеннарның төзе, зифасы.

Шартламасы¹, жиләк, өмежесе²
Мөлдәрәмә тулы бал гына.
Әсир итәр сине һәр почмагы,
Күңел биреп бер күз сал гына.

Бөтен нәрсә гади, үзгә монда,
Табигатькә якын, хисләрәк.
Авылларда гомер кичергәннәр
Хөр рухлылар, алар көчләрәк!

¹ Шартлама – жир жиләге.

² Өмеже – кура жиләге.

Идият АШИРОВ (1947) – шагыйрь, «Гомер юллары», «Урал аһәңнәре», «Әманәт» һ.б. китаплар авторы. Пермь краеның Барда районы үзәгендә яши.

Онытмасак иде

Сугыштан соң туган малайлар без,
Истә шуңа авыр үткәннәр.
Сабый күңеле белән шушы чорның
Төрле ягын күреп үскәннәр.

Ул чактагы ачылык-ялангачлык
Безгә дә бит үтте кагылып.
Кем әтисен көттә, кемдер – ирен,
Кем – улларын, өзелеп сагынып.

Ятып калды күпме асыл затлар,
Гаиләсенә кайта алмады.
Сугыш афәтеннән, золымыннан
Беребез дә читтә калмады...

Сиксән еллап гомер үтелсә дә,
Әрни һаман шул ук яралар.
Ни кызганыч: исән кайтканнар да
Бакыйлыкка күчә баралар.

Инде хезмәт ветераннары да
Күп калмады, сирәк сафлары.
Аз булмады ул чор бар халыкның
Ат урынына жигелеп тартканы.

Бүгенгедәй истә: сугыштан соң
Өтиләреннән кырдан кайтканы.

Ачлы-туклы сука сөргәннәре,
Иген иккән, печән чапканы...

Әби-апаларның, әниләрнең
Баш күтәрми урак урганы.
Бала-чагаларның житен йолкып,
Көзләр кергәч, башак жыйганы.

Авыр диеп беркем зарланмады,
Уртақ булды язмыш сынавы.
Сабан туе, бәйрәм көннәрендә
Гөрләп торды авыл урамы.

Кемгәдер бу бер әкият сыман.
Тормыш үзгә, шактый үзгәргән.
Бүгенгесе матур икәннен дә
Аңлап була таныш йөзләрдән.

Тик барыбер онытмасак иде
Тарих сабакларын, үткәнне,
Өлкәннәрнең безгә Жинү таңын,
Имин көннәр бүләк иткәнне!

Онытмасак иде дөньяларның
Бүген дә бик тыныч түгелен!
Хәсрәт, нәфрәт, ләгънәт хисе чәчеп,
Үлем фәрештәсе йөрүен...

Онытмасак, онытмасак иде!

Берләштерсен!

*2024 елның 15 июнендә Бардада ундүртенче
Бөтенроссия авыл Сабан туе узды.*

Һәр күңелдә шатлык, бәйрәм рухы,
Барда жире итә тантана.
Бөтенрәсәй авыл Сабан туе
Килде бүген безнең якка да.

Сабантуйлар, Барда жыеннары –
Гасырларның олы мирасы.
Шул мирасны саклап һәм баеп,
Яши милләтемнең баласы.

Қайда без бар, шунда Сабантуйлар
Йөри, илләр, кыйтгалар кичеп.

Бу бәйрәмнәр безгә дәрман өсти,
Көрәш рухы күңелгә күчеп.

Шулай матур бәйрәм итә белгән
Халкым өчен күңел шатлана.
Сабантуйлар сибелгән ул-кызын
Кайтмас жирдән тартып кайтара.

Бардада да бүген Сабан туе,
Мәртәбәле, олы, зур бәйрәм!
Дуслар артсын, ил-көн имин булсын,
Берләштерсен безне бу мәйдан!

Сабантуйлар кайтты әйләнеп

Авылларда зур тантана бүген –
Сабантуйлар кайтты әйләнеп.
Елдагыча, тагы да матурланып,
Тулыланып, баеп, үзгәреп.

Һәрбер йортта тәмле бәйрәм сые,
Урамнарны иңли жыр һәм моң.
Елмаюлы йөзләр, шат авазлар
Тынып тормастыр, шәт, көнозын.

Кунак көтә авыл. Кайта сагынып,
Ераклардан ул һәм кызлары.

Бу йоланы әлегәчә бездә
Юктыр берәүнең дә бозганы.

Мәйдан түрләрәндә жиңүчеләр –
Иген иккән уллар мактала.
Шундый уңган батырларны биргән
Халкым өчен күңел шатлана.

Авылларда гөрли милли бәйрәм,
Сабантуйлар кайтты әйләнеп.
Тарих төпкеленнән килә торган
Олы туге булып Гәйнәнең.

Бер кайтырбыз әле

Яратсак та туган авылларны,
Күңел еракларга жилкенде.
Тәкъдирләрдә шулай язылдымы –
Яшәү урыны иттек чит жирне.

Киттек. Язмыш кая ташласа да,
Начар яшәмәдек яшәвен.
Туган яклар кайчак сагындырып,
Күңелләрдә яшен яшьнәде.

Күрешүләр сирәк. һәммәбезнен
Үз гамьнәре, мәшәкатъ, эше...
Ә шулай да барыбер күңеле белән
Үткәннәргә кайтадыр кеше.

Баш сау булса, Ходай насыйп итсә,
Гел мүкләнеп ятылмас читтә.
Кайтып урарбыз бер урамнарны,
Сабантуйлар узмыйдыр тиккә!

Барда тәрәзәләре

Кояшка карап елмая
Барда тәрәзәләре.
Һәрберсе үзгә бер дөнья,
Үз матурлыгы, яме.

Алар да безнең шикелле –
Була төрле көннәре.
Болыт басса, көн бозылса,
Моңсулана йөзләре.

Истән чыкмый, сагындыра
Барда тәрәзәләре.
«Кайтыр» дип карап тора күк
Шуннан әнкәй күзләре.

Туган як бизәкләре лә,
Тормышым бизәкләре –
Һәр күңелгә нур өстәүче
Барда тәрәзәләре.

Соклану

Күз ташлыым да чал тарихка,
Үткәннәргә тукталып,
Сөенеп куям: һәрбер чоры
Сокланырлык таң калып.

Тамыр жибәргән бабамнар,
Бу жиргә йортлар төзеп.

Жиң сызганып тир түккәннәр,
Сүзен әйткәннәр өзеп.

Булган алар кыю, үткен,
Зирәк акыллы халык.
Башка кавемнәр белән дә
Тапкан алтын урталык.

Хэбэр салса, жиде таудан
Жиде Газиз, ут ягып,
Атка менгән Унбер Әхмәт,
Жәя-укларын алып.

Бабаларым рухын саклап
Яши бүген оныклар.
Димәк, «Нәсел дәвам итә», –
Дияргә дә хокук бар.

Алар кулы тигән жирдә
Тормыш гөрли, кайный эш,
Әйләнә-тирә ямьләнә –
Шулай булырга тиеш!

Шулай яши төбәгебез,
Гасырлар чиген үтеп.
Телен, милли рухны саклап,
Киләчәккә йөз тотып.

Сизмәдем...

Туган авылым – таулы як,
Шунда яшылек эзләрем.
Кайткан саен шуңа, ахры,
Тауга бага күзләрем.

Елның кайсы чагында да
Аз булмады менгәнем:
Шау-гөр килеп, дуслар белән
Уйнап-көлеп йөргәнем.

Үсеп житкәч, дөнья көткәч,
Кайда гына йөрмәдем.
Тик авылым тауларыннан
Ямьлерәк жир күрмәдем.

Еллар аша кайтып, тагын
Мендем әле, түзмәдем!
Эзләр беткән, дуслар «киткән» –
Гомер үткән. Сизмәдем...

Май ахыры. Карлар ява.
Салкынаеп китте һава.
Көйсез кияү сыман һәр яз
Шулай жүләрләнәп ала.

Гажәп түгел, кыш дип тормый,
Тик торганда яңгыр ява.
Табиғатның акылы да
Кайчакларда безнең чама.

Тормыш – кросс! Йөгерәбез
Сабантуй аты кебек.
Беләбез: алдан килгәнне
Бәхет каршылый көлеп.

Тормыш – кырыс! Бөтенесен
Йөрәк белән түләсе.
Тик гомернең финишына
Килми якын киләсе.

Эш сөйгәннәр гомер буге
Тырышып эшләп ята:
Иген игә, мал үрчетә
Һәм яшелчәсен сата.

Эш сөймәгәннәрә исә,
Бар булганны тарата.

Башта жирен, аннан өсн,
Ахырда – үзен сата.

Беренчеләр – нинди горур,
Бәхете, көче арта.
Икенчеләр, ни аяныч,
Ясый төзәлмәс хата.

Әмир Фәрхуллин 2007 елда Мамадыш районы Кече Кирмән авылында туган. Яшь каләм чарлаучылар арасында таныш исем: «Глаголица», «Иделем акчарлагы», «Сәләткә нур булган йолдызлар» бәйгеләрендә катнаша, призлы урыннар яулый. Темалары төрле: мәктәп, укучылар, авыл, табигать... Йөздән артык шигырь, уннан артык күләмле хикәя авторы инде ул. Бүгенге көндә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында татар журналистикасы бүлегендә белем ала.

Әмир Фәрхуллин

ИКЕ БӨРТЕК КАРЛЫГАН

ХИКӘЯ

Абдулланың Казан Суворов хәрби училищесында укый башлаганына өч ел булды. Ул яхшы һәм тырыш кадетлар рәтендә. Исемлекнең беренче өчлегенә эләкмәсә дә, физик яктан эзерлек һәм хәрби белем ягыннан алдынгылар сафында, беренче уныкта! Уку йортына керергә аңа балалар йорты интернаты директоры Шамил Әбрарович булышкан иде. Абдулла бу хакта башына кертеп тә карамаган иде югыйсә. Ул әти-әнисез калган башка балалар кебек үк шул интернатта яшәде. Бераз булса да, андагылардан аерылып та торды әле: киёмнәрен теләсә ничек атып-бәреп йөртмәде, башкалар бер-берсенә төртмә-төртмә сүзләр әйткәндә, ишетмәгәнгә салышты. Дөрес, олырак малайлардан йодрыкны да шактый татыды, әмма үзе тавыш куптарып, башкаларның болай да китек күңелләренә тиеп йөрмәде. Тәрбиячеләр, бик кырыс кешеләр булса да, Абдуллага каты бәрелмәделәр. Һәрхәлдә, аңа шулай тоелды.

«Детдом» дигән караңгы дөньяда сирәк-мирәк кенә малайның күңелен жылыта торган якты көннәр дә була иде. Өч айлык ремонттан соң бина яктырып һәм матурланып китте. Аtnаның якшәмбе көнендә юыналар. Абдулланы сөендергәнә – душ-сауна кергән көн. Кайнар һәм жылы су малайның гәүдәсендәге керне генә түгел, күңелен дә

юып-тазартып чыгара иде. Тэнгэ чиста киемнэр киеп куясың, өстөвөнө урын-жир тышлыгы да алмашына. Сөөнөп туймаслык минутларның ахырында матур уйлар килгэли Абдуллага. Хыял дингезендә йөзә башлый. Менә ул үзен үсеп житкән, кат-кат мускулларын уйнаткалап тора торган бер көчле егет итеп күз алдына китерә. Ул да булмый, ул үзен гаиләле ир итеп тоя.

Әле шулай дәвам итәр иде кебек тә, тик шул интернат бинасында кабатлана торган күңелсез тавыш ачуын китерә башлый. Жылылык системасындагы төгәлсезлектерме, шул торбалар һәр атнаның якшәмбе кичләрендә әче тавыш чыгарып чыелдарга тотына. Кышкы салкын жыллар нәрсәендер куып йөргән кебек. Бер көчәя, бер басыла төшкән ят тавышлардан бар рәхәтлек кача.

Ярышларга барган һәм жинүгә ирешкән якты көннәре дә бар иде малайның. Шахмат-шашкамы, көрәшме, рәсем ясау, йә булмаса, шигырь язу бәйгесеме, анда малайларны Шамил Әбрарович үзе алып бара. Абдулла жинә калса, директор да сөөнә: сөйгән булып, малайның жылкәсеннән шап-шоп каккалап ала. Мондый чакларда Абдулла үзен кирәкле итеп тоя. Урын алмый кайткан чаклары да була инде. Тик эчтән борчылса да, директорның үзе белән бару аңа һәрчак көч бирә.

Әти-әнисен белми Абдулла. Үз-үзен таныганның бирле балалар йортында үсте. Аның кебекләре күп түгел иде биредә. Нәкъ менә аңа гына, ярышларда жингән өчен дип, директор абый аерым бүлмә бирдерде. Бу бүлмәдә тынлык. Башка бүлмәләрдә гел шау-шулы: һәрвакыт кычкырыш-талаш, гел нәрсәдер бүлешәләр. Бер кыз аккаунтына яңа фотосын элгән, ә бүлмәдәше лайк куймаган – хәтта шуны сәбәп итеп тә әйткәләшү бара. Ә икенче бүлмәдә телефон чыбыгы идәнгә төшеп киткән дә, аны күрмичә, бер малай өстенә баскан. Шундый юк өчен дә бер-берсенә тәмсез сүзләр әйтешүләре көн саен кабатланып тора.

Арада бер кыз Абдулланың күңелен яулый алды. Ул кызны Мила дип йөрттеләр. Чын исеме Миләүшә аның. Тик сүзчән түгел. Артыннан һәрвакыт Сафия тагылып йөри. Абдулланың, Сафияне күрсә, качасы килә. Тулы гәүдәле, битләрендә сипкелләр дә бар. Сафия үзе кочаклап алырга да күп сорамай. Бу хәл һәр көн саен кабатлана. Бик кирәк инде Сафия. «Менә Миләүшә әйтсен иде моны» дип уйлаган көннәре дә була Абдулланың. Миләүшә юрими шунда, никтер малай яныннан үткәндә, күз карашын идәнгә үк төшереп, малайга күтәрелеп тә карамый. Ә Миләүшәнең күзләре... тәгәрәп төшәргә торган ике бөртек карлыган кебек.

– Миләүшә, әйдә, сөйләшеп утырыйк әле.

– Нәрсә турында, Абдулла?

– Сөйләшәргә сүз беткәнмени?

– Сөйләшүчеләр монда миннән башка да күп.

– Миңа башкалар кирәкми!

Бервакыт, февральнең ундүртендә, аниматорлар балалар йортында бәйрәм оештырды. Берничә кызны берничә малай белән юри генә пар ясаган булып, уен-ярыш үткәрделәр. Ярышлар төрлө-төрлө булып тоелса да, арада жиңелләре дә, авырлары да бар икән. Газетаны бөкли-бөкли барып, бергәләп басып биергә, газетадан идәнгә чыкмаска кирәк. Икенче ярышта малайлар кызларның чәченә причёска ясарга тиеш. Өченче ярышта табышмакка җавап табу. Дүртенче бирем: икәүләшеп бер рәсем ясау һәм аны яклау булды. Бишенче бирем: бер-береңә хат язу. Һәр бирем сәен жиңелгән пар уеннан чыга барды. Иң соңыннан Миләүшә һәм Абдулла уенда жиңүче булып калды. Ә бер биремдә һәр малайга: «Пар кызың ошыймы? Ошаса, кайсы төше?» дигән сорау бирделәр. Һәр малай үзенчә әйтте: йә чәче, йә бите, йә кулы диештеләр, ә Абдулла Миләүшәнең күзләре ошавын әйтте.

Ә бервакыт Миләүшәне бер гаилә алып китте: алар – опекун, ә Миләүшә «кызлары» булды. Абдулланың йөрәге чәнчеп-чәнчеп алгалады ул көнне. Миләүшә китте, аннан хәбәр дә юк. Аны интернет челтәреннән дә эзләп караганы булды малайның, тапмады.

Менә Абдулла өченче елын тырышып-тырышып укый. Укымаганнар кайда да бар. Тик тырышлык йә бар, йә юк ул. Абдуллага алдынгылар исемлегендә йөрү җаваплы да, читен дә, рәхәт тә. Көндәлек режим, малайлардан гына торган коллектив, аларның өч темага гына сөйләшүе – болар берсе дә Абдулланы сүзчән итә алмады. Ул һаман ялгыз йөрде. Башкалар эти-әниле. Өйләренә сирәк-мирәк булса да кайта, ә Абдулланың эти-әнисе юк, өе дә юк, туганнары да юк. Ул ялгызлыгын китапханәдән китаплар алып укып та, үзе дә нидер язгалап та, музыка бүлмәсендәгә баянда көй уйнап маташып та жиңә килде. Көннәрдән-беркөнне, аны эзләп, училищегә бер кеше килде.

– Менә, Абдулла, синең белән кызыксыналар бит монда, – диде директор аны чакырып.

Шуннан башланды инде малай өчен хәлләрнең иң кызыгы. Килгән кеше сүз башлады.

– Минем исемем Наил, фамилиям Сабиров. Без синең этиң белән редакциядә бергә эшләдек. Этиң вафатыннан соң сине эзләп табасым килде. Этиң сине үзе генә тәрбияләде. Балалар йортына урнаштырдылар дигәч, мин синең янга килеп йөри алмадым, үзем дә чирләп киттем.

Ул сүзләрен кат-кат уйлап, сайлап-сайлап кына сөйләде.

– Менә беркөн бүлмә җыештырганда, шкафның тартмасын ачып җибәрдем һәм аның миңа бүләк иткән кара савытын таптым. Мондыйлар хәзер музей экспонаты гына инде. Әмма синең өчен ул –

мөһим әйбер. Бу – әтиең төсе, әтиең ядқаре. Икенче эшкә күчкәндә, аны миңа бүләк итеп калдырган иде.

– Әтидән миңа бернәрсә дә калмаган шул. Бу, чыннан да, аның әйбере булганмы?

– Әтиең безнең редакциядә бик озак эшләде. Аннан ул икенче эшкә күчте. Яшыли вафат булды ул. Әниең аннан алданрак. Ләкин тормыш дәвам итә бит. Син дә үсеп киләсең икән, Абдулла. Менә минем балаларым булмады. Хатыным белән балалар йортыннан бер кызны алдык. Миләүшә үз балабыз кебек. Сиңа да рәхәт булмагандыр. Тормышның һәр мизгеле көрәш аның. Көрәш авыр, сүз дә юк, әмма үз-үзеңне жиңә алу тагын да кыенрак. Сынаулар булды, алар хәзер дә бар. Менә шул сынауларны без ничек үтәбез – шул үз-үзең белән көрәшү инде. Ягъни, мисал өчен, тырышлык. Менә сиңа телефон номерым, Абдулла. Сорауларың туса, хәтта тумаса да, болай гына да шалтырат, йәме!

Абдулла, кулына кара савытын тотып, күңеленә жылы бүләк иткән абыйның сүзләреннән дулкынланудан, бүлмәсенә кайткач та, озак кына тынычлана алмады.

Абдулла әтисен көтми. Тик кулында аннан калган истәлек. Шулчак янәшәдә жылылык торбасы чиелдый башлады. Нигә Абдуллага гына ияреп йөри соң бу сызгыру?! Ул әле йөрәкне, күңелне дә сызлата ала икән. Аның йөрәге, сулык-сулык килеп, сызлап алгандай итте.

...Тукта! Кинәт кенә малайның күз алдына Мила-Миләүшә килеп басты.

– Уйламасам да, уйлата –
Сүзсез күзләдем.
Ике бөртек карлыгандай
Синең күзләрең...

Гаврил Андросовның, сахача эндәшсәк, Хабырыыс Ондороосның да саха (якут) әдәбиятының чишмә башында торучы Алексей Кулаковский, Платон Ойунский, Алампарныкы сыман кендек каны Таатта елгасы буендагы Татта олысында тамган. Күрәсеп, бу фал үзе үк Хабырыысны саха әдәбиятына хезмәт итәргә рухландыра. Моннан ун ел элек язган бер шигырендә ул үзен борынгы Грециянең Тартар тавына бер файдасызга олы таиш тәгәрәтәп менәргә мәңгелеккә хөкөм ителгән Сизиф белән чагыштыра. Хабырыыс та саха халкына, саха әдәбиятына карусыз хезмәттә. Алай гына да түгел, ул – татар әдәбиятын да яңа киңлекләргә чыгару өчен үзеннән өлеш кертүчеләрнең берсе.

Шуңадыр да Гаврилның поэзиясе журналыбызның даими укучылары өчен ят түгел. Әүвәл кайбер шигырь үрнәкләре Ленар Шәех тәрҗемәләрендә дөнья күргән булса, соңрак Рүзәл Мөхәмәтшин кузалаганча да тәфсир кылынды. Гаврил – бүген саха әдәбиятының күренекле вәкиле генә түгел, Якутия Язучылар берлегенең рәисе һәм өлкә депутаты да. Аннан бигрәк, әйтеп үткәнбезчә, ул – Татарстан Язучылар берлеге һәм татар әдипләре белән даими элемтәдә булган, уртақ әдәби проектлар булдырып, үзара багланышларны ныгыткан якын дустаныбыз.

Соңгы елларда безнең үзара алмаиш шигырь һәм проза антологияләре дөнья күрдә, алар – безне, без аларны тәрҗемә иттек, үзара кунакка йөрештек, презентацияләр үткәрдек.

Хабырыыска быел 6 майда 40 яшь тула. Төрки халыклар өчен 40 яшь иң олы даталарның берсе санала. Төрки кардәшебезне тәбрикләп, без дә аңа бүләк ясарга булдык.

Гаврил Андросов

ТӘҢРЕГӘ ОЕДЫМ НУРЛАНЫП...

Газап чиккән Сизиф жирнең читендә,
Мәгънәсезгә, бушка вакыт үткәрәп:
Тарлавыкның итәгеннән югары
Олы, йомры ташны тауга күтәрәп...

Мин дә шулай, утыз кышны озатып,
Шул ук тауга «менәмен» дип таптанам:
Үрли бирәм, үз хатама сөрлегеп,
Киртәләрне һаман читкә аткарам.

Газап чиккэн Сизиф сыман миңа да
Юкны бушка аударырга язганмы?
Тауга менгэн саен арта ялгышлар,
Тик танымый атлап узам «хатамны»...

Батырның мамонт тиресендәге васыятеннән

(гөман)

Биек тауның бозлы түбәсендә
Таш балбалга барып сөялгән дә
Басып тора карсак кына батыр,
Сурәт булып мамонт тиресендә.

Колагыма гүя шул чор жиле
Шул дәвернең аһәңнәрен көйли.
Сызгырыша сөяк очлы уklar,
Үткәннәрне уйлап, күңел көйри.

Үткән гасырларның кайтавазы.
Ике күзе – үткен кылыч сыман.
Кысылышкан алар, тишеп карый
Ул тар керфекләре арасыннан.

Учак булып дөрли хәтер уты,
Батырларның фажигасен уйлап.
Боерыklar гүя яшен булып
Чыңлап куя, жиргә бәрә тояк...

Бугазыннан комсызлыкка баткан
Безнең чорның гүя бар асылын,
Караш ташлап, ул үтәли күрә,
Вөжүденә бага бу гасырның...

Биек тауның бозлы түбәсендә
Таш балбалга барып сөялгән дә
Басып тора карсак кына батыр, –
Сурәт булып мамонт тиресендә.

Уйлар әфсен өермәсе сыман
Бөтерә дә, күз алдыма баса
Елгыр атлар, батыр җайдаклары,
Камнар, кануннары –
барысы-барысы...

Селкенгәләп куя сакаллары.
Сүзе аңлаешсыз – нидер сөйли:
Шелтәлиме безне? Мактыймы ул?
Кисәтәме? Тарих моны белми...

Космоска беренче очучылар

(Бугаз җыруы өчен)

*Космоста төп тойгы – кеше буларак шөһләләнү.
Менә ул – кап-караңгы күк, шул караңгылыктагы
яп-якты йолдызлар... Һәм сиңа ни сәбәпләдер шул
караңгылык куенына очарга кирәк.*

Ю.Гагарин белән В.Высоцкий әңгәмәсеннән.

Чиксезлектә оча берәү, югалганчы,
Дөм-караңгы күктә, берни күренмәгән.
Күз кысышып жем-жем килгән йолдызларга
Хыялында кемнәр генә үрелмәгән.

Әллә елап, әллә җырлап, бәрәкәтле,
Әмма ләкин ызгыш-гауга белән тулган
Жир-ананың куеныннан аерылып,
Күккә аша адәм заты – Җирдә туган.

Тәңресенә кайтарылган Гайсә сыман
Күккә аша, бөти итеп хачлы сынны.

Мәңгелекнең чоңгылына томырыла –
Бұшлығына киң галәмнең Жирнең улы.

Жәйгор сыман тоттырмаучы, ымсындырғыч,
Катып беткән хыял атлы перәннеге
Кызыл йолдыз алгарышын максат итә,
Һәм камчылый кызыл сүзнең егерлеге.

Тамырыннан кубарылган гөлне жилләр
Айкаган күк, галәмгәчә оча Кеше!
Бетә бер мәл аның өчен ихтыяҗи
Терәү булган Жир-Ананың тарту көче.

Шөбһә били бар вөжүден: чиксезлектә
Күргәннәре кеше аңын шомландыра,
Инкаръ итеп, үжәтләнеп, яфрак сыман
Очкан чакта билгесезлек чоңгылында.

Бөек фәһем ияләрен барларгамы?
Жабраилне күрергәме төп максаты?
Күккә ашты яңа Гайсә сыман берәү,
Булмаса да иңнәрендә үз канаты.

...Мәңгелеккә калды алар батыр булып,
Буйсынучы корыч әмер-боерыкка.
Гагариннар, Гастеллолар – Алтын йолдыз
Ияләре булып мәңгә балкый күктә!

Курку белмәс Күкне тәүге иңләүчеләр,
Ә үзләре – гади генә кеше юкса...

Аһ асыл чибәркәй! Тотынып кулга-кул
Качыйкчы икәүләп без жирнең читенә,
Уйлар да житмәгән жәйгорлар юлыннан
Офыklar артына йөрәгем жылкенә.

Син һәм мин... Икәүләп, авыр юл узарбыз,
Кичәрбез күперләр, чоңгыллар өстеннән.
Һәм безне куалап килүче туфаннар
Себерер һәммәсен шул юллар эзеннән.

Безләрне бәйләүдән баш тарткан тәкъдирдән
Качарбыз икәүләп, эңгергә кадәрле,
Баш бирмәс тулпарның ялына ябышып,
Офыкка сеңәрбез, ризалаш, чибәрем!

...Аккошым, качыйкчы жәйгордай тоттырмас!..
Без бергә булганда киртәләр һич булмас!

Таатта елгасы рухы

Тәнрегә оедым нурланып,
Таатта – жаныма якин сүз.
Баш иям, бил бөгәм жиргәчә,
Хисләрем ургыла шундый үз...

Үткәннән, тарихтан кайтаваз,
Бүгенгә көнемнән күлэгә –
Әфсендәй укмашкан фатиха,
Камлаучы сүзләре гүя ки.
Алардан аламын дәрт-дәрман,
Вөжүдем тазарталар тәмам:
Алампа, Кулаковский, Оюнский.

Уранхай-сахалар – бөекләр,
Даннары тарала еракка.
Тааттаның суларын татыган,
Шул суда чыныккан ир-атлар.
Мин, каршы ярларны табалмый,
Урадым Тааттаны озаклап...

Күзләрем алалмыйм Тааттадан,
Ул гүя хатын-кыз, тулгагы тотылган,
Сер тулы карашлы күзләре.
Талларым аркылы сузылган
Сызылган таңнарның нурларын
Каршылым мин синдә, үзәнем!

Минем алиһәм

Калкынадыр түшең гүя дулкыннардагы каск.
Аңламыйсың булуыңны алиһә минем өчен.
Изге жырым агыладыр тик фәкать синең хакка.
Шаян шәм елмайган мәлдә мин шигырь язам кичен.

Аңламый да булганлыгың илһамым алиһәсе,
Фәрештә канатлары күк кулларың кочып ала.
Гүя саклый, гүя яклай куеның, иркәлисең.
Айлы төн шул сурәтеңне диварга уеп сала.

Аңламый да булуыңны алиһәм, ah, күз нурым!
Язын торна биегәндәй сыгыла асыл сының.
Күп серләр күргән йолдызлар, бу хикмәткә таң калып,
Кул чабып торалар безгә, бәхет юрап, шатланып.

Елмаясың, аңламый да булуыңны, алиһәм.
Нурың таңны көнләштерә, уянып чыксаң иртән.
Ягымлы сардана сыман ачыласың каршымда,
Карап туймас байлыгым син, алиһәм син, асылда!

Сахачадан Фәнил ГЫЙЛӘЖЕВ тәрҗемәләре.

ШИГЪРИЯТНЕҢ БҮГЕНГЕ ТОРЫШЫ: 2021–2024 ЕЛЛАРДА ТАТАР ПОЭЗИЯСЕ

(Татарстан Язучылар берлегенең XX корылтаенда ясалган доклад)

*Шагыйрь хакы
Туган милләтенә
Тугрылыгы белән үлчәнә!*

И.Иксанова

2021–2024 еллар аралыгында шигърият майданында нинди яңа сукмаклар табылган, нинди үзгәрешләр күзәтелә, аларның кайсылары киләчәктәге үсеш юллары булып күзәлләнә? Шигърияткә анализны үзәккә куйган мәкаләбез шул хакта. Әлбәттә, бер мәкалә кысаларында гына дүрт ел дәвамында жыентыкларда, вакытлы матбугат битләрендә басылган һәр шигърьне аерым анализлап чыгу, аларның шагыйрь ижатындагы һәм, гомумән, татар поэзиясендәге урынын билгеләп, тәгаенләп кую, һәр шагыйрь ижатына аерым тукталу, жентекле бәя бирү мөмкин түгел. Шуңа да гомум үсеш-үзгәреш процессын күзәтү барышында без, башлыча, Татарстан китап нәшриятында басылган шигърь жыентыкларына, «Казан утлары», «Мәйдан» журналында дөнья күргән шигъри эсәрләргә нигезләндек.

Алдан ук искәртеп куясы килә: татар поэзиясе сан ягыннан шактый баеган һәм даими төстә татар укучысына тәкъдим итеп барылган. Саннарда нигезләнеп раслыйбыз икән, соңгы дүрт ел эчендә Татарстан китап нәшриятында бүген актив ижат эше белән шөгыльләнгән авторларның 39 шигърь жыентыгы басылган, «Казан утлары», «Идел» журналларында, «Мәдәни жомга» газетасында шигърияткә зур урын бирелгән. «Казан утлары» журналында гына да дүрт ел эчендә 100дән артык авторның әдәби барыш үзенчәлеген, сулышын тоярга мөмкинлек бирерлек шигърь-поэмалары дөнья күргән.

Күзәтүләр әдәбият майданында гражданлык лирикасының үз мөнбәрен, авторитетын саклап килүен дәлилли. Шигъри телдә аны Ренат Харисның «Мин терәүле алмагач ботагы» шигърендәге алмагач кәүсәсә төсэндә сурәтләп булып иде:

*Төп кәүсәмнән аерылмас өчен
бар көчемне куям бүген мин.
Тән бөгелә сынып төшмәскә дип,
рухым туры кала, бөгелми.*

Мондый эсәрләрдә ижтимагый тормышка, жәмгыятьтә булган хәл-күренешләргә бәйле фикерләр, милләт яшәшенә бәя алга чыга, заманга хас проблемалар калкытып куела; лирик герой актив гражданлык позициясендә торучы кеше булып күтәрелә. һәм, нигездә, өч мотив тирәсенә жыела. Равил

Фәйзуллин, Ренат Харис, Ркаил Зәйдулла, Зиннур Мансуров, Рафис Корбан, Газинур Морат, Ләбиб Лерон, Нәжибә Сафина, Эльмира Шәрифуллина, Фирүзә Жамалетдинова, Рашат Низами, Ленар Шәех, Рифат Сәлах һ.б. шигырьләре бүгенге жәмгыятьтә барган ижтимагый күренешләргә бәя яки мөнәсәбәт төсен ала. Ренат Харисның «Үлемсез полк», «Жырлый беләсәңме» шигырьләре, Эльмира Шәрифуллинаның «Сугыш кырларыннан мин кайтсам?!» шигырьләре тупланмасы сугыш темасын яңарта, олы Гамь һәм Хәтер мотивы үтәли кисеп барган әлегә әсәрләр Бөек Ватан сугышы вакыйгаларын, заман мөнбәрәннән торып, буыннар фажигасе төсөндә ача. Гражданлык лирикасының өченче, сан ягыннан иң зур өлешен милли этхәлеккә әсәрләр тәшкил итә. Бу табигый да, чөнки татар поэзиясе XX йөз башыннан алып миллиәтне алга жибәрү, үстерү процессын әйдәп алып бара. Ренат Харис, Ркаил Зәйдулла, Зиннур Мансуров, Нәжибә Сафина, Рәниф Шәрипов, Ләбиб Лерон, Газинур Морат, Мөхәмәт Мирза, Факил Сафин, Эльмира Шәрифуллина, Сания Әхмәтжанова, Шәмсия Жһангирова, Фәүзия Солтан, Әлфия Ситдыйкова, Лилия Гыйбадуллина, Гөлүсә Батталова, Рәфкәт Шәһиев, Булат Ибраһимов, Фәнил Гыйләжөв һ.б. шагыйрьләренң йөзләгән әсәрләрендә милли проблематика, туган тел язмышы мәсьәләсе игътибар үзәгенә куела. Гомумән, бүгенге көндә бу темага язмаган, милли проблемага кагылмаган шагыйрьне табуы да кыен.

Сәнгати үзәнчәлекләр ягыннан карасак, ижтимагый этхәлеккә әсәрләрдә икенчел этхәлек, эзоп теле, ягъни фикерне билгелә бер образлар артына яшереп, асмәгънә аша житкерү алымы актив. Мисал өчен, Ркаил Зәйдулланың «Ачыгавыз» шигырендә – теле күренмәгән ачык авыз, «Куар-код» шигырендә – куар код, Фирүзә Жамалетдинованың «Кылганнар» һәм «Түмгәк бар» шигырьләрендә – кылган һәм түмгәк, Сөләйманның «Имән кыйссасы» әсәрәндә – имән, Айрат Суфияновның «Кошчык» шигырендә – кош, Рәниф Шәриповның «Терә сүз» шигырендә – терә сүз, Илсәяр Иксанованың «Татар көрәше» шигырендә – көрәш, Рифат Сәлахның «Кояш өчен» шигырендә – кояш, Мөнир Вафинның «Чыпчыкчык» шигырендә – чыпчык, Ленар Шәехнең «Зәңгәр күкне тимер кошлар иңли» шигырендә – тимер кош, «Бар юллар Казанга илтә» әсәрәндә – Казан юлы образлары яки ачыкч сүзләре, Мөнир Вафинның «Без «булдырабыз» шигырендә – гомумбилгелә шигарь, Ленар Шәехнең «Татар башын татар ашар» шигырендә мәкаль, демифологик функциядә кулланылып, шул максатка хезмәт итә. Санап кителгән мисаллар өр-яңа образларның икенчел этхәлектә кулланыла башлавын яки эзер образларның яңа мәгънә бөтенлегендә үсеп китүен дәлилли. Әмма күп шигырьләрдә икенчел этхәлек функциясендә даими кабатланып килгән, таныла торган образларның еш кулланылуын, XX йөз башы, 1920-30 нчы еллар, 1960 нчы еллар татар шигърияте белән аваздашлыкның көчлә булуын танырга тиешбез. Билгелә, традицияләрне, бу очракта шигърияттә сакланьрга тиешлә ижат кануннарын үстереп бару начар түгел, ул – безнең гражданлык лирикасы үсешендәгә төп магистраль юлларның берсе, әмма эзоп теле традицияләрен үстерү юлында яңа, моңа кадәр игътибар ителмәгән образларны, аларны куллануның кат-кат әйләнәп кайтып уку теләгә уятырлык, киләчәк буыннар үстереп алып китәрлек яңа мәгънәви мөмкинлекләрне эзләү кирәк.

Моннан тыш, миллиәт язмышына бәйлә мотивларның, аерым алганда, XX йөз башыннан алып актуальләгән югалтмаган миллиәт йокысы, тел язмышы мотивларының еш кабатлануын билгеләп үтми булмый. «Милләтебез тирән йокыда, телебез бетә, ул ятим хәлдә, тимәгез туган телгә, безнең башлар

иелгән» кебек фикерләрнең турыдан-туры, гади сүзтезмәләр рәвешендә генә кат-кат кабатланып, аеруча бер ижат эчендә эсәрдән-эсәргә күчәрелеп баруы шигъриятне элитар югарылыктан массачыл әдәбият, публицистика баскычына төшерә. Татар укучысы бу мотивларны житкерүнең яңа, образлы, сәнгати мөмкинлекләрен көтә.

Бу үзе үк игътибар ителергә тиешле өченче проблеманы көн тәртибенә куя: соңгы еллар гражданлык лирикасында фикер үткенлегенең кимүе сизелә. Бу яктан Рифә Рахман, Илсәяр Иксанова, Зиннур Мансуров, Рүзәл Мөхәммәтшин, Фәнил Гыйләжәв, Булат Ибраһимов ижатларын уңай яктан билгеләп үтәсе килә. Мисал өчен, Илсәяр Иксанованың «Рух көймәсе», «Китә казлар», «Дәүләтсез илнең күрке булмас», «Сыңалу», «Өрәм», Рифә Рахманның «Алдану», «Чүлмәк белән бәхәс», «Ил кирәк!», Сания Әхмәтжанованың «Язылмаган канун...», Зиннур Мансуровның «Птичьи права», «Санаучылар аклануы», «Кысыр вәгъдә», Мөхәммәт Мирзаның «Алданрак алмак өчен», Лилия Гыйбадуллинаның «Татар нефте», «Йодрык» һ.б. эсәрләрнең исемнәре үк бүгенге татар жәмгыятен борчыган көн кадагындагы мәсьәләләргә, жанисәп алу, сайлау кебек көнүзәк проблемаларга багышланган булуын дәлилли. Санап кителгән мисалларда кыю фикерле лирик герой соңгы елларда булган ижтимагый вакыйгаларга карата гражданлык позициясен төгәл һәм анык житкерә.

Көн кадагына суккан мәсьәләләргә оператив һәм кыю мөнәсәбәт белдерүе аягынан Булат Ибраһимов ижаты аеруча көчле. Мәсәлән, «Саңгырау тартык...», «Яхшымы, яманмы...», «Буш куык», «Югалтырлык әйбер булган чакта» һ.б. шигырьләр жәмгыяттәге вакыйгаларга, вазгыятькә гадәти булмаган, үзгә карашы белән гәҗәпләндерә. Хәтта беренче карашка ижтимагый тормышка бөтенләй мөнәсәбәт булмаган «Саңгырау тартык...», «Югалтырлык әйбер булган чакта» кебек шигырьләр дә контекстта ижтимагый эчтәлек ала:

*Яңгырап чыга кайвакыт
Буш савыттан тавышлар.
Саңгырауга әйләнделәр
Соңгы елда танышлар.*

Яки:

*Шуннан менә җиргә хаклык кайта,
Бераз гына тузан тынганчы.
Җиңү бит ул рәсемнәрдә матур,
Җиңү җиңү бит ул җиңгәнче.
Ә аннары ул – бары сүз генә
Хакын хаклау өчен хаксызның.
Ә аннары ул – мәңгелек ялкын
Якыннарын җуйган ялгызның.*

Гражданлык лирикасының алга таба үсеш перспективалары турында уйланганда, соңгы еллар поэзиясе төп ике юлның табылуын күрсәтә. Бер яктан, урта буын шагыйрьләр ижатында XX йөз башыннан камилләшә килгән гыйсъянчылыкның яңа мөмкинлекләре табылган. Мисал өчен, Фәнил Гыйләжәвның «Чынлыкта», «Шаһгалилек хакында», «Дәүләт һәм Ватан»,

«Янсын», «Иң әүвәле», «Сары халык», Рүзәл Мөхәммәтшинның «Бары купты күк гөмбәзе», Нәжибә Сафинаның «Бүген буран», «Кеше булсагыз», «Сора, тарих!» кебек әсәрләре уйландырырлык һәм аңны уятып жибәрерлек кыю шигъри фикерләр белән сокландыра. Жәмгыятьтәге күренешләргә сызланулы-тәнкыйди бая урын алган шигърьләр көрәшчә, гыйсьянчы лирик геройны майданга чыгара. Фикерне җиткерү өчен публицистик поэзия мөмкинлекләре дә эшкә җигелә, интертекстуальлек отышлы кулланыла. Гражданлык пафосын экзистенциаль кичерешләр белән кушкан мондый үрнәкләр гыйсьянчылык традицияләренә үзгә дулкында кулланыла башлавын, үткәндәге табышлар һәм казанышларның яңа шартларда заманча тергезелүен дәлилли. Рәзил Зәйдуллинның «Төштән соң», Рәмис Аймәтнең «Сүз», «Уян дисең», «Бүреләк», Луиза Янсуарның «Ау көне», «Төнгә дихотомия», «Шадра», «Ватан», «Тереләй» «Бар иде шәһәрләр», «Ирек», «Кыл», «Күгелҗем», Лилия Гыйбадуллинаның «Рух», «Сөрән», «Алтын Урда», «Кала», «Сүз», «Ана бүре өне», «Мин Казанга кайтам», «Типтәр», «Яугир», «Вақыт», Нурлан Ганиевның «Канатларсыз» «Ни кызганыч», «Мизгел һәм мәңгелек», «Җырларымны сездә калдырам», Гөлүсә Батталованың «Исән калсак», «Көрәшчеләр китә», «Шырпы» һ.б. шигърьләре шушы хакта сөйли. Беренчә карашка ижтимагый дулкында кабул ителгән шигърьләр фәлсәфи эчтәлек белән баетыла. Мондый үрнәкләрдә лирик герой жәмгыять, милләт, гомумән, кешелек яшәешен күзәтеп, нәтижеләр ясаучы, үзенә тәҗрибәсә һәм карашлары белән уртаклашырга әзер гамьлә зат булып күзалдына баса, аның халәте исә реалистик чикләрдән чыгып китеп, модерн, постмодерн алымнар ярдәмендә ачыла башлый. Бу исә лирик геройның статусы үзгәрешенә алып килә: бер яктан, аның үзе яшәгән жәмгыять өчен шәхси җаваплылык тойгысы артса, икенче яктан, ижтимагый проблемаларны «читтән», объектив бәяләү мөмкинлегенә туа. Сәнгати яктан көнчыгыш яки көнбатыш әдәбиятлары белән интертекстуаль бәйләнешләр, яңашәлекләр зур урын тотса, яңа мәгънәләр табуга юнәлтелгән катлаулы образларны, детальләргә тезеп барып, ассоциатив сурәтлелек тудырыла, икенчел эчтәлек укучыны уйландырырлык, көтелмәгән мәгънә-фикерләргә алып чыга, тәэсирлелеккә көчәйтә, сызлану халәте үзгә постмодернистик алымнар, интертекст базасын формалаштыруга кушылып китә. Бигрәк тә Рәмис Аймәт, Луиза Янсуар, Лилия Гыйбадуллина шигърьләрендә тормыш, жәмгыять һәм кешелек хакындагы монологлар көчле гомумиләштерүләр, сискәндереп жибәрәп, уйланырга мәҗбүр итәлек үзгә нәтижеләр белән төгәлләнә.

Романтик юнәлешкә мөнәсәбәтләр шигъри әсәрләрдә, гадәттәгечә, әниләр, туган җир, мәхәббәт, иҗат белән халык язмышының уртаклыгы мотивлары калку. Мондый шигърьләрдә үткәннәр идеаллаштырыла, яшәүнең матурлыгы, мәхәббәтнең олылыгы турында җырлаучы лирик герой шәхси кичерешләр өермәсендә ачыла. Бу юнәлештә Илсәяр Иксанова, Рифә Рахман, Шәмсия Жиһангирова, Фәүзия Солтан, Чулпан Зариф, Луиза Янсуар, Лилия Гыйбадуллина, Эльмира Жәлилова, Гөлүсә Батталова, Гөлнәз Гарипова-Дениз, Алинә Хәбибуллина, Марат Кәбирова, Рифат Сәлах, Рүзәл Әхмәдиев шигърьләре уңышлы. Романтик хис-тойгыларны җиткерүдә яңарыш юлларын эзләү омтылышы Илсәяр Иксанованың «Шагыйрь хакы», «Ефәк юлы», «Сәях дәрвиш» кебек шигърьләрендә, Гөлнәз Гарипова-Денизның «Күкләргә туз дип белдем лә», Чулпан Зарифның «Синең күк янам мин, әй Кояш» тупланмаларында көнчыгыш әдәби сурәтләренә борылыш белән билгеләнә, шигърь структурасына шәркый образлар уңышлы кертеп урнаштырыла,

суфичылык эсәрләренә охшатып стильләштерү яки көнчыгыш романтик шигъриятенә хас образ-мотивларны чор кешесенә хис-кичерешләрен ачуга юнәлтү, шушы юлда гаруз үлчәменнән файдалану сыйфаты отышлы күренә.

Икенче яктан, Лилия Гыйбадуллинаның «Кош юлы», «Ак күбәләк», «Жәйге яңгыр» кебек күпләгән шигърьләрендә, Гөлүсә Батталованың «Сина сыенәм», «Салкын димә!», «Көтелгән бураным», «Исәнме!», һ.б. эсәрләрендә, Алиә Хәбибуллинаның «Казан тели сине күрергә», Халисә Ширмәннең «Кулъязмалар – тормыш көзгесе» шигърьләр тупланмасында халык жырының сәнгати традицияләренә, аһәңенә, образлылыгына якынаю саф татарча, «жырлап торган» милли аһәңдә һәм камил, матур яңгырашка ия лирик эсәрләренң алга чыгуын тәмин итә. Өченчедән, Эльмира Жәлилованың «Гомернең төш кенә булуы ихтимал», Лилия Гыйбадуллинаның «Күк катламын тишеп жиргә төшә», «Таң», «Сызлану» һ.б. шигърьләрендә тирән психологик кичерешләр фәлсәфилек белән үрелә, шагыйрәләр текст төзелешендә охшаш яңгырашлы авазлар кабатлануына нигезләнгән аллитерация алымыннан уңышлы файдаланып, сихерлә аһәң тудыра. Гомуми фонда болар татар поэзиясендә алга таба романтик шигъриятне үстерә торган сыйфатлар булып күзаллана.

Романтик яссылыкта татар поэзиясе көнчыгыш лирик жанрларын яңартып куллануы уңышлы дәвам итә. Бер яктан, робагый, газәл кебек татар поэзиясе өчен традицион әдәби жанрларның икенче сулыш алуы, яңартылуы яки көнчыгыш шигъри текстларына охшатып стильләштерү күренеше күзәтелә. Мәсәлән, Р.Гаташның «Өч Тукай яшен яшәгән Гаташмын...», «Сиксәндә – сүзем» тупланмасындагы робагыйлар структур яктан да, поэтик үлчәм ягыннан да көнчыгыш әдәби традицияләрендәгечә төзелә: әхлакый мәсьәләләр үзәккә куела; ижтимагый-социаль кануннар да фәлсәфи-этик яссылыкта хуплана яки кире кагыла, рухи, әхлакый яңарышка өндәү мотивы көчле яңгыраш ала. «Каратай робагыйлары» циклында Р.Зәйдулла робагый жанрын ижтимагый-сәяси, тәнкийди, урыны белән сатирик мотивларга баета, әхлакый мәсьәләләр ижтимагый проблемалар белән алмашына. Мисал өчен:

*– Без бөөк! – ди, – көрәшик! – ди... Югала.
 Әйтсәң лә ул мәйданга юл ала.
 Тик мәйдан буш, юк бер тавыш. Нишләсән? –
 Түрә-кара тирәсендә чуала.*

Рәшит Бәшәрнең дүртыюллыклары хикмәт һәм робагый, Газинур Моратның икеюллыклары тәкълид жанрларына стилизация буларак кабул ителә. Рәдиф Гаташның «Сөюнамә» жыентыгындагы соңгы елларда язылган газәлләре бу жанрның эчтәлегә белән дә, герой концепциясе ягыннан да үзгәреш кичерүе турында хәбәр итә. Ижтимагый мотивлар белән баетылган газәлләрдә традицион мәжнүн герой үз милләткә өчен жан атучы, шигърият гәме белән яшәүче, милләт хадимнәрен, милләт гамен үз жилкәләрендә йөртүче хатын-кызларны югары күтәргән мәжнүн төсен ала. М.Мирза ижатында, «Адәм баласы» шигърьләр циклының дәвамы булып, бишьюллыклар формасы кабат мәйданга чыга. Алдагы ижат ителгән үрнәкләр фонында караганда аларның фәлсәфи эчтәлектән ижтимагый-сәяси якка борылышы күренә. Бу исә шагыйрьгә үз граждандык карашларын анык жиккерергә мөмкинлек бирә.

Гарифжан Мөхәммәтшин, Рифат Жамал, Рәшит Бәшәр, Ләбиб Лерон, Галия Гайнетдинова, Мөжәһит, Айрат Суфиянов, Рәзинә Мөхияр, Лениза

Вәлиева, Сирень Якупова, Ләйсән Кәшфиева, Лилия Сәгыйдуллина, Эльвира Сафина, Рәсимә Гарифуллина, Әлфия Ситдыйкова һ.б. романтик шигъриятне традицияләргә таянып үстөрөп бара. Әмма традицион романтик поэзиядә туган жиргә, җилләргә булган хис-тойгылар хакында гадидән-гади, тапталган сүзләренң ешлыгы, мәхәббәт хакында тапталган фикерләренң күпләге шигърьләренә артык гадиләштерә, массачыл дәрәжәгә төшерә. Билгеле, бу юлда кабатланудан качу мөмкин дә түгел, әмма кабатлаганда да үз стилистике табу, үзгерткәч булган сыйфатларны үстөрөп алып китү мөһим, ә моның өчен образлы фикерләү өлкәсендә эзләнүләренә көчәйтү кирәк.

Соңгы дүрт елда иҗат ителгән лирик әсәрләр элитар әдәбиятның үзгәргән тәшкил иткән фәлсәфи мотивларның, яшәеш, яшәү кыйммәтләре хакында югары кимәлдә уйлануларның икенче планга күчкән раслый. Дөрес, фәлсәфи уйланулар күп шигърьләрдә күзәтелә. Әмма алар фәлсәфи бербөтен булып, концептуаль нигездә оешып җитә алмый, теге яки бу жанрда кичерешләр баскычында кала. Күрәсәң, моңа татар поэзиясендә җәмгыятьтә барган күренешләргә гражданлык позициясен, фикер-мөнәсәбәт белдерү омтылышының көчле булуы тәэсир итә.

Фәлсәфи поэзия үсеше арасында Марсель Галиев, Ләйс Зөлкарнәй, Рәмиш Аймет, Йолдыз Миңнуллина, Луиза Янсуар иҗатлары көчле. Аларның шигърьләрен хакыйкәткә эзләрчә, мәңгелек кыйммәтләр хакында уйлап сызланучы лирик герой, ялгызак философ, хисләр ташкыны хакиме бер бәйләмгә туплый. Мисал өчен, Зөлкарнәйнең фәлсәфи шигърьләрендә хаос халәтендә яшәрчә лирик герой аваз сала, бу халәт шагыйрьнең үз эчке дөньясындагы, фикер-күзаллауларындагы үзгәрешләргә бәйлә рәвештә формалашып китә. Лирик геройның бер чиктән икенче чиккә ташлану, бәргәләнү халәте аң агышы ярдәмендә ачыла һәм бу кичерешләр сөйләм шигъре формасында тоташ монолог кебек тәкъдим ителә. «Гөрләгән сулар» шигъре Дәрдемәнднең «Гөрләгән сулар башында» шигъренә иллюзия кебек кабул ителә. Рәмиш Айметнең фәлсәфи лирик герое исә яшәү мәгънәсен рух бөеклегендә, хакыйкәткә омтылышны саклап яшәүдә таба, әмма яшәештә, кешеләр тормышында үзгә фикердәшләр таппый. Аның фәлсәфи шигърьләренң матурлыгы – кеше жанының, рухының, йөрәгенң кеше акылы җитмәслек кинлекләргә, аң ашмас биеклекләргә, тойгы ирешмәс гүзәллекләргә омтылышын ачу. Луиза Янсуарның «Сут», «Әнә!!!», «Багышлану», «Син авазлар тулы» кебек шигърьләрендә рухи кыйммәтләренң, олы омтылышларның кешелек тормышындагы яшәү кануннары белән бәйләше лирик герой күнелендә сагыш һәм сызлануны китереп чыгара. Шагыйрьнең лирик герое кешелек ваемын үз күнелә аша уздыра алырлык кичерешләргә сәләтле, яшәештәгә һәр нәрсәгә үлчи һәм бәйли алырлык сизгер зат булып гәүдәләнә. Бу сыйфатлар алга таба фәлсәфи поэзияне үстөрүнең бер юлы булып кабул ителә.

Ике съезд арасында татар шигъриятендә алып барылган кызыклы эзләнүләр лиро-эпик жанрлар өлкәсенә карый. Бер яктан, әдәбият мәйданында югалып торган жанр яки жанр формаларының тергезелүе күзәтелә, мәсәл жанры шундыйлардан. Хәзергә татар поэзиясендә дидактик һәм сатирик мәсәлләренң актуальләшкән билгеләп үтәргә кирәк. Лилия Фәттахованың абсолют хакыйкәт булмавын алга куйган «Бармаклар һәм Йодрык», «Шарлавык белән Елга», «Җыенда», «Сүз» мәсәлләре дидактик максатка йөз тотса, «Күзлексез җир ул, мөгаен, җәннәттер», «Балыкчы һәм балыклар», «Битлек», «Бер мичкә

бал, бер тамчы дегет», Фәрит Габдерәхимнең «Чабак, Табан, Чуртан», Закир Әкбәров «Аюча демократия», «Саескан – депутат», «Гадел Бүре», «Өер башы», «Бәхәс», Фәрит Яхинның «Форсаттан», Равил Рахманиның «Түбәтәйле дүрт-биш агай», «Без татарча өйрәнәбез» кебек әсәрләре эзоп теле (мәсәл теле) ярдәмендә асмәгънәле, яшерен эчтәлек көчле булган сатирик мәсәлләрнең яңарышын дәлилли. Аларда дөнья бүлешү, бюрократлык, депутатлыкка сайлану, яраклашып яшәү кебек күренешләр тәнкыйть объектына әверелә. Классик мәсәл жанры таләпләренә җавап биреп язылган бу әсәрләрнең кыйммәте эчтәлекне катлауландыру, берничә укылыш вариантына ия текстлар тудыруга йөз тоту, көн кадагына суккан проблемаларны күтәреп чыгу, яңа сыйфат үзгәрешләре күпкатламлы, берничә укылыш вариантына ия текстлар рәвешендә иҗат итә башлау белән билгеләнә.

Шул уңайдан, соңгы елларда иҗат ителгән аерым юмор, сатира үрнәкләрен билгеләп үтү мәслихәт булыр. Ләбиб Леронның «Акыл сатучылар адым саен», «Күп нәрсәләр беләм», «Сизәсезме, салкыная көннәр», «Соңгы патриот», Фәрит Габдерәхимнең «Биш хатынлы», «Соңгы тапкыр», «Бурычлымын», Руслан Сөләймановның «Диетический шигырь» әсәрләре юмористик, Рашат Низаминның «Рәхмәтле борчылу», Зиннур Мансуровның «Хәтәр афәт», «Аерымлык хасияте», Руслан Сөләймановның «Шагыйрь колагы», Фәрит Яхинның «Олтан эше», «Урыныңны белү» кебек шигырьләре сатирик поэзиянең яшәеше турында сөйли. Ркаил Зәйдулланың «Өзелгән дисбедән» исеме белән дөнья күргән кыска шигырьләрендә бүгенге җәмгыятькә, татар халкының битарфлыгына, без үзәбез, телебез бөек дип мактану сыйфатына ирония аша бәя бирелә. Сатирик үрнәкләрнең отышлы ягы – җәмгыятьтәге актуаль иҗтимагый-сәяси мәсьәләләрне күтәреп чыгуда. Алар татар халыкның иҗтимагый-мәдәни хәлен тәнкыйтьләү мотивы тирәсенә җыела, әмма фикерләр эзерлекле укучы гына табарлык дәрәжәдә артык яшерелә, сатирик поэзиягә ачык фикер үткенлегенә, сатираның үзгән тәшкил иткән ачы көлүнең җитмәве, тәнкыйть угының йомшак булуы күренә.

Поэма жанрындагы сан һәм сыйфат үзгәрешләре турында аерып әйтәсе килә. Соңгы дүрт ел эчендә, алдагы чорлар белән чагыштырганда, поэмалар сан ягыннан шактый арткан, сан үзгәреше, үз чиратында, сыйфатка йогынты ясаган. Салават Рәхмәтулланың «Сагыну», Флөра Гыйззәтуллинаның «Күрше хақы – Тәңре хақы», «Коллык зинданы», Рафис Корбанның «Казан», Фәндидә Харрасованың Ленинград блокадасын өзүгә 80 ел тулуга багышланган «Күрелмәгән юлны кичкәндә» поэмалары татар поэзиясендә үстөрелә килгән традицион стильне дәвам итеп майданга чыга, лирик герой хикәяләүче, хис-кичерешне җиткерүче функциясен ала, теге яки бу тормыш вакыйгасы хис-кичерешнең сәбәбенә әверелә.

Мөхәммәт Мирзаның ТАССР төзелүгә 100 ел тулу уңаеннан «Мәңгелек юлында», Гөлүсә Батталованың «Айсыз авыл», «Тукай сандыгы», Флөра Гыйззәтуллинаның «Ком бураны», Лилия Гыйбадуллинаның «Гали Рәхим», «Дәрдемәнд», Ренат Харисның «Татар кычытканы», «Тагы бер союзник», Илсәяр Иксанованың «Татарстан», Рүзәл Мөхәммәтшинның «Таш», Марат Кәбировның «Автомат һәм... шигырь дәфтәре», Ибраһим Биектаулының «Кан сагышы» поэмалары лиро-эпик шигъриятнең уңышы булып татар поэзиясендә үз урыннарын алып дип ышанабыз! Бу әсәрләр поэма жанрының образлы фикерләү офыкларын киңәйтүе, шушы юнәлештә үсү мөмкинлекләрен дәлилләве белән кыйммәтле. Мисал өчен, Ренат Харисның

Бакый Урманчега багышлап язган «Татар кычытканы» поэмасында гап-гади, теләсә нинди туфракта, шартларда үсү сәләтенә ия кычыткан образы төрле яссылыкларда уйнатылып, күп укылышлы символга әверелә, татар халкының авыр шартларда яшәешен, шул хәлдә дә яшәүгә омтылышны югалтмавын, талымсыз яшәргә күнегүен дә символлаштыра, шул ук вакытта чөметтереп алып, сискәнергә мәжбүр итәрлек, халыкның миен өтәләп алырлык шигъри сүз, халык кичергән авыр фажигалә еллар, милли тарих булып та укыла. Яисә Рүзәл Мөхәммәтшинның шартлы-ассоциатив сурәтлеләккә йөз тоткан «Таш» поэмасында таш, балбаллар, кырмыска һәм галәм корабы халык фажигасен тергезүгә, Марат Кәбировның үзгә әдәби концепциягә таянган «Автомат һәм... шигърь дөфтәре» әсәрендә шигъри Сүз, шигъри дөфтәр образлары Әфган, Тажикстан, Чечня кебек кайнар нокталарда да поэзиянең солдатларга Кешеләкләкләкне саклап калу юлында олы таяныч булуын раслауга йөз тотта. Гомумән, алда әйтеп кителгән мисалларда гына да шагыйрьләрнең гадәти булмаган, тапталмаган образларга мөрәжәгать итүе күренә, һәр поэма образлы фикерләү ягыннан катлаулы бербөтен булып кабул ителә, аларда үзәккә куелган символларның укылыш мөмкинлекләре шулкадәр күп, алар конкрет-тарихи проблемадан, аерым кеше фажигасеннән гомумкешелек проблемасына кадәрге аралыкны колачлый һәм поэма жанрының сәнгати мөмкинлекләре киңәю хакында сөйли. Бу яктан әле үсү мөмкинлекләре дә шактый. Мәсәлән, Луиза Янсуарның танылган гарәп телендә язучы шагыйрь, чыгышы белән сүрияле, гомеренең күпчелек өлешен Ливанда һәм Франциядә уздырган Адонис ижатын үзәккә алып язылган «Адонис белән сөйләшү» әсәрен чор кешесенең яшәеш фәлсәфәсен шигарь итеп алган фәлсәфи поэма итеп үстерү мөмкинлегә күренә.

Татар шигъриятендә жанр өлкәсендәге эзләнүләр фикер һәм хис агышын тоташ «автоматик язуга» йөз тоткан озын шигърь жанр формасына мөрәжәгать итүдә дә ачык күренә. Мисал өчен, Ләйлә Хәбибуллинаның «Ай кызы», «Жиде ятлар без бүгеннән», Лилия Гыйбадуллинаның «Көн коела уйчан тәрәзләргә...» кебек әсәрләрендә хис-кичерешләр өзлексез бербөтен булып ачыла һәм, укучы шушы хис-фикер күчеше артыннан ияреп, күзәтеп бара. Бу юнәлештә эзләнүләр дә алга таба поэзия үсешендәге бер сукмак булып күренә.

Факил Сафинның «Хәтер болыны», Әлфия Ситдыйкованың «Көмеш чык» һәм Равил Рахманиның «Мең чакрымга мең чакрым» кебек уртак идеяле өч шигърьне берләштергән әсәрләре триптих жанры өлкәсендә эзләнүләр баруы, ижтимагый-фәлсәфи мотивларның романтик мотивларга борылуы турында сөйли. Шушы ук авторларның «Гөл жаны. Мәхәббәтнамә» һәм «Ком тавышы» әсәрләре сонет жанры традицияләрен дәвам итеп майданга чыга, «Сонетлар» әсәре белән Рәзил Зәйдулла әлегә жанрны үстерүгә үз өлешен кертә.

Соңгы еллардагы шигъриятне күзәтеп чыкканнан соң, «иң авыр, мөшкел хәлдәге» жанр булып баллада жанрының калуы күренә. Мисал өчен, «Казан утлары» журналында Марсель Бакировның тарихи материалга таянган «Анабыз Ай-Ва турында риваяти баллада», Гөлнур Корбанованың Жәлилнең «Бүреләр» шигъренә аваздаш төстә бүре аллегорик образын кешеләрне баяләүгә юнәлткән «Бүре баласы» балладалары басылган. Ләкин бүгенге татар укучысы үзгә әдәби концепциягә таянган, шартлы-ассоциатив сурәтлеләккә йөз тоткан ХХI гасыр балладаларын көтә, жанр янарышын күрергә тели. Балладаларга кытлык мәктәп дәреслекләре, программалар төзү барышында күренә.

Моннан тыш, жыр жанры турында аерып әйтсә килә. ХХ гасырның

икенче яртысында үсешенә Сибгат Хәким, Сажидә Сөләйманова, Равил Фәйзуллин, Ренат Харис, Зөлфәт, Факил Сафин, Клара Булатова, Мостафа Ногман, Илдар Юзеев, Гөлшат Зәйнашева, Мансур Шиһапов, Разил Вәлиев, Роберт Миңнуллин, Шәмсия Жһангирова кебек дистәләгән шагыйрьләр бәһаләп бетергесез зур өлеш керткән, үзе бер мөстәкыйль жанр булып үсеп-үзгәрәп килгән жыр жанры бүген шактый аяныч хәлдә. Эстрадада чәчәк аткан шоу-бизнес законнары бу жанрны профессиональ булмаган авторлар кулына күчәрдә, нәтижәдә, ватык тәгәрмәч кебек шыгырдаган, везен, ритм ягыннан аксаган, текстларның яңгырашы, аһәңе, эчке көе-музыкасы табылмаган текстлар күпләп майданга чыкты, һәр икенче жырчы үзен жыр текстлары авторы дип игълан итте. Бүген профессиональ жыр текстларының жанр буларак саклануы һәм үсүе, иң беренче чиратта, Гөлнур Айзат, Рәмис Аймәт, Фәүзия Солтан, Эльмира Жәлилова, Эльвира Әхмәтова, Гөлүсә Батталова, Сания Әхмәтжанова, Илһам Ногман кебек шагыйрьләр ижатына бәйле.

Шул рәвешле, күзәтүләребез традицион юнәлештәге шигъриятнең халыкчанлыкка, гасырлар дәвамында үстереләп килгән сәнгати сыйфатларга йөз тотып үсүен, элитар әдәбиятның исә яңа алымнар, үсеш сукмаклары эзләп майданга чыгуын дәлилли. Урта һәм яшь буын шагыйрьләр ижатында модернистик һәм постмодернистик алымнарга өстенлек бирү, дөньяга үзенчәлекле караш-мөнәсәбәт булу, синтетизм актив. Бүген ныклы адымнары белән олы шигърият майданына кереп барган Дания Нәгыйм, Алисә Зарипова, Ләйлә Хәбибуллина, Алинә Хәбибуллина, Алмаз Әхмәтгалиев, Гөлназ Газизова, Ләйлә Фаяз, Гөлназ Нуриева, Айзирә Имамова кебек өметле яшьләр ижатында да бу сыйфатлар ачык күренә. Шигърь техникасы үзгәрә, урта һәм яшь шагыйрьләр бүтәнчә язарга омтыла. Аларның иҗат үрнәкләрен индә XXI гасыр башында майданга чыккан поэтик әсәрләр белән дә янәшә куеп, чагыштырып булмый. Поэзия алга таба да шушы сәнгати эзләнүләргә камилләштереп үстереп китәргә, фикер һәм эстетик яктан халыкны әйдәп барырга, киләсе буыннар өчен дә актуальлеген югалтмаслык затлы әсәрләр белән куандырырга тиеш. Дөньяга чыгу, китап бастыру өчен мөмкинлекләре, олпат аксакаллары, әдәби югарылыкны үстереп килүче урта буын шагыйрьләре, ныклы адымнар белән шигърият майданына кереп килүче яшьләре булган әдәбиятта башкача булу мөмкин дә түгел!

Нурфия ЮСУПОВА,

*филология фәннәре докторы,
Казан федераль университетының
әдәбият кафедрасы профессоры.*

ОЛПАТ КАЛӘМ ИЯСЕ

Күренекле прозаик Вакыйф Нуруллин (1935) – XX гасырның 60 нчы еллар башында татар әдәбиятына килгән, үзенә генә хас ижат өслүбен тудырган, нигездә, повесть жанрында эшләгән өлкән буын әдипләреннән. Күп зыялыларыбыз кебек, ул Казан дәүләт университетының данлыклы татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлаган. 1961–1977 елларда «Казан утлары» журналында башта әдәби хезмәткәр, аннары проза бүлеге мөдире булып эшләгән. 1977–1989 елларда Татарстан китап нәшриятының баш мөхәррире вазифасын башкарган. Бераз вакыт әдәби ижат эше белән шөгыльләнгән, 1993–1995 елларда «Казан» журналын оештыруда катнашып, анда хезмәт куйган. 1995–2008 елларда Татарстан Республикасы Милли музеенда әдәбият бүлеге мөдире булган.

Вакыйф Нуруллин 1963 елда беренче күләмле әсәр – атаклы «Шинельсез солдатлар» повестен ижат итә. Ул аны беркай да тәкъдим итми, вакыты житкәнне көтеп, берничә ел өстәл тартмасында саклап тотта. 1968 елда повесть, ниһаять, «Казан утлары» журналында басыла, шул ук елда Татарстан китап нәшриятында аерым китап булып та дөнья күрә. Бу әсәр укучылар тарафыннан да, әдәби тәнкыйть ягыннан да жылы кабул ителә. Бала чагы Бөек Ватан сугышы һәм аннан соңгы авыр елларга туры килгән каләм иясеңең дебюты аның үз тормышыннан алына, үз башыннан узган, үз йөрәге аша үткән вакыйгаларга нигезләнә. Монда ул сугыш чоры авылының драматик тормышын, авыл кешеләренең тырышлыгын һәм батырлыгын, яшь буынның Ватанына тугрылыклы булып, чыныгып үсүен тасвирлый.

«Шулай да, «Шинельсез солдатлар»ны укып чыккач та, прозабызга тормышның үзеннән, халыкның, бигрәк тә авыл халкының, холык-фигылен, көнкүрешен һәм хезмәт героикасын яхшы үзләштергән, тойган, алай гына түгел, шуларның барысын яшьли үз башыннан кичергән, димәк, житди әйтер сүзә булган үзенчәлекле прозаик килүен абайларга мөмкин иде инде», – дип яза язучы Ринат Мөхәммәдиев¹. Әдәбият галиме Фәтә Галимуллин исә «үсештәге ижат» дип бәяли².

1969 елда Вакыйф Нуруллинның уникаль хикәясә тупланган «Төкле аягың белән» жыентыгы басылып чыга. Шуннан соң язучы тулаем повесть жанрына кереп китә һәм тормыштагы кеше характерларын үтә дә нечкә психологизм белән сурәтләүче чын профессионалга әверелә. Бер-бер артлы аның «Күпер

¹ Мөхәммәдиев Р.С. Якутлар табыладыр вакыт белән: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 177 б.

² Галимуллин Ф.Г. Инешләр Иделгә кушыла: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 29–44 б.

чыкканда» (1968–1969), «Әгәр син булмасаң...» (1970–1973), «Яшьнәп үткән яшьлек» (1971–1975), «Аккан су юлын табар» (1976–1979), «Һәлакәт» (1979–1981), «Ике урам арасы» (1980–1984), «Жавап бир, кеше!» (1985–1987), «Сагынырсыз эле...» (1986–1991) әсәрләре языла.

Сугыштан соңгы авыл тормышын сурәтләгән «Күпер чыкканда» исемле икенче повесте да авторга зур уңыш алып килә. «Әгәр син булмасаң...» әсәре исә «Шинельсез солдатлар»ның давамы буларак иҗат ителә, чөнки беренче әсәр басылып чыкканнан соң, китап сөючеләр язучыга күпсанлы хатлар юллый, һәркемне төп каһарманның киләчәк тормышы кызыксындыра.

«Яшьнәп үткән яшьлек» документаль материалларга таянып иҗат ителгән повесть булса, «Аккан су юлын табар» әсәре герое шулай ук чынбарлыктан алынган. Соңгысында авыл тормышы һәм анда күмәк хужалык рәисенең урыны, кеше һәм табигать, авылның киләчәге булган яшьләр, рухи тәрбия һәм башка мәсьәләләр күтәрелә.

Сүздән сурәт ясаучы язучы-рәссам буларак, язучының каләме әсәрдән-әсәргә шомара һәм камилләшә, иҗади колачы һәм сулышы киңәя. Мәхәббәт һәм хыянәт кебек мәңгелек темалар күтәрелгән «Һәлакәт» повесте, шулай ук фактик материалга нигезләнеп, мавыктыргыч сюжетка корылуы белән әһәмиятле³.

Вакыйф Нуруллинның «Ике урам арасы», «Жавап бир, кеше!» әсәрләре дә әдәби жәмәгәтчелек тарафыннан жылы каршы алына. «Сагынырсыз эле...» повесте исә Совет чоры житәкчесе образын гәүдәләндерә, аның туган-тумачалыкка, эшнәлеккә, рухи бозыклыкка корылган тормышы ахыр чиктә төп каһарманның үзе өчен үкенечле тәмамлана. Аны укыгач, бүгенге көн күзлегеннән карап, күңелдә үзеннән-үзе «хәзер нәрсә үзгәрдә соң?» дигән сорау туа.

«Аның һәр әсәрен бербөтен итеп туплаган көч – публицистика белән лиризм, документаль төгәллек белән сәнгатьчә гумиләштерүнең бергә үрелүендә, автор шәхесенең эзлекле һәм максатчан булуында», – дип яза әдәбият галиме Мөдәррис Вәлиев⁴.

Әйе, Вакыйф Нуруллин – бәхетле каләм иясе. Ул – утызга якын китап авторы. Әсәрләре рус, украин, тажик, азәрбайжан, казакъ, каракалпак телләренә тәржемә ителгән, чит телләрдә аерым басмалар булып та дөнья күргән.

Чыннан да, халыкчан гадилек белән, чынбарлыкка, тәҗрибәгә, үзгә күргән-кичергәннәргә, дөресрәгә, тормышка таянып, бернинди дә авырсыну кичермичә, ихлас күңелдән иҗат итү – олы әдипнең язу осталыгы, икенче төрле әйткәндә, аның әдәбияттагы измышы. Вакыйф Нуруллин – татар әдәбиятына үз өлешен керткән нәкъ менә шундый олпат каләм иясе.

Ленар ШӘЕХ,
филология фәннәре кандидаты.

³ Даутов Р.Н., Рахмани Р.Ф. Әдипләрбез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 2 том. – 221 б.

⁴ Маннапов С. Дөньяга – якты күзләр белән // Нуруллин В. Күпер чыкканда: повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 10 б.

«ГӨЛСТАН» ИЖАТТА КАЙНЫЙ

Жырларда жырланган мәгърур Чатыртавы белән дан тоткан туган жиребез – Азнакай ягы әдәби ижат утында кайнап яшәүчеләргә элек-электән бай булган. «Маяк» газетасы редакциясе каршында эшләп килгән «Гөлстан» әдәби берләшмәсе дә менә алты дистә елдан артык инде аларны бер учак тирәсендә туплап, ижатларына көч-куәт биреп тора.

Әдәби берләшмәнең тарихы 1959 елдан юл ала. «Гөлстан» исемең ул чакта каләм тибрәтә башлаган, соңыннан районыбыз житәкчесе булып танылган Әнәс Исхаков тәкъдим итә. Без ольпат язучыбыз Мәхмүт Хәсәновның да «Гөлстан»да тирән эз калдыруы белән чиксез горурланабыз. Ольпат якташ шагыйребез Нур Әхмәдиев, республикабызның күренекле журналисты Ясир Хәснәтдинов, штаттан тыш хәбәрче булып торган Мөдәррис Усманов, «Маяк» газетасы хезмәткәрләре Ибраһим Вәлиев, Әсгать Сәгыйтдинов, Нәсимә Фазлыева, Нәфис Гәрәйшин, Резеда Шәрипова, төрле чорларда «Гөлстан»ыбызны житәкләп, яшь каләм ияләренә юл күрсәтәләр.

«Гөлстан»ның хәерхаллы юлламасы белән олы ижат юлына чыгуучылар да шактый. Үзләренең әдәби адымнарын биредә башлаган шагыйрьләребез Марсель Галиев, Нур Әхмәдиев, Илдус Гыйләжев, Әнәс Исхаков, Рөстәм Зәкуанов, Марсель Гарипов, Фәйрүзә Исмәгыйлева, Резеда Шәрипова, Гөлчәчәк Садретдинова-Хажиева, Алинә Хисамиева – киңкүләм билгеле әдипләр. «Гөлстан» ТРның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүлэгәнә ия дүрт ольпат әдипне биргән берләшмә: Мәхмүт Хәсәнов, Мөсәгыйт Хәбибуллин, Марсель Галиев, Рөстәм Зәкуанов – безнең генә түгел, республикабызның, татар дөньясының горурлыгы.

«Гөлстан»га туган телебезне саклау өчен жан атып йөрүче, күңелләрендә ижат тулпарын иярлэгән төрле һөнәр ияләре тупланган. Берләшмәнең 40 һәм 55 еллыклары уңаеннан шигъри жыентыклар чыгарылды. Әдәби берләшмә әгъзаларының ижат жимешләре «Рухият» рухи яңарыш фонды чыгарган «Син дә шагыйрь, мин дә шагыйрь», «Илһам чишмәләре», «Балаларга бүләк», «Әдәби офыклар» жыентыкларында дөнья күрдә. «Гөлстан»лылар үзләре дә берсеннән-берсе эчтәлекле китаплар чыгаралар, ижади язмаларын район, республика матбугатында даими бастырып торалар.

Гөлчәчәк САДРЕТДИНОВА-ХАЖИЕВА,

берләшмә житәкчесе.

Умырзая төсе кырларда

Жәйнең матур серле мизгелләре
Чакыралар мине кырларга,
Көнбагышлар сары чәчәк аткан,
Умырзая төсе кырларда.

Вак дулкыннар уза йөгөрөшөп
Иген басулары өстеннән,
Жилләр кочагында тирбэлүче
Бодайларга саргылт төс кәргән.
Иген генәме соң, бу жирләрдә
Бәхет үзе үсә каерылып,
Шуңа микән һава житми кебек,
Кырларымнан торсам аерылып.
Туган жирем рәнжәр, басуларын
Элеккечә якын итмәсәм.
Озын кышны ничек уздырым,
Жәйләрен бер күрәп китмәсәм.
Шушы матурлыкны сөйләп түгел,
Кушып жырлайсы иде жырларга,
Кояш кулын изәп,
Тургай сайрап,
Каршы ала мине юлларда.
Туган жирнең сихри матурлыгы
Онытылмый, һәрчак уйларда.
Көнбагышлар сары чәчәк аткан,
Умырзая төсө кырларда.

Илдар БАТЫРШИН.

Ана йөрәге

Дөньясында дауыл тынып калыр,
Кар, яңгыры жанга сарылмас,
Диңгез суы кинәт төчеләнер,
Ана назлап килеп кагылгач.

Салкын кышы жәйгә әвереләп,
Борып куяр һава торышын.
Көзләрендә гөлләр күзен ачар,
Өрсә әгәр Ана сулышын.

Ал таңнарның алсу балкышының
Көлтә нуры калыр түгеләп.

Су буенда сандугачлар тынып,
Бишек жырын тыңлар биреләп.

Көләч айның сихри яктысында
Йолдыз арты йолдыз кабыныр.
Кояш булып кояш, башын иеп,
Ана жылысына табыныр.

Чал тарихлы гасыр кечерәер,
Теләгәндә Ана теләген.
Өлегә мин тиңләр нәрсә тапмыйм
Сөеп туймас Ана йөрәген!

Айгөл ВӘЛИУЛЛИНА.

Бер утырыйк әле

Кич утырыйк әле бүген, дуслар,
Вакыт табып, утлар алдырып.
Бетмәс, китмәс дөнья мәшәкатен
Тик берәзгә гына калдырып.

Искә алыыйк әле бала чакны,
Урам биләп чапкан көннәрне,

Яшьлектәге тәүге мөхәббәтне,
Онытылмас айлы төннәрне.

Кич утырыйк әле бүген, дуслар,
Жырлый-жырлай яшьлек көйләрен.
Армасагыз тыңлап әгәр мине,
Төне буге сезгә сөйләрмен.

Ничек сагынганны шул чакларны,
Бик буенда үскән камышны.
Бер сөйләсәм, басылып торыр кебек
Йөрәктәге сагыну сагышы.

Уйларымда узам урамыннан,
Балачакның эзләп эзләрен.
Хәтер белән һәр капканы шақып,
Һәрбер йортка барып керәмен.

Менә бусы – минем туган йортым,
Кычытканнар баскан юлларын.
Сәлам биреп тора карт шомыртлар,
Сузып миңа ботак-кулларын.

Хәзер хужа монда кычытканнар,
Усалланып, чагып алалар.
Күземдәге яшьтәй әче булып,
Әремнәре озатып калалар.

Ташладыгыз безне дигән кебек,
Карап кала ятим өйләре.
Ничә еллар жыллар генә ача,
Көтә-көтә алар кемнәрне?

Кич утырыйк әле бүген, дуслар,
Бераз гына кайтып үткәнгә.
Шулай әрни икән йөрәк кайчак,
Гомер көзләренә житкәндә,
Хатирәләр барлап үткәндә.

Халидә ГАЛИМОВА.

Саклыйм истәлек дәфтәрәм

Саклана минем балачактан
Истәлеккә язган дәфтәрәм.
Кулыма алып актарынсам,
Күзләремә тыг(ы)ла яшьләрем.

Язып барганмын һәр нәрсәне,
Һәрбер сүзгә миңа кадерле.

Укысам, моңсуланып калам,
Бала чакка кайтамын, серле.

Истәлекләр, яшерен серләр,
Барысы да шунда теркәлгән.
Кадерләп саклайм дәфтәрәмне,
Ничә еллар инде үтелгән.

Кулга аламын да дәфтәремне,
Уй-хисләргә бирелеп китәм.
Укый башласам, күз алдымнан
Бала чагым йөгереп үтә...

Саклыймын сине, дәфтәремне,
Һәрбер сүзен беләмен яттан.
Серле сандыктай икән бит син,
Укыйм да ябып куям аннан.

Шул дәфтәремне укыймын да
Кайтам үткәнгә, бала чакка.
Саклыймын сине бик кадерләп,
Әле мин үзем исән чакта.

Искерсәң дә инде, дәфтәрем,
Саргайса да инде битләрең,
Ташламамын сине беркайчан,
Саклансын дим якты хисләрем.

Фирая ИСЛАМОВА.

Акылга мәдхия

Йолдызларны күккә чөя-чөя,
Очыныплар йөргән чагымда,
Чабуымнан тартып төшерергә,
Ярый, син бар әле янымда.

Искәрмичә үткән-сүткәннәре,
Чабып барсам атлар юлымнан,
Янәшәмдә пәйда буласың да
Житәклисең кабат кулымнан.

Кирәк чакта пыр туздырып дөнъям,
Тетмәләрем тетеп атасың.
Синнән башка мине шушы жирдә,
Йә, әйт, тагын кемнәр сакласың?!

Рәхмәтемне сиңа кызганмыйча,
Әйтим әле бүген, алтыным:
Синнән башка, белмим, нишләр идем,
Ярый әле, син бар, акылым!

Гөлчәчәк САДРЕТДИНОВА.

Халкым шагыйренә

Илдус Гыйләжәв истәлегенә

Туры сүзле идең һәрвакытта,
Үткер иде сиңең каләмең.
Табигатьне, жирне яратканга
Бәхет эзләп читкә китмәдең.

Күтәрдең син күпме авылларны,
Үжәтлеген ярдәм иткәндер.
Тынгы тапмый типкән йөрәгеңә
Шигырьләрең куәт биргәндер.

Иген иккән басуларың буйлап
Йөргәнсендер һәрчак хисләнеп.
Шигырь дә бит юктан гына тумый,
Ташкыны ул шушы хисләрең.

Горур башың түбән иелмәде,
Икейөзле маңкорт бәндәгә.
Ясалмалык бер дә хас булмады
Егет солтанына – синдәйгә.

Бераз иртә киттең арабыздан,
Алмый калдың кебек бәһаңне.
Тыныч йокла яткан урынында,
Халык бирә сиңа бәяне.

Милләтеңә һәрчак тугры калдың,
Яндың, көйдең телең хакына.
Күкләрдән дә елмаясың кебек –
Көч бирәсең сөйгән халқыңа!

Роза ГАЛИӘХМӘТОВА.

Балкыр жырым...

«Нигә язасың?» – дип сорамагыз
Шигырьләрең, моңлы жырларны.

Мин яраттым туган илкәемне,
Бик сагындым туган жирләрең.

Сагындыра мине әткәм-әнкәм,
Яратам мин туган халкымны.
Халкыма бирелгән сайрар өчен
Туган телем, иркә гөлемне.

Туган телгә булган изге хисем
Каләм биргәндер ул кулыма.
Язар өчен шигырь юлларыма,
«Халкыма, – дип, – туган жиремә».

Елап килсәм дә якты бу дөньяга,
Жырлап яшимен мин бүген дә.
Кояш балкып, күкләр аяз булсын,
Яшик әле, дуслар, гел бергә!

Үземнән соң бәлки минем жырым
Очып йөрер күгем түрөндә.
Балкып янар якты нурлар чәчеп,
Моңым булып халкым күңелендә.

Сәрвәр ХӘНИПОВА.

Сине кемнәр уйлап тапты икән?

Кемнәр сине уйлап тапкан икән?
Син туганда нинди таң аткан?
Нинди яңгыр яуган, ә болытын
Нинди жыллар куып тараткан?

Нинди кошлар сайрадылар икән,
Син туганда, агачка кунып?
Акты микән сулар елгаларда
Ярсып, ә аннан берәз тынып?

Синең ярсу шул сулар күк шашкын,
Шул таңнар күк якты карашың,

Дөнья төсле диеп исбатладың,
Мин күргәндә аның карасын.

Салкын кышның аклыгын хуп күрдем,
Караңгы төн булды тылсымлы,
Үзәкөзгеч зәмһәрир жыллар дә
Саба жиле кебек тоелды...

Сине кемнәр уйлап тапкан икән?
Күз нурларын түгеп, кем баккан?
Шул нурлармы әллә якты иткән –
Торасың күк тоташ кояштан!

Римма ТИНБИКОВА.

Миннән теләк

Хәерле иртәләр белән
Башлык әле көннәрне.
Жил-яңгыры булса булсын,
Күтәрик күңелләргә.

Жәй азагы якынлаша,
Бик тиз үтте көннәр дә.
Тик шулай да гел яхшылык
Булсачы күңелләрдә.

Бисмилладан башлык көнне,
Иман булсын жаннарда.
Яшик әле, дускайларым,
Рәхмәт әйтеп таңнарға.

Уңышлы атна башлары,
Бәрәкәт иңсен әле.
Озын гомер, исәнлектә,
Бергә дус яшик әле!

Тәксимә ГАРИПОВА.

Гөбәдия

Татарның күркәм бер ашы
Буладыр гөбәдия,
Сезгә дә пешердем әле,
Сый булсын дия-дия.

Камырларын эзерләдем,
Алдан шартын китереп.
Кунага куеп камырны
Жәйдәм бисмилла әйтеп.

Алсу төслэргэ кeргэнчe
Кайнаттым эрeмчегeн,
Янга куйдым йомыркасын,
Йөзeмeн – бар эчлeгeн.

Тэртип бeлэн башкарамын,
Һәр рэтeн үз жaнaнa.
Иң соңында салам өскә,
Жәлләмим ак маeн да!

Бар жылымны кушып ясыим
Гөбәдия эчләрeн,
Сезнeң өчeн тырыштым ла
Иртәләрeн, кичләрeн!

Ансыз табынны табуы
Мөмкин түгeлдeр бeздә.

Хөрмәтлe ризык һәр жирдә –
Бeләсeз булыр сeз дә!

Кияү, кәләш, ярәшүләр,
Сабантуй, бәби ашы –
Үтми бeр бәйрәм, тамаша,
Саллы сый – табын башы.

Милләтeм таныла бeлә
Нигъмәтe, телe бeлән.
Гөбәдия, чәкчөгe дә
Иярә үзe бeлән!

Әй, дусларым, саклыйк әлe,
Халкымның ризыкларын,
Сый янында кия бeлик
Күлмәгeн, калфакларын!

Дания ХӘСЭНОВА.

Сугыш чоры балалары

Әтилеләр «әти» дигән чакта,
Үзәкләрeм бигрәк өзeлдe.
Шушы газиз сүзнe әйтә алмый
Күпмe күз яшьләрeм түгeлдe.

Әти сүзe нинди була икән,
Кызыктыра, әйтeрсeң тәтәй.
Түзә алмый мeндeм тау башына
Һәм кычкырдым бар көчeмә:
– Әә-тәәй!

Әй, рәхәт булды күңeлeмә:
Әткәeмнe кочкандай булдым.
Әти, әткәй, ник кайтмадың соң,
Мин бит сине шундый сагындым!

Кайтмадың шул, ятим үстeк шулай,
Әтилеләр янында кимсeнeп.
Матур күлмәк, ипи теләп түгeл,
«Әти» сүзeн әйтeргә ымсынып.

Балачаксыз үстeк. Атлар жигeп,
Авыр эштән жeлeк суырылды.
Салам жыйдык. Ындыр табагында
Күпмe потлар ашлык сугылды.

Сугыш чоры балалары –
Әтисeзләр...
Үпкәбeз зур: хөрмәт көтәбeз.
Өмeт итeп, көтeп, көтeк булып,
Ахирәткә индe күчәбeз.
Балачаксыз үскән әтәйсeзләр
Хөкүмәттән хөрмәт көтәбeз...

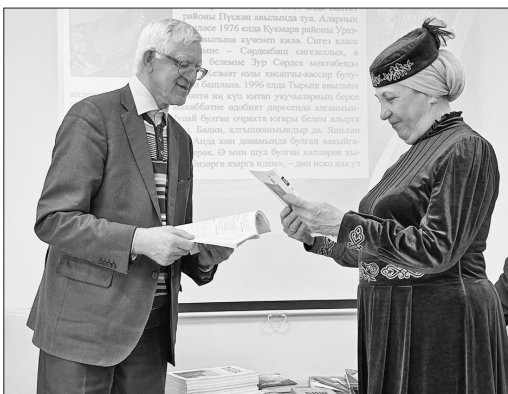
Фәния ШӘЙХЕТДИНОВА.

«Казан утлары» – Кукмарада

«Казан утлары» журналы битләрендә баиланып киткән «Әдәби берләшмәләрдә» проектының чираттагы чарасы Кукмара Үзәк китапханәсендә булып узды. Анда «Казан утлары» журналы мөхәррирләре җирле «Салават күпере» иҗат берләшмәсе әгъзалары белән очрашты. Чарада катнашучыларны Кукмара муниципаль районы башкарма комитетының мәдәният идарәсе җитәкчесе Рамил Нуриев район башлыгы Сергей Димитриев исемненән сәламләде. Очрашуда «Казан утлары» журналының баш мөхәррир урынбасары Вакыйф Нуриев 103 ел туктаусыз чыгып килүче басманың тарихына тукталды. Проза бүлгегә мөхәррире, әлегә проектны алып баручы Рафис Корбан бер төркем җирле иҗатчыларга аларның шигырьләре чыккан «Казан утлары»н (быелгы 4 нче сан) бүләк итте, шигырьләрен укыды. Редакция хезмәткәре, ст-т-белгеч Алина Хәбибуллина журналны цифрлаштыру, аның заманча форматлары турында сөйләде. Үзе дә байтак еллар «Казан утлары» журналы редакциясендә эшләгән сатирик-язучы, автор-башкаручы Алмаз Хәмзин шигырьләре, җырлары белән шатландырды. Аннары «Салават күпере» иҗат берләшмәсе әгъзалары үзләренең иҗатлары белән таныштырды. Бәйрәмне Лилия Саттарова алып барды.

Алмаз Хәмзин.

Рафис Корбан җирле иҗатчыларга аларның шигырьләре чыккан «Казан утлары»н бүләк итә.

«Татарстан-Яңа гасыр» телеканалы журналисты Илзирә Юзаева (сулдан икенче) Кукмараның шигърияте, җыр-моңны яраткан кешеләре белән аңгамә үткәргәннән соң.

КАЮМ НАСЫЙРИ УКУ-УКЫТУ ҺӘМ МИЛЛИ ТӘРБИЯ ТУРЫНДА

Мәғрифәтченең педагогик карашлары

Александр II тәхеткә утыруы, либераль реформаларны башлавы, 1861 елда крепостнойлыкны бетерүе Россиядә ижтимагый фикер үсешенә зур йогынты ясый һәм тормышның төрле өлкәләрендә, шул исәптән мәгарифтә дә яңа проектларны тормышка ашыруга уңдырышлы ижтимагый-сәяси жирлек әзерли.

Россиядә фәнни-педагогик үзгәрешләргә нигез салучыларның берсе К.Д.Ушинский (1823–1870) Ватанга ирекле ижади хезмәт итәргә сәләтле шәхес формалаштыру программасын тәкъдим итә. Халыкчанлык идеясенә таянган тәрбиянең максаты баланы жәмгыять үсешенә катнашырга әзерләүдән гыйбарәт була (*Гвоздецкий М.Ю. Развитие идеи о народности К.Д.Ушинского в отечественной педагогике // Ярославский педагогический вестник. 2010. №1. С.23*). Шуны билгеләп үтәргә кирәк: К.Д.Ушинский халыкчанлык идеясенә христиан дине күзлегеннән карый, К.Насыйри исә, тәғлиматның дини ягын төшереп калдырып, татар мөгаллимнәренә мөселман традицияләре элементларын үз эченә алган халыкчан дөньяви тәрбия вариантын әзерли.

К.Д.Ушинский үзенә «Балалар дөньясы» («Детский мир») китабын эчтәлек һәм форма ягыннан «укучы балада, укытучысы белән бергәләп танышкач, фән белән житди шөгыльләнәргә мөхәббәт уянырлык» итеп тәзи, китап үзе, автор фикеренчә, укучы өчен «житди фәнгә беренче адым» булып дип күзаллана (*Струминский В.Я. Педагогическая система К.Д.Ушинского // К.Д.Ушинский. Избранные педагогические произведения. М., 1968. С.21*).

Европа педагогларының һәм үзенә методик хезмәтләренә нигезләнеп, К.Д.Ушинский башлангыч һәм урта мәктәптә кулланылган иске схоластик уку-укыту тәртибенә каршы чыга. Педагог туган тел, дин белеме, әдәбият, тарих, математика, география, табигать фәннәрен, рәсем, жыр, эпос, халык авыз ижадын һәм өстәмә предметлар буларак заманча чит телләрен, шулай ук университетның махсус факультетларына керү өчен латин һәм грек телләрен укытуны үз эченә алган өр-яңа мәгариф системасына нигез сала (*Гончаров И.Ф. К.Д.Ушинский и русская национальная школа // Вестник Герценовского университета. 2009. № 3(65). С. 76*). Ушинский әзерләгән укуыту методикасы һәм укытуның яңартылган эчтәлегә мәгарифне «уку авыр булса да, жимеше татлы» процессына әйләндерә. Эч пошу, рәхимсезлек, таяк куллану һәм балаларның күз яшьләре мәктәптән юкка чыга» (*Шунда ук. Б.76*).

К.Насыйри, шушы күзаллаулар белән танышып, татар укучылары өчен дә дөньяви предметлар өстенлекле булырга тиешлекне билгели. Ул белемнең ижтимагый характерына игътибар итә, укый-яза белмәгән кеше хайванга тиң дип яза (*Насыйри К. Балаларга тәғлим бирмәк // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 томда. 2 т. Казан, 1975. Б.101*). Мәғрифәтче яшәүнең төп максаты – кешенең үзе турында яхшы истәлек калдыруы дип саный, моңа бары тик игелекле һәм файдалы гамәлләр аша гына ирешеп була. Шуна да

бала эти-энисен яратырга, үз халкын һәм үзе яшәгән жәмгыятьне ихтирам итәргә һәм яратырга тиеш дип ассызыклай (Абдуллин Я.Г. *Каюм Насыйриның мирасында шахес тәрбияләү мәсьәләләре // Совет мәктәбе. 1975. №1. Б.53*).

Я.Г.Абдуллин фикеренчә, К.Насыйри балаларны укуы һәм тәрбияләүнең түбәндәге төп принципларын аерып билгели:

1. Гыйлем һәм тәрбияне бала чактан бирергә;
2. Укуы-тәрбия процессында балаларның сәләтен һәм нәрсә белән кызыксынуын исәпкә алырга;
3. Уку-укуы барышында баланың бөтен көчен һәм тырышлыгын бирүенә, барлык сизү органнарының хәрәкәткә китерелүенә ирешергә;
4. Баланың акыл сәләтен үстерергә һәм аның уку материалын аңлап үзләштерүенә игътибар итәргә;
5. Укуының физик һәм житештерүчән хезмәт белән бергә кушарга;
6. Балага карата кешелекле һәм игътибарлы булырга;
7. Тәрбияләнүчегә принципияль мөнәсәбәт сакларга;
8. Тәрбияче тарафыннан шәхси үрнәк күрсәтелергә тиеш (Шунда ук. Б.54-55).

Насыйри педагогиканың фән буларак үзенчәлеген тирәннән аңлаган. 1891 елгы Календарьда урын алган «Тәрбия» мәкаләсендә ул бу фәннең предметы турында болай дип яза: «Игътибар белән тикшереп караганда, бу тәрбия дигәнәбез уку-укуы өчен иң кирәкле һәм ана иң ләек төрле фәннәрне үз эченә алуы бер фәннәр. Шунның өчен укуычы, тәрбияче булган һәм тәрбия кылуы һәркемгә барлык фәннәрдән дә хәбәрдар кеше булу кирәк. Ул кешенең яңа тәрбия юлларын тәҗрибә кылып чыгарырга көчә булсын» (*Насыйри К. Тәрбия // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Казан, 1975. Б.104*).

Мәгърифәтче мөгаллимгә югары таләпләр куя: ул һәрвакыт укучыларына игътибарлы булырга, балаларның психологиясен истә тотарга, тән җәзалары кулланмыйча гына укуырга, «бала күңелендә эти-энисенә, хезмәткә һәм гыйлемгә мөһәббәт тәрбияләргә, аны мәгънәсезгә вакыт үткәрүдән һәм эшсезлектән сакларга тиеш». Әйбәт мөгаллим, остаз үзенең шәкертләренә көчле йогынты ясый, шәкертләре аны гомер буена хәтерендә тотар һәм ул тәрбияләгән принципларга таянып яши дигән фикердә була ул.

К.Д.Ушинский эзеннән укуы һәм тәрбияне бербөтен күренеш итеп карап, Насыйри болай дип яза: «Әүвәл мөгаллим вә тәрбия кылгучы үзен бер олуг эшкә икәдә кылгучы мәнзилендә (*керешүче урынында*) хисап кылсын. Әгәр дә мөгаллим вә тәрбияче булсаң, шул кәйфияттә тәрбия кыл ки, ул тәрбия кылынмыш адәмнең үлгәнче синең тәрбияң буенча тереклек кылырлык булсын. Мөгаллим вә тәрбиячегә ләземдер ки, баланың һәрбер жөнбешене (*омтылышын*) вә хәрәкәтене мөтталигъ (*аңлаучы*) булсын, вә һәрбер сүзенә игътибар кылсын, чөнки бала үзен тәрбия кылгучыдан яки мөгаллимеңнән бәгъзе нәрсәләренә сораша вә беләсе киләдер» (*Насыйри К. Тәрбия. Б.105-106*).

1882 елгы Календаренда Насыйри «Балаларга тәгълим бирмәк» дип аталган зур булмаган мәкалә бастырып чыгара, анда баланы мәктәпкәчә яштың үк укуы башларга тәкъдим итә, эти-әниләргә гарәп әлифбасында язарга, бала кәгазьгә рәсемнәр төшерә икән, аңа каршы килмәскә киңәш итә (*Насыйри К. Балаларга тәгълим бирмәк. Б.99*).

«Тәрбия кыйлмәк вә тәрбия итмәк дигән сүз фәкать ашатып-эчертеп үстөрмәк мәгънәсендә түгелдер, бәлки ашатып-эчермәк вә баланың холкын, фиғылен ислах кыйлмәк вә төзәтмәк, вә хайванидан чыгарып, инсаният дәрәжәсенә

китермәк, вә тәгълим бирмәк, вә үгрәтмәк, вә укуйтмак, вә әдәбе аркян (әдәб нигезе) бирмәк мәгънәсендәдер» дип фикер йөртә Насыйри «Тәрбия китабы» (1891) дигән уку-укуту әсбабына кереш сүзендә (*Насыйри К. «Китаб-әт-тәрбия»дән // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Казан, 1975. Б. 28*).

Бу китап яше төгәл билгеләнмәгән укучыга тәгаенләнгән 116 үгет-нәсихәттән гыйбарәт, аларның бер өлешен падишаһлар, сәүдәгерләр, фәкыйрьләр һәм Көнчыгышның башка катлам кешеләре тормышыннан кыска хикәятләр тәшkil итеп, һәркайсы текстның төп идеясен ассызыклау белән төгәлләнә, икенче өлешә авторның үз нәсыйхәтләреннән тора. Мәсәлән, сиксән бишенче нәсыйхәттә автор урланган әйберне сатып алудан сак булырга куша, әйбернең урланган булуын белә торып, аны сатып алу үзәң урлауга тиң дип белдерә. Киңәш тә бирә: «Бәнагяһ (*аңсыздан*) угырланган нәрсә кулыңа керсә, ижтиһад кыйл ки, иясенә тапшыра күр» (*Шунда ук. Б.146*).

Бер яклап, татар укучысы өчен традицион булган көнчыгыш хикәятләрен иллюстрация сыйфатында кертәп жибәрүе, икенче яклап, гомум билгеле мөселман кагыйдәләренә ярашлы нәсыйхәтләр бирүе Насыйриниң бу басмаларын халык арасында популяр итә.

Балаларга эти-әниләренә тәрбиясә үрнәгендә нәсыйхәт бирү максатыннан, Насыйри 1881 елда 32 битлек «Әхлак рисаләсе»н бастырып чыгара. Китапның кереш сүзендә ул балаларга мөрәжәгать итә: «И газиз бала! Агяһ бул (*белеп тор*). Адәмгә иң әүвәл бигрәк кирәк вә бигрәк лазем нәрсә – гыйлемдер. Вә гыйлем дигәнәбез белмәгән нәрсәне үгрәнәп вә сорашып белмәктер. Вә наданлык дигәнәбез белмәклегә лазем булган нәрсәне белмәссезлектер. Бу наданлык кешене игътибардан чыгара торган нәрсәдер вә хайван дәрәжәсенә кертә торган сыйфаттыр. Кайда барса да, надан кешенең кадере юктыр. Имдә гыйлем үгрәнмәгә, ниятеңне яхшы дәрәс укымага, язмага вә һөнәр, вә мәгърифәт хасил итмәгә ижтиһад кыл, чөнки гыйлем вә мәгърифәт иясә һәр йирдә хөрмәтле булып, халык арасында кадере зур булыр. Наданлык һәркайчан сине үкендерер, һай гомерем үтте, сабак укымадым, надан калдым диерсең...» (*Насыйри К «Әхлак рисаләсе»нән // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Казан, 1975. Б.103*).

Китап тематик «әңгәмә»ләрдән тора, автор аларда, укучысын йөдәтми генә, кеше үзәндә булдырырга тиешле «уңай» сыйфатлар һәм баш тартырга тиешле «тискәре» сыйфатлар турында сөйләп бирә. Әйттик, мәгърифәтче «әңгәмә»ләренң баш исеменә чыккан түбәндәге «уңай» сыйфатларны санап китә: Ригаять (*хөрмәтләү*) вә ата-ана хақы; Сәдакәт (*тугрылык*); Вафадарлык (*вагъдәдә тору*), Канәгать, Изгеләргә якынлык, Нәзафәт (*чисталык*) вә пакълек; Сәхавәт вә юмартлык; Ярдем вә шәфкат; Өлфәт вә хәсән мәгәшәрә (*дустанә мөнәсәбәт*), Әдәб вә хөрмәт; Гыйффәт вә пәрһизлек (*саклык*); Карендәшлек хақы.

«Тискәре» сыйфатлар исемлегенә мәгърифәтче түбәндәгеләрне керткән: Кызиб (*ялган*); Нәмимә (*әләк*) вә нәммамчылык (*сүз йөртүчелек*); Нифак (*икейөзлелек*) вә монафикълык (*эчкерлек*), Хөсәд вә көнчелек, Ялкаулык; Хәйләкәрлек; Шаянлык; Бәдзәбанлык (*әшәке сүз, сүгенү*); Угрылык; Ифшәә сер (*сер тотмау*); Хәкарәт (*мыскыллау*) вә хурлау; Иктикам (*үчле булу*); Гажәлә вә ашыгу; Гыйнад вә каршылык (*каршы сүз әйтү*); Саранлык; Гайбәт; Әнаният (*эгоизм*) вә тәкәбберлек.

Ике тема – Галимлек вә наданлык; Әдәб мәгәшәрәт (*аралашу кагыйдәләре*) – ике яктан һәм уңай, һәм тискәре сыйфатлар итеп язылган. «Әмма өлфәтнең (*дуслыкның*) вә дус-иш мәжлестәш булып сөйләшәп утырмакның әдәбе ошбудыр ки: кеше сөйләшкән вакытта тыңлап торып, сина бер-бер сүз әйтергә нәүбәт (*чират*) йитсә,

ашыкмыйча жавап бир, сүзеңне һәркем аңларлык итеп аерып-аерып әйт, сүзеңне берсе артыннан берсен ашыгып-ашыгып әйтмә. Сүзеңне тыңлап торган адәмнәргә авыр килерлек озын-озын гыйбарә илә сөйләмә, әйтәсе сүзеңне әүвәл башыңда тәртип кылып, кыскалык илә мораныңны аңлатырга тырыш. Мөнәсәбәтсез вә кешене көлдәрә торган сүзләр сөйләмәк әдәпсезлектәндер. Сүзеңне ишеткән адәм бу ахмак икән димәсен, вә дәхи мәжлестә кеше сөйләшкәнне тыңлап тор, алар сүз әйтеп бетермәс борын, сүз башлама, болай булсан, берәү дә игътибар кылучы булмас» (*Гаилә – милләт нигезе = Семья – основа нации: татарские просветители о семье и воспитании: татар мәгърифәтчеләре гаилә һәм тәрбия хакында. Т.3. К.Насыйри. Тәрбия=Воспитание / Подготовка текста и перевод Р.Р.Абызовой; науч. ред. Ф.А.Ильдарханова. Ижевск, 2015. Б.60*).

Күренүенчә, китапның структурасы Урта гасырларда татарлар арасында киң таралган Рабгузинның «Кыйссас әл-әнбия»се (1310), Мәхмүт Болгаринның «Нәһж әл-фәрадисы» (1358) кебек дини-дидактик китаплар эчтәлегенә туры килә. Хикәяләү өслүбе дә шуларның сәнгати эшләнешенә якын. Мәсәлән, «Сәхавәт вә юмартлык» исемле «әңгәмә»дә Насыйри болай дип яза: «Юмартлык – изге холькларның иң яхшысыдыр, ягъни үзендә вә мөлкендә булган нәрсәләрдән тиешле вә шәригать кушкан вәжһе үзрә (*мөнәсәбәт*) миннәт (*яхшылык*) кылмыйча, күңелен хушлыгы илә вә көчәнмичә, камил ихтиярын илә гайрегә бирмәкне юмартлык диярләр. Берәүгә хәрәм исерткеч эчәргә акча бирсәң, бу шәригать кушкан вәжһе үзрә булмады, әлбәттә, юмартлык димәсләр. Явызлыкка ярдәм биргән өчен үзең гөнаһлы булырсың. Берәүгә гөнаһ кылырга сәбәпчә булган кеше дәхи гөнаһлыдыр. Аллаһы Тәгалә биргән һәртөрле нигъмәтләрдән мөрәүвәтен кадерә башка карендәшләренә, дус-ишләренә исраф кылмыйча биреп, ингам (*нигъмәт*) вә икрам (*хөрмәт*) итмәк мөселманлык шартларыннандыр. Мәсәлән, бари акча вә бүләк бирмәк вә якын дусларыңны мэхәббәт йөзеннән зыяфәт (*кунак*) итмәк вә һәркемне дәрәжәсенә күрә хөрмәт итмәк дуслык вә мөселманлык шартларыннан. Һәр адәм каршында мәкбүл (*кабул күрелгән*) вә мәмдүх (*макталган*) эштер вә изге догага сәбәп булгучыдыр» (*Гаилә – милләт нигезе = Семья – основа нации: татарские просветители о семье и воспитании: татар мәгърифәтчеләре гаилә һәм тәрбия хакында. Т.3. Б.58-59*).

Автор үзенә йомгаклау сүзендә – «Нәсыйхәт»тә – «әңгәмә»ләрендә әйткәннәрен тагын бер кат гомумиләштереп куя.

Тюрколог Н.Ф.Катанов, «Әхлак рисаләсе» тексты белән танышкач, аңа югары бәя бирә, автор, баланы яки үсмерне югары әхлаклы кеше итеп тәрбияләү өчен төп кагыйдәләренә санап киткәннән соң, тәүфыйклы мөселман кешесенә характеристика бирә ди: «садака бир; мохтажларга ярдәм ит; дусларыңның хәлен бел; Аллаһтан курык; гөнаһларың өчен үкен; Коръән уку; сүзеңне уйлап сөйлә, үкенерлек булмасын; язмышыңнан разый бул; кешене картайта торган дүрт гамәлне: дошманлашуны, бурычка алуны, гөнаһ кылу һәм нәфсегә бирелүне урап узарга тырыш; ялган һәм яман сүз сөйләмә; юмарт бул, саранланма; гайбәт сөйләмә, башкаларны кеше алдында түгел, үзен генә үгетлә; өлкәннәренә ихтирам ит; тәкәбберләнмә; игелек кылучы, гыйлемле һәм галим кешеләрдән ераклашма; тәүфыйклы һәм игелекле бул, яман эшләренә урап уз» (*Катанов Н.Ф. «Ахлак рисаләсе» (о характерах) // Деятель. 1898. №5. С.265*).

Чыннан да, Насыйринның әлегә жыентыклары Урта гасырларның дини-дидактик китапларын яңа шартларга – Яңа заманның ижтимагый-мәдәни вазгыятенә яраклаштырган уку әсбаплары кебек кабул ителә.

Балаларны ижтимагый тәрбияләү тарафдары булу белән бергә, Насыйри

бала тәрбиясендә гаиләнең әһәмиятле ролен дә таний. Үзенең «Казан халкына мөрәжәгать» дигән кулъязма хезмәтендә ул аталарга бала тәрбиясенә караган түбәндәге мәсьәләләр буенча мөһим киңәшләр бирә: 1) балаларның тормышын оештыру; 2) киём-салымын кайгырту; 3) балаларны тәрбияләү; 4) фәннәрне өйрәнү; 5) гигиена кагыйдәләрен үтәү; 6) гыйлем үзләштерү; 7) телләр өйрәнү (аеруча рус һәм туган телләрен); 8) искергән укуыту программаларын тәнкыйтьләү һ.б. (*Насыйри К. «Казан халкына мөрәжәгәте»ннән // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 1 т. Казан, 1974. Б.39-47*). Шул рәвешле, ул ата-аналарны уку-укуыту процессына катнаштырып жибәрә, бер үк вакытта эш сөючән шәхес тәрбияләүдә җаваплы кешеләр буларак, аларның тәрбия һәм укуыту процессындагы хаталарын да күрсәтә. Бу мәсьәләләрдә Насыйри Ушинскийның хезмәт белән тәрбияләү концепциясенә таяна. Әлеге мәсьәлә аның кече яшьтәге мәктәп балаларына тәгаенләнгән «Буш вакыт», «Әхлак рисаләсе» һәм «Тәрбия китабы» җыентыкларында урын алган. «Әбүғалисина» (1874), «Кырык бакча» (1880), «Фәвакиһ әл-жоласә фил әдәбият» (1884) китапларында да тәржемәче хезмәт кешесен югары күтәрә.

Югары әхлаклы шәхес тәрбияләү мәсьәләләрендә Насыйри тиешле мохит тудыруга аерым игътибар бирә. Бу җәһәттән Насыйриниң спиртлы эчемлекләр кулланмаса һәм тәмәке тартмаса дип үгет-нәсихәт биргән фәнни-публицистик әсәрләрен билгеләп үтү дә урынлы булыр: «Аракы эчәргә гадәтләнгән кешеләргә бер-ике кәлиәм сүз» (Насыйри К. Аракы эчәргә гадәтләнгән кешеләргә бер-ике кәлиәм сүз // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Б.110-111) «Аракы дигән эчемлек адәми зат өчен сарыф бер агудыр» (Насыйри К. Аракы дигән эчемлек адәми зат өчен сарыф бер агудыр // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Б.111-122), «Әхвалә шарәбеддөхан» (Насыйри К. Әхвалә шарәбеддөхан (Тәмәке тартучының халә) // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 т. Б.122-128).

Алар инде яшьләр һәм өлкәннәр өчен язылган, әмма шулай ук татар җәмгыятен яхшы якка үзгәртү максатына хезмәт итә.

Шул рәвешле, Каюм Насыйриниң педагогик карашлары Россиядә педагогика фәннә нигез салучыларның берсе, шәхесне халыкчанлык концепциясе буенча тәрбияләү, ягъни һәрбер кешенең хезмәте – җәмгыять иминлеген өчен дигән фикерне нигезләгән К.Д.Ушинский йогынтысында формалаша. XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башында татарлар арасында бик популяр булган «Буш вакыт» (беренче һәм икенче тулыландырылган басмалары), «Тәрбия китабы», «Әхлак рисаләсе» уку китаплары К.Д.Ушинскийның хезмәтләре нигезендә, ислам дини-дидактик кагыйдәләрен күздә тотып әзерләнә. Автор әйләнә-тирә турындагы фәнни-популяр мәгълүматны сабак бирә торган кыска сюжетлы хикәяләр белән аралаштырып бара. Татар мәктәпләре өчен татар әдәбиятыннан беренче хрестоматияләр булып киткән әлеге китаплар шуңа охшашлы уку әсбаплары төзүчеләргә өлгә хезмәтен үти: алардан соң татар телендә күпсанлы «кыйраәт китаплары» басылып чыга. Ахыр чиктә, татарларның инкыйлабка кадәрке мәктәп-мәдрәсәләрендә татар әдәбиятын укуыту тамырлары белән Каюм Насыйриниң шул китапларына барып тоташа.

Насыйри мәктәп-мәдрәсә турында

Рус уку йортларында эшләгәндә, Насыйри Россиядәге укуытучы һөнәрнен сайлаган рус интеллигенциясә вәкиленә әверелә. Шуңа да мәгърифәтче татар халкының мәдәни үсешен һәм алгарышын иң элек дөньяви белем алган

шәхесләр эшчәнлеге, көндәлек тормышта кулланып була торган фәнни-популяр белемнәр тарату белән бәйләп карый. 1879 елда шагыйрь Гали Чокрыйның улын Казан мәдрәсәләренә берсенә урнаштырырга теләвен белгәч, Насыйри аны яңарак кына ачылган (1876 елда – И.З.) Татар укучылар мәктәбенә бирергә үтте. Мәгърифәтче катгый рәвештә: «Улың мулла булса, «имам булып милләткә хезмәт күрсәтмәк мөшкелдер», – дип белдерә (*Гарифулланың Гали Чокрый. Габделкаюм ән-Насыйри // Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык / төз. Р.Ф.Исламов. Казан, 2017. Б.480.*). Ягъни Насыйри татар-мөселман җәмгыятен яңартуда схоластик мәдрәсәләргә тәмамлаучыларга өмет багламаган. Ул, үзенең мәгърифәтчелек эшчәнлеген кысаларында ата-аналарга, тулаем мөселманнарга балаларыгызга аң-белем бирү мәсьәләсендә турыдан-туры катнашыгыз дип мөрәҗғәгать итеп, игътибарын мәдәнияткә, мәгърифәткә һәм эхлаклы шәхес тәрбияләүгә юнәлтә, дини мәгърифәтнең гамәлдәге системасын үзгәртеп кору турында яза. Шуңа сәбәп, аның мәктәптә уку-укыту эчтәлеген яңарту турындагы уй-фикерләргә өстәп бөек максатка ирешү контекстында гына аңлашыла, бу исә тикшерүчеләргә Насыйриниң заманында иң мөһим булган мәсьәләләр хакындагы карашларын хезмәтләреннән бөртекләп җыярга мәҗбүр итә.

Мәдрәсәләрдә уку-укыту предметларын яңарту мәсьәләсендә төп чыганаclar булып (мәгърифәтче башлангыч һәм урта баскычларны аерып карамый) замандашларының хатирәләре, үзенең язылу вакыты куелмаган «Казан халкына мөрәҗғәгать» дип аталган тәмамланмаган кулъязма хезмәткә һәм берничә мәкалә санала. Кулъязмада кеше тормыш-көнүрешенен дистәдән артык өлкәсенә караган нәсыйхәт бар, шуларның берсе аталарның балаларын тәрбияләүгә кагыла.

Казанда Ак мәчет каршындагы кадимки Сәгыйть мәдрәсәсен тәмамлаган шәкерт буларак, Насыйри шәһәрдәге дини уку йортларында укыту һәм муллалар әзерләү системасын яхшы белгән. Шуңа да аның мәдрәсәләр турындагы фикерләргә аерым игътибарга лаек.

Мәдрәсәләргә дөньяви предметлар тәкъдим иткәндә, Насыйри ким дигәндә ике факторны күз уңында тотта. Иң элек, мәгърифәтче мәдрәсәгә заман ихтияжларына җавап биреп яшәргә эзәр яшьләр тәрбияли торган уку йорты итеп караган. «Зиһен ача торган фәннәр»дән иң мөһимнәре дип Насыйри философия, математика, астрономия һәм этиканы санаган (*Насыйри К. «Казан халкына мөрәҗғәгәт»ннән. Б.40*). Аерым алганда, мәдрәсәләрдә этика (эхлак) дәрәҗәләрен булмавын ул сатучыларның сатып алуучылар белән дорфа мөгамәләсә мисалында аңлата: ахыр чиктә, сатып алуучыларның кибеткә килү теләгә бөтенләй бетәр ди. (*Шунда ук. Б.40-41*). Кавемдәшләренә: «Хисаб, география, геометрия һәм табигать фәннәре – математиканың бүлекләре. Боларны күрмәгән кеше – кеше түгел. Кешене егетләндерә торган нәрсә – фәннәр. Мәдрәсәдә укыган балаларның зиһеннәре шуңа дәрәҗәдә катып калганнар ки, аларны эшкә китерү чың. Хисабтан, географиядән, геометриядән, табигатьтән, тарихтан, химиядән, һөнәр һәм сәнгатьтән – һәркайсыннан балаларыгызга берәз-берәз белем бирү тиеш», – дип эндәшә. (*Шунда ук. Б.47*).

Мәгърифәтченең тагын бер мөһим тезисын билгеләп үтәргә кирәк: әгәр дә бала мулла булырга ниятләми, әмма гыйлем алырга сәләтә бар икән, андый шәкертләргә, һичшиксез, мәдрәсәдә укуын дәвам иттерергә калдыру зарур ди ул, моның татар җәмгыятенә файдасы ноктасыннан якын килеп.

Икенчедән, ул мәдрәсәләргә мөһим кешеләренә тәрбиясә өчен җаваплы руханиларны, татар җәмгыятенә интеллектуаль әйдаманнарын тәрбияли

торган үзәк дип исәпләгән; аның уку-укыту программасы шушы максаттан чыгып төзелергә тиеш дип санаган. Һәм, ачынып, шуны билгеләгән: мулла булгач кына, кеше ун ел дөһамында мантыйк өйрәнүенә мәгънәсезлеген аңлый; рухани вазифаны башкару өчен шәригать кануннарын, этика, философия, астрономия фәннәрен дә белергә кирәк икәнлегенә төшенә (*Шунда ук. Б.42*).

Мәгърифәтче әйткәннәренә гомумиләштерсәк, яңартылган дини мәктәп төп ике бурычны башкарырга тиеш булып чыга: 1) заман өчен кирәкле дөһяви фәннәренә үзләштергән укымышлы мөселман яшьләрен әзерләү, һәм 2) үз вазифаларын белеп башкарырлык руханилар укытып чыгару.

Насыйри фикеренчә, беренче бурычны үтәү өчен балаларның табигать белеме, химия фәннәреннән, һөнәр һәм сәнгатьтән мәгълүматлы булуы зарур. Рухани вазифа башкаруга йөз тоткан шәкертләренә дә, ислам фәннәре белән беррәттән, дөһяви фәннәр үзләштерүне дөһам итүе шарт.

Замандашлары хатирәләреннән күренгәнчә, Насыйри схоластик мәдрәсәләренә, башлыча, ике ноктадан торып тәнкыйтьләгән: 1) уку-укыту ягыннан: а) яңа уку предметлары булмауны һәм мантыйкка артык зур игътибар бирелүне, б) мәхәллә рухани вазифасын башкару өчен дөһяви гыйлемнәре житмәүне; 2) тәрбия ягыннан: тәрбия үзәге буласы урынга, чынлыкта мәдрәсәләр укучы яшьләренә эхлагын бозалар дип санаган (*Мөхәммәтнәҗип Түнтәри. Габделкаюм Насыйри хақында хатирәтем // Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык. Б.476-477*).

Татар мәдрәсәләрен тәнкыйтьләгәндә, Насыйри берничә моментка игътибар итә. Ул мәдрәсәләрдә элекке вакытта география һәм тарих дәрәсләре укытылуын искәртә (*Насыйри К. «Казан халкына мөрәҗҗәгәте»ннән. Б.47*), алар белән янәшә яңа дәрәсләр кертелүне – диндә ятлау түгел, инану һәм гакыл гармониясә хөкем сөргән дөһвергә әйләнәп кайту дип карый.

Дәрәсләренә заманча тормыш иткәндә фәйдалы булу ноктасыннан баяләп, ул мәдрәсәдә 10-15 ел дөһамында мантыйк укытылуга каршы чыга, мантыйк буенча «Шәмсия» китабын өйрәнүне бер ел белән чикләп, калган вакытны философия һәм математика фәннәренә багышларга киңәш итә (*Шунда ук. Б. 43*). Мәдрәсәдә фәннәр өйрәнгәндә, «Фәзаилеш-шөһүр», «Бакырган» һәм «Йосыф китабы» кебек китапларның балага фәйдасы юк, алар укуга дигән кадерлә вакытны эрәм иттерә (*Шунда ук. Б.39*), ул китапларны, тормышта кирәкле һәм тиешле белемнәренә үзләштергәч, мөстәкыйль рәвештә укырга була дип яза (*Шунда ук. Б.43-44*). «Фән укыганда, андый китапларны уку һәм укытуның кирәге юк. «Арык шайтан белән симез шайтан хикәясә»нең балаларның газиз гомерләрен бушка уздырудан артык ни фәйдасы бар? Тагын «Фәзаилеш-шөһүр»дә нәрсә икәнлегә билгеле булмаган «тәмуг матчасына асарлар» дигән сүзнәң балаларга ни фәйдасы бар? (...) Тәмугның матчасы бар, имеш. Тимердәнме? Тимер булса – эрер. Агачтанмы? Агач булса – янар», – ди ул сарказм белән (*Шунда ук. Б. 41-42*).

Һөнәрләр, сәнгать һәм ил белән идарә итү ягыннан хәбәрдар булу өчен, математика һәм табигать фәннәреннән белемнәренә булу кирәк дип исәпли. Мәдрәсәләренә уку-укыту программасына беренче чиратта кертелергә тиешле дәрәсләрдән ул рус гимназияләренә беренче дүрт сыйныфында укытыла торган математика, география, геометрия һәм Россия тарихын төрек яки гарәп телләрендә укытырга кирәк, боларның яшь буынга фәйдасы исбатланган дип саный (*Шунда ук. Б.43-44*).

Методик планда Насыйри укытуның башлангыч этабында материалны аңлату өчен туган телне актив кулланырга кирәк дигән фикердә тора. 1901 елда Казанга

уқырга килгән Миргазиз Укмасыйга Насыйри мондый нәсыйхәт бирә: «ана теле уқырга кирәк, үз телеңне белмә, гарәп теле кагыйдәләрен укып йөр, бу көлкә һәм аңлашылымый торган нәрсә бит» (*Миргазиз Укмасы. Каюм абый Насыйров // Каюм Насыйри: Әдәби-тарихи һәм документаль-биографик җыентык. Б.512*).

Кызганычка каршы, Насыйри башлангыч мәктәптә уку вакытының күпме булырга тиешлеге турында берни дә әйтмәгән. Шуңа да әлеге предметларның нигезе башлангыч мәктәптә керә башлап, урта мәктәптә дәвам итәргә тиеш дип уйлыйбыз.

Әйтеп үтелгәнчә, мәҗрифәтченең башлангыч мәктәптә тәрбия турында махсус хезмәте юк. Шулай да аның китапларынан кече яшьтәге балалар өчен укыту-тәрбия процессы тәғлиматын сөзеп алырга була.

Әйтик, «Әхлак рисаләсе»ндә (1881) автор балаларга аңламаганда хәлфәгә сорау бирергә кыенсынмаса киңәш итә: «чөнки белемнәрне укып кына алып булмый», – ди ул. «Хәлфәңне борчып бетер, бу тугрыда хәлфә сиңа бер дә рәнжемәс. Имде һәм качан мәсьәлә сорасаң, ашыгып сорама, үзең гыйбадәткә вә мөгамәләгә тиешле мәсьәләне сора» (*Насыйри К. «Әхлак рисаләсе»нән. Б.103-104*). Шул рәвешле, ул хәлфә белән шәкерт арасында диалог булдыру мөһимлеген ассызыклай.

Мәҗрифәтче укучыларга шундый нәсыйхәт бирә: галим һәм белемле кешеләргә һәркайда хөрмәт һәм ихтирам күрсәтәләр, шуңа да белемгә, дәрәҗәгә итеп укый-яза белергә, һөнәрле булырга омтылырга кирәк. Үрнәк рәвешендә, үзе гомере буена тугры калган кредо-шигәрә һәрбер шәкерткә өндәмә итеп китерә: «Илаһи ният кыйлдым гыйлем үгрәнмәккә, белмәгәнәмне белү өчен вә шәригатьне тергезмәк өчен вә дин исламны бакый кыйлмәк өчен дип ният итеп, гыйлем үгрәнмәгә иҗтиһад (*тырышлык*) кыла күр» (*Шунда ук. Б.103*).

1882 елгы Календаренда Насыйри «Балаларга тәғлим бирмәк» исемле мәкалә бастыра, анда ул башлангыч мәктәптә укыту турындагы күзаллаулары белән таныштыра. Насыйри балаларны яхшы мөгаллим дигән репутациясә булган хәлфәгә генә укытырга бирергә киңәш итә. Уқырга өйрәнгәч, белемнәрне төрки телдәгә китаплар укып ныгытып куярга, гарәп телендәгә текстларга күчәргә ашыкмаса, яхшы итеп укырга өйрәнү өчен балаларның әхлакий тәрбиясенә кагылышлы текстларны күчереп язарга өнди: «Хәтта укымаган, күрмәгән, ят төрки китапларын укып тәҗрибә кыйлмәк кирәк, таки төркигә тәмам төшенсен. Дәхи язуга үгрәткәндә дә гаять тәхкыйк (*дәрәҗә итеп*) дә дикъкат белән мәнфәгатле тарикъча (*файдалы ысул белән*) язуга төшендермәк ләзем. «Әүвәл алдым биш баш куян тиресе» – язуга үгрәтмәкнең тарикы шулай түгелдер. Әхлак мәсьәләләреннән көн саен берәр мәсьәлә күчәргәч язуга бирмәк кирәк. Яки язган сабагын тәхърар (*кабат*) китаптан күчерсен» (*Насыйри К. Балаларга тәғлим бирмәк. Б.100*). Төрки телдә матур итеп укый-яза өйрәнгәч кенә, гарәп телендәгә җиңел текстларга күчәргә була дигән фикер тарафдары була ул.

Методист матур язарга өйрәнүне тагын бер мөһим мәсьәлә дип санып. Балалар Коръән язылган гарәп хәрәфләрен пөхтә итеп язарга өйрәнергә тиеш, матур язуга – мөселманнарның Изге китабын хөрмәтләү билгесе дип яза (*Шунда ук. Б.100*).

Насыйри фикеренчә, һәрбер дәрәҗәнең аерылгысыз өлеше булып укучы баланың тыңлаган материалын яңадан сөйләп бирүе яки телдән һәм язмага өй эшен тикшерү аша ныгытып куя тора. Шул ук вакытта ул язуга күнекмәсенә аерым игътибар бирергә киңәш итә, чөнки мәктәпне тәмамлагач та, кайбер шәкертләрнең туганнарына һәм якыннарына биш-алты юл хат та яза белмәвен ассызыклай. Бары тик шуннан соң гына морфология һәм синтаксис (сарыф вә нәхү), сүз төркемнәрен өйрәнә башларга мөмкин (*Шунда ук. Б.100-101*).

Мөгаллимнәргә мөрәжәгать итеп, ул, үзенң татар грамматикасы буенча кулланмасын өлгә сыйфатында алып, гарәп теленң сарыф һәм нәхүе буенча башлангыч мәктәпне тәмамлаганда бала гарәп теленң нигезләрен белерлек зур булмаган дәреслек язарга тәкъдим итә.

Насыйри шулай ук махсус уку йортларында рус телен укутуны һәм кайбер грамматик кагыйдәләрне өйрәнүне дә мәслихәт күрә (*Шунда ук. Б.101*). XIX гасырның икенче яртысында татар-мөселман җәмәгатьчелегендә рус теленә өйрәнү мөселман дини уку йортларынан читтә – рус-татар мәктәпләрендә, мәдрәсә каршындагы рус классларында яки укутучы яллап алып барыла.

Соңгы дистә елда педагогик эшчәнлегенә үзенә күрә бер нәтижә ясап, «Истиляхате гыйльме һәндәсә» (1895) дәреслегенә кереш сүзендә Насыйри үзенң мөгаллимлек практикасы артыгы белән үтәлдә дип белдерә: бу вакытка тарих буенча ике («Кыйссас әл-әнбия», «Русия тарихы»), географиядән ике («Истиляхате җәгъграфия», «Җәгъграфия кәбир»), арифметика («Хисаблык»), медицина («Мәнафигы әгъза»), жир эшләре («Гыйльме зирагать», 1892), үсемлекләр («Һөвасы нәбатат, 1885), дәрәс язучы кагыйдәләре («Кавагыйде китабәт») буенча берәр китап нәшер ителде дип күрсәтә (*Насыйри К. «Истиляхате гыйльме һәндәсә» (геометрия терминнары китабына язылган сүз башыннан) // Насыйри К. Сайланма әсәрләр. 2 басмасы. Казан, 1956. Б.107*).

Бу исемлекнең тулы түгеллеген дә искәртәргә кирәк: аңа шул ук 1895 елда һәм аннан соң нәшер ителгән китаплар кермәгән.

Аңлашыла ки, педагогик эшчәнлеге турында сөйләгәндә, Насыйри гомеренең соңгы дистә елларын гына күздә тотат. Шуңа күрә исемлектә Казан руханилар семинариясендә эшләгәндә нәшер ителгән китаплары юк. Болар – «Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах» («Кыскача татар нәхүе»), «Буш вакытларда укырга сүзләр», «Гакаид рисаләсе».

Ниһаять, басма хезмәтләренң элгә исемлегендә физика («Фил-хикмәте табигыя») һәм каллиграфия буенча хезмәтләре, шулай ук басылмыйча, мәгърифәтченң архивында кулъязма буларак сакланып калган гарәп телендәге «Гыйльме хәйәт» әсбабы һ.б. күренми (*Гали М. Каюм Насыйринның кулъязма мирасы // Каюм Насыйри. 1825–1945. Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материаллары / Җаваплы редактор Ш.А.Рамазанов. Казан, 1948. Б.122*).

Мәгърифәтче бу исемлекне татар малайларын рус гимназияләренә укырга керергә әзерләгәндә төзегән. Күп фәннәрне ул кайсы да булса кызыксынучан шәкертнең мөрәжәгать итүеннән соң яки үз белдеге белән укуга башлый торган була. Мәсәлән, геометрия курсы белән шулай килеп чыга. Аңлашыла ки, укучылар белән аралашу, уку процессында туган сораулар һәм аларга җаваплар укый торган яшләрнең ихтияҗлары турында әһәмиятле мәгълүмат алу өчен бик мөһим майданчык булып тора. Әйтелгәннәрдән чыгып, шундый нәтижәгә килергә мөмкин: бу хезмәтләр иң элек татарларның үсеп килүче буыны өчен аларның кызыксыну даирәсен һәм иҗтимагый ихтияҗларын күз уңында тотып язылганнар.

Шул ук вакытта Насыйринның 1895 елгы исемлеге бик тә мөһим чыганак ролен үти, ул мәгърифәтченң күпсанлы хезмәтләрен ике зур төркемгә бүлү мөмкинлеге бирә: шәкертләргә адресланган дәреслекләр, уку әсбаплары һәм киң катлау укучыларга нисбәтләнгән фәнни-популяр һәм башка басмалар.

1891 елгы Календарьда басылган «Тәрбия» мәкаләсен (*Казан, 1890, Б.31–34*) җентекләп анализлап, Г.Гобәйдуллин мәгърифәтченң педагогик карашларына югары бәя бирә. Милли дөньяви мәгариф системасы тарихында Насыйринның төгәл урынын билгеләргә омтылыш ясап, мәгърифәтче төзегән

югарыда китерелгән исемлеккә таянып, Насыйри татар башлангыч мәктәпләре өчен кирәкле барлык дәреслекләргә дә язган дип раслый: 1) «Ижек. Ибтидаи сәбыйкка шәруғ кылучы балаларга ижек танымак өчен бер тәғлимдер» (1895); 2) «Тәрбия китабы» (1892); 3) «Кавагыйде китабәт» («Язу кагыйдәләре») (1892); 4) «Зөбдәт мин тәварих әр-рус, ягъни ошбу китап рус тәварихыннан бер кечкенә рисаләдер ки, мотагәлә кыйлып чыккан адәмнәр тәмам рус тәварихына мәтлуб булырлар» (1890); 5) «Истыляхәтә жәгърәфия» (1890); 6) «Русское чтение» (1889); 7) «Әхлак рисаләсе» (1881); 8) «Хисаблык» («Арифметика», 1876); 9) «Истиляхәтә гыйльме һәндәсә» (1895) 10) «Мәнафигы әгъза» (1894); 11) «Гыйльме зирагәт» (1892) (*Гобәйдуллин Г. Каюм Насыйринның гыйльми-тәғлимәти хезмәтләре // Каюм Насыйри мәҗмугасы. Вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыгарыла. Казан, 1922. Б.101-102*).

XX гасыр җәдит мәктәпләренә программаларын исәпкә алып, Г.Гобәйдуллин үзенең исемлегенә «Тәрбия китабы»н (1892), «Әхлак рисаләсе»н (1881) һәм укырга-язарга өйрәтү кулланмасын да кертә. Әмма Советлар иленең конъюнктурасы шартларында аның дини темага язылган китапларына «күз йома». Шулай ук чит илләр географиясе буенча өч томлыкны да телгә алмый. Алай да, мәгърифәтче хезмәтләренә фәнни дәрәҗәсен аерым асызыкларга теләп, бу дәреслекләр белән заманча уку йортларында да укытырга була ди.

Г.Гобәйдуллинның Насыйри татар милли башлангыч мәктәпләре өчен дәреслекләренә барысын да шәхсән үзә язган дигән сүзә дә төгәллек кертүне таләп итә. Әмма шунысы мөһим: Насыйринның мәгарифкә караган фикерләре үзә яшәгән чордан алдарак яңгыраган! Чөнки XIX гасырның соңгы чирегендә җәдиди милли мәктәп әле формалаша, кыюсыз адымнар атлай гына башлаган була. Башлангыч мәктәп программалары 1905–1907 елгы Беренче рус инкыйлабынан соң гына калыплаша, аларда рус теле, «Кеше анатомиясе», «Гыйльме зирагәт» кебек дәресләр юк. Мөгаллимнәренә яңа буыны яңа уку-укыту планнары эзәрләп бастыра, алар теге яки бу дәрәҗәдә анатомия һәм җир эшкәртү мәсьәләләренә кагылып ала. XX гасыр башында җәдиди мәктәпләр өчен гомуми тарих, татар әдәбияты һ.б. фәннәрдән дәреслекләр языла.

Нәтижә ясап, шуны билгеләп үтәргә мөмкин: Насыйринның педагогик карашлары Казан рухани семинариясендә эшләгән елларда мәшһүр рус педагогы К.Д.Ушинскийның җәмгыятькә файдалы шәхес тәрбияләү концепциясе йогынтысында формалаша. Мәгърифәтче, бу педагогик тәғлимәтенең дини-православ өлешен төшереп калдырып, татарлар арасында дөньяви белемнәр таратуны беренчел максат итеп билгели һәм шушы юнәлештә эшли. Дөньяви белем нигезләрен үзләштергән мөселман кешесә генә милләт үсешенә файдалы дигән караш тарафдары була.

Кече яшьтәге балаларны тәрбияләүдә катнашу эти-әниләрнең, беренче чиратта, әтиләрнең мөһим бурычы дигән фикерне алга сөрә. Башлангыч мәктәптә туган телдә укырга һәм язарга ныклап өйрәнгәч кенә, чит телләргә укый башлау мәслихәт дип санылган.

Аныңча, кадимки мәдрәсәне үзгәртүдә беренче максат булып укыту программасына рухани вазифасын башкару өчен кирәкле фәннәргә кертү тора.

Илдус ЗАБИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы.

РАВИЛ ФӘЙЗУЛЛИНГА КИЛГӘН ХАТЛАР

Мөдәррис Әгъләмов¹ хатлары

9 ноябрь, 1980 ел.

Казан.

Исәнме, дустан!

Әйберләр актарганда гына булса да, без бер-беребезне очрата, таба торабыз икән лә?!

Әйтелмәгән мэхәббәткә караганда, әйтелгәне яхшырак дисең...

Аңлыым, бик тә аңлыым!

Ә минем өчен, Равил дустан, икесе дә әйбәт. Әйтелгәнненең үз матурлыгы һәм ямьсезлеге бар, әйтелмәгәнненең дә шулай ук.

Әйтсәң дә, әйтмәсәң дә, үз сүзең булсын!

Әйтмәгән сүз дә – олы сүз әле ул!

Я слаб.

Но мне стыдно пасть так низко,

Чтобы чужие слова выдавать за свои.

Я слаб,

и я буду беречь свою слабость.

Бу юллар Дзюн Такамидан.

Хәтеремдә калган, бәлки дөрөс үк тә түгелдер, но...

...Я буду беречь свою слабость.

*Хөрмәт белән,
Мөдәррис Әгъләмов.*

9 ноябрь, 1980 ел.

Хөрмәтле Равил!

Исәнме, туган!

Рәхмәт! Язган кәгазьләрне актарганда, киләчәктә дә безнең асыл егетләргә язылган әйберләрең килеп чыкса икән!

Мин, бик сөенеп, хатыңны алдым.

Курпы² ярый әле, ярый!

Жаныма бер шифа өрдең – рәхмәт, наный!

Нык бул, кодрәтең үзең белән булсын!

Мөдәррис.

9 ноябрь, 1980 ел.

Равил әфәнде!

Сезгә хөрмәтемнең зурлыгын әйтеп бетереп булмаган чагында, минем дә

¹ Мөдәррис Әгъләмов (1946–2006) – Татарстанның халык шагыйре.

² Курпы – печән чапканнан соң яңа чыккан яшь үлән.

язган юлларым бар иде. Кайберләре аның басма юлларга да, яман телләргә дә чыкты. Төрлесе төрлечә аңлады. Иң зур бәхет шул түгелме соң?! Хөрмәт иткән кешегә генә усал әйбер әйтеп була. Ә бүгенге көндә – аңлау һәм аңлату ваклыктан да вак заманда саклыгыбыз булмаган икән, Сездән гафу үтенәм...

*«Көрәшчеләр кирәк» диеп сөрән салды
Бөтен халык курыкканда эндәшергә.
«Көрәшчеләр» аның сүзен ишеттеләр,
Чын-чынлап та керештеләр көрәшергә.
Көрәштеләр. Чин бирделәр. Пост бирделәр,
Тоттырдылар ялтыр калай,
катыргылар...*

*Тагын бер кат «Көрәшчеләр кирәк!» дисәң,
Батырырлар... Һәм, әлбәттә, батырырлар.*

1972 ел, «Берәүгә» («Ком. байрагы» газетасы).

Узган бәйрәм белән Сезде, Әфәндем.

Мөдәррис Әгъләмов.

9 ноябрь, 1980 ел.

Р.Ф.га.

*Бер хат язар өчен өч хат яздым,
Өч кешегә язар хатым бу..
Бәйгеләрдә йөргән бер атым бар,
Меңәү карап торган атым бу!*

*Мең кешегә калыр бу атым дим, –
Ә хәзергә мин шул атымда
Сахраларны кичәм, уйныйм, көләм,
Жырлар жырлап илем хакында...*

*Син атыңда икән, син – бәйгедә.
Ил ясаган бәйге,
Ярыш ул.
Мин китәрмен. Әмма меңнәр өчен,
Атым калыр калса,
Бары шул!*

*Кулдан ычкынасын белгән сыман,
Кысып туктатамын атымны..
...Өч хат итеп язам бер кешегә
Мең кешегә язар хатымны.*

Мөдәррис Әгъләмов.

Мәхмүт Хөсәен³ хаты

10 октябрь, 1989 ел.

Кырым, Күктүбә.

Кадрле каләмдәшем Равил!

Бирегә, Күктүбәгә, «синең-минем Күктүбәгә», татарча чыккан газеталарны

³ Мәхмүт Хөсәен (1923–1993) – шагыйрь, Бөек Ватан сугышы ветераны.

жибәрәп торалар. Өнә шул милли газеталарыбызның берсе миңа Кара диңгез буйларына шатлыклы яңа хәбәр алып килде: «Шагыйрь Равил Фәйзуллин «Казан утлары» журналының баш редакторы итеп сайланды». Чын күңелемнән котлыйм!

*Татар әдәбиятының
Син – шигъри горурыгы,
Көрәшче улы милләтнең,
Яңа чорның былбылы.
Бүген син – калын журналның
Баш мөхәррире, Равил.
Зур дәрәжәне, танып,
Тапшырды сиңа бар ил.
Иманыңны пакь сакла,
Ил ышанычын акла.*

*Көчле кулларыңны кысып,
Мәхмүт Хөсәен.*

Кави Латып⁴ хаты

28 декабрь, 1993 ел.

Равилгә

*Диңгездә мин кәрван күрдем,
барыр юлы туры иде.
Бисмиллалы, җырылы иде,
Кояшлы һәм нурлы иде.
Биш кораб та
Иман белән тулы иде.
Флагманы – илаһи зат! –
бер мөселман –
татар улы иде...*

Фәрит Мөхәммәтшин хаты

*Главному редактору
журнала «Казан утлары»
Файзуллину Р.Г.
7 декабря, 1995 год.*

Уважаемый Равиль Габдрахманович!

В Полномочном представительстве Республики Татарстан в Москве создаётся библиотека, фондами которой пользуются Президент республики и другие руководители Татарстана, а также ответственные сотрудники Полпредства. Помимо уникальных художественных произведений, книг по истории Татарстана, специальной литературы, видео- и аудиокассет, естественно, в ней будет широко представлена и периодическая печать Татарстана. Думается, в обоюдных интересах иметь в фондах библиотеки Полпредства и Ваше уважаемое нами издание.

Одновременно мы изъявляем готовность к творческому сотрудничеству с Вами и желание участвовать в деятельности Вашего издания. Среди представителей татарской общины Москвы есть немало ярких талантов, людей

⁴ Кави Латып (1927–2008) – шагыйрь, Боек Ватан сугышы ветераны.

с большим жизненным и духовным опытом, творческим и интеллектуальным потенциалом, которые могли бы стать героями и авторами Ваших публикаций. Сотрудники Полномочного представительства могли бы сотрудничать сами, а также подсказать достойных героев очерков и компетентных авторов, если бы Вы ознакомили нас с интересующими Ваш журнал темами.

Пользуюсь случаем, чтобы выразить уверения в искреннем уважении и пожелать Вам и сотрудникам редакции здоровья и творческих успехов.

*С уважением,
Полномочный представитель Татарстана в Москве
Ф.М.Мухаметшин.*

Тәүфикъ Әйди⁵ хаты

*4 июнь, 1983 ел.
Казан.*

Равил!

Хезмәтең белән таныштыруың өчен рәхмәт. Кирәкле нәрсәне кузгатуың өчен – дәхи.

Минемчә, мәкалә шушы көе дә укучыга файдалы инде. Әмма син – көчлерәк язарга сәләтле кеше. Латвия сәфәреңне тасвирлавың миңа ошаган иде – кисеп алып жыеп куйдым. Гомумән, акыллы малай син, сокланам!

Бу көе мәкалә, билгеле, редакцияләүгә мохтаж әле. Нисбәтләрне ачыклайсы бар. Күзәтү таркаулыкка китерә. Ахырда бер фокуска жыйнау йомшаграк. Мөһим фикерләр гадиләре арасында күмелеп калгалый.

Бәлки аны бүлекләп, 2-3 санда басуны күздә тотып язаргадыр? Ахырында фикер алышуда катнашырга чакырып? Синең хәтле үк төпле килә алмасалар да, шулай да бүтәннәргә дә сүз бирү акланыр? «Ил төкерсә», мулрак, күпьяктырак, баерак шәрехләнәр? Гәзиттә даими рубрикага әйләнсә, юбилей күркәмрәк яктыртылып, киңрәк сурәтләнәр, күпләр игътибарын казаныр, бәлки реаль эшләр башлануга да сәбәп булып иде?

Һәр Тукай лауреаты үзен генә кайгыртудан бушап, чынлыкта, дөнья күләмендә татар әдәбияты юбилее булган Тукай бәйрәмен оештыруга күңел бирсә иде дип хыялланырга кала тагын. Синең кебек.

Ихлас теләктән, Тәүфикъ.

Иштван Даби хаты

*1997 ел.
Венгрия.*

Хөрмәтле Равил әфәнде!

Быел (1997) без – улым белән – «кечкенә» халыкларның культурасы белән танышырга дип Россиягә китәчәкбез.

Без Татарстанга да кагылырга телибез, шуңа күрә мин Сөзгә үтенеч белән мөрәжәгать итәм, ләкин иң элек үзем белән таныштырам.

Мин, Иштван Даби, венгр тәржемәчесе, проза һәм поэзияне венгр, поляк телләренә тәржемә итәм (хатыным – поляк, без 10 ел Польшада тордык).

Улым, Иштван Микалай – рәссам, фотограф һәм издатель.

⁵ Тәүфикъ Әйди (1941–2001) – язучы, тәржемәче, жәмәгать эшлеклесе. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Мин китап язачакмын, тәржемә итәчәкмен. Улым фоторәсемнәр һәм фильм ясаачак.

Китапны мин Венгриядә һәм Польшада бастырып чыгарырмын, улым күргәзмәләр оештырыр һәм Венгриягә, Польшага язучыларны һәм художникларны кунакка чакырырга телибез.

Үтенечем:

1) Миңа татар язучыларының, шагыйрьләренең адресларын языгызчы.

2) Безгә Татарстанда куну урыны табарга ярдәм итегезче.

Рәхмәт.

Сәлам белән, Иштван Дабн.

Венера Ихсанова хаты

12 октябрь, 1982 ел.

Хөрмәтле Равил!

Журнал әдәбият һәм сәнгать эшлеклеләре өчен «Үзем турында – үзем» дигән рубрика ачарга жыена. Редакция күздә тотканча, әлеге бүлек өчен дигән материаллар язучының яисә сәнгать остасының турыдан-туры үз ижатына кагылырга тиеш. Язучы, артист, композитор, рәссам булып китү өчен тормыштагы нинди вакыйгалар, нинди фактлар тәэсир итте? Язучыга, Сезнеңчә, нинди сыйфатлар бик мөһим булырга тиеш? Тормыш фактлары, чынлыкта булган теге яки бу вакыйга әсәрегеzdә ничегрәк чагылыш тапты? Ижатыгызга кайсы останың тәэсире аеруча зур булды?

Әлеге сораулар якынча гына куелды. Язучының яисә сәнгать кешесенен ижат лабораториясен күзаллау өчен, әлбәттә, болар гына житми. Шуңа күрә үзегез кирәк дип санаган башка бик күп мәсьәләләргә тукталырга кирәктер.

Язмалар, иң беренче чиратта, укучыларыбызга коммунистик тәрбия бирүне, аларның әдәби һәм сәнгати зәвыгын үстерүне, башлап язучыларга ярдәм итүне күздә тотарга тиеш.

Эшләр уңышлы гына барса, язучыларның журналда басылган мәкаләләре аерым хыялнык итеп нәшриятка тәкъдим ителәчәк.

«Азат хатын» журналының баш редакторы

Венера Ихсанова.

Фәнис Яруллин⁶ хаты

22 июнь, 1983 ел.

Равил!

Бу хатны сиңа Фәнис яза әле. Хатлар язышу модада булмаганда, бер хат кисәге язарга уйладым. Беренчедән, рәхмәт әйтәсем килде. «Казан утлары»н тикшергәндә, минем әсәрләргә әйбәт бәя биреп киткәнсең икән, рәхмәт! Үзбездә әйтелгән әйбәт сүзне без иң хаклы сүzlәр дип кабул итәбез инде. Дөресен әйткәндә, хәзер бит бер-беребезнең уңышларын күрмәскәрәк тырышу тенденциясе сизелә.

Хат язудың икенче сәбәбе дә бар, ул – Е.Н.Имбовицның китабы чыгарга тиеш дигән идең бугай. Чыктымы ул, юкмы? Минем күзгә чалынмады. Әгәр син алган булсаң, карарга гына булса да, миңа жиберү чарасын күрсәң икән! Мин ул авторның өч хикәясен тәржемә иткән идем. Берсен – «Азат хатын»да, берсен «Тат. яшьләре»ндә бастырдым. Бәлки күзегә чалынгандыр. Ә өченчесен

⁶ Фәнис Яруллин (1938–2012) – Татарстанның халык шагыйре.

кире бордылар. Нишлэп алай булды дип, «Азат х.»га хат язган идем, нишлэптер жавап булмады. Имбовицның синдэ точный адресы булса, миңа жибәр эле! Миндэгесе, бәлки, дөрөс түгелдер.

Ярый, Равил, хат тәмам булсын. Бәлки, жай табып, минем янга да килеп чыгарсың?

Ихтирам белән, Фәнис Яруллин.

Адресым: Казан-66, Я.Купала урамы, 15-46.

Лиуан Губжоков хаты

Пицунда.

Здравствуй, дорогой Равиль!

Пишет тебе, знаешь кто? Нет, не знаешь! Пишет он откуда, знаешь? Нет, не знаешь. Но узнаешь – не спеши! Есть у тебя кавказский друг-обманщик? Есть. Это я – Лиуан Губжоков. Пишу из Пицунды. Из Дома творчества, комната № 317 (полулюкс), где жил Сергей Петрович Кошечкин (Раньше я жил рядом – в 316).

Здесь я прочитал твою великолепную подборку коротких стихов в «Лит. России». От всего сердца поздравляю тебя, дорогой! Все стихи без исключения понравились (честно!). Иначе быть не могло. Уверен в том, что некоторые из них были написаны здесь. Правда? Жду выхода книги.

Дорогой Равиль! Никогда не забыл обещанное. С того года у меня хранится облепиховое варенье в трёхлитровой банке из урожая 1978 г. Отправлять его в банке посылкой нельзя. Несколько раз искал отдыхающих из Казани, чтобы поручить им – но безуспешно. Вот так и длится до сих пор. Вот какой у тебя друг. Очень неудобно мне, что обманул. Но, думаю, хоть поздно, искуплю вину... Давно получил твою посылку с книгами. Большое спасибо, говорю с опозданием.

Далее, напиши, как в целом у тебя дела? У меня сейчас дела идут как никогда лучше. В прошлом году по командировке СП РСФСР ездил в Казахстан. Опубликовал в журнале «Эльбрус», а также в партийной и комсомольской газетах, одновременно поэму «Сказание о земле целинной». Её и книгу «Мальчишки нашего аула» (кажется тебе подарил) выдвинули на соискание республиканской (госуд.) премии КБРСР за 1978-1979 гг. Итоги подведут к Ленинскому юбилею. Уверяют, что получу. Радио, телевидение, печать да друзья – почти все на моей стороне. Плюс к этому очень хорошее официальное письмо написали в наш обком из Целиноградской области... Посмотрим дальше.

А теперь у меня к тебе просьба. Прочитай поэму и книгу и напиши, если можно, буквально несколько предложений в поддержку автора в комиссию и в редакцию газеты «Кабардино-Балкарская правда» с указанием своих титулов (Адрес комиссии указан в вырезке).

Адрес редакции: 360000, КБАССР, г. Нальчик, просп. Ленина, 31, 2-й этаж. Редакция газеты «Кабардино-Балкарская правда».

Рецензии на детскую книжку были: Баруздин Сергей, «Дружба народов», 1978, № 11 (где-то в конце), Лехтина Л. «Лит. Россия», 1979, 6 апреля.

Также отзывы сыграют большую роль.

Равиль, хоть занимаю три комнаты, пока плохо пишется. Видно, здесь не хватает тебя со своим строгим режимом. Думаю наверстать. Иначе нельзя – в этом году выходит новая книга.

Итак, дорогой, большой привет твоей семье!

Новых тебе успехов. Буду ждать твоего письма до 25 марта в Пицунде.
Адрес помнишь?
384894 Абхазская АССР,
г. Пицунда – 4,
Литфонд.
Губжоков Лиуан Мухамедович

С приветом, твой Лиуан.

Тәбриз Мөбарәков хаты

24 ноябрь, 1994 ел.

Хөрмәтле Равил әфәнде!

Сез шагыйрь булганнан бирле кулыма эләккән кадәрле язганнарыгызны укып барам. Миңа бигрәк тә Сезнең кыска шигырьләрегез ошый: аларда шәрык классикларына хас фикер тыгызлыгы, фәлсәфә; японнарның өчъюллыкларына хас сискәндергеч ассоциацияләр. (Хайку алымыннан мисаллар:

*Гляжу – опавший лист
опять взлетел на ветку.
То была бабочка.*

Яки:

*Торговец веерами
Принес вязанку ветра.
Ну и жара!..*

Шәпләр бит!).

В.Брюсов язган:

*«...В поэзии слово – цель,
в прозе слово – средство».*

Ошбу гыйбарәнең беренче юлын бәхәслерәк дип табыйк та, анда сүз – поэзиядә сүз төгәлләге турында гына бара дип фараз итик.

Шушы озынрак керештән соң мин журналыбызның 1994 ел, 10 нчы санында бирелгән Сезнең бер учма кыска шигырьләрегезнең берсенә – 61 нче биттәге соңгысына «бәйләнмәкче» булам:

*Урылмый калдылар игеннәр.
Кыраулар өшетте мул кырны.
...Базарның чатында угрылар
гармунын алдылар сукурның.*

Татар телендә, һәрхәлдә Казанарты сөйләшәндә, шул жөмләдән безнең Арча якларында да, «урлау» тәгъбиренең менә мондый алмашлары (синонимнары) бар: сугу, суыту, сыпырту, сыптыру, сөртү, сеңдерү, кәчү, чиртү, печү, аяклату, кыйрату, кыяклату, өшетү, өшкерү һ.б. Әлегә мин ишетмәгән неологизмнар да бардыр, мөгаен (хәзер караклар дөньясы ләбаса!)

Шулай итеп, әлегә шигырегезнең соңгы юлы «Гармунын «сукканнар» сукурның» яки «гармунын чәлгәннәр сукурның» дип язылса, колакка ятышлырак булыр иде.

*«Оста барында кулыңны тый,
Мулла барында телеңне тый», –*

диләр.

Хак сүзләр! Әмма, әмма...
Бигайбә, Равил әфәнде!

*Ихтирам белән, Тәбриз Мөбарәков, Уфа авиация,
техника университетының математика укытучысы.*

Ләбиб Лерон⁷ хаты

22 апрель, 1987 ел.

Равил абый, сәлам!

Кыяфәтсез вә мәлжәрәвек язгы Казанны Кырымның сулап туймаслык һаваларына алыштырган олуг шагыйрьгә Союз әһелләре һәм дус-иш голәмаларның әйтеп бетергесез сәламнәрен юллап калучы Ләбиб әле бу.

Күктүбә һавасын сәңдергән хатыгыз кулга килеп керү белән күнелләр күтәрелеп китте: ни әйтсәң дә, монда көннәр тужы ташка үлчим генә – карлы яңгыр сибәләштергәли дигәндәй...

Сезнең хәлне аңларга тырышам: чемоданный настроениегезне уртаклашырга риза. Әле тагын ниндидер телеграмма бирдем секретарь кызга, Союз аша сезне каядыр чакырганнар (Киевка бугай, тәгаен гына әйтә алмыйм).

Пицунда (сентябрь ахыры – октябрь башы) мәсьәләсен уңай хәл итәрбез дип уйлыйм.

Мондагы кайбер яңалыklar турында язып үтмәк булып (Сез алардан хәбәрдардыр да инде бәлки).

Ел йомгакларын сүтеп ташладык. Затлы свитерлар ук булмаса да, берничә оекбашка житте шикелле жебе. Марсель бильярдер белән Бату режиссёрның чыгышлары уртачадан шәбрәк булып чыкты. Калганнары сүзсез дә аңлашыла. Кашфулычның чыгышын ашыктырдылар: дүрт-биш мәртәбә модага кергән кул чабу белән бүлдерделәр.

Кыскасы шул: әллә ни югалтмадыгыз.

Хәзер менә Тукай бәйрәменә әзерләнеп йөреш. Сез атлетның юклыгы үзен шактый сиздерә.

Сез барыбер чемоданный настроениеләргә, теләсә нинди һава торышларына игътибар итмичә язасыз дип ышанам. Чумаданный түгел, ижат настроениеләре һәрчак юлдаш булсын.

Мин монда, Союз бинасы янындагы пропискасыз ижат йортында ошбу көннәрдә «Йомарлам» дигән бер нәрсә яза башладым әле, рифмалап. Нәтижәсе ничек бетәр...

Ай-йй, шактый озын язылган хатым. Тәмамлыйм. Берәр Кырым шигыре җибәрсәгез, чиксез рәхмәтле булып идем.

Озын сүзнең кыскасы, Ләбиб.

(Ике шигырь арасында тәмәке көйрәтә-көйрәтә бер-ике җөмлә җавап хаты язар әле дигән изге өмет белән кала бу юлларның авторы.)

P.S. Союз индексы 420012.

Сез конвертка куярга оныткансыз. «Индекс булмау сәбәпле хат озак бара» дигән кебегрәк пичәтле язучы сукканнар конвертка.

Тагын бер мәртәбә сәлам б/н, Ләбиб Лерон.

⁷ Ләбиб Лерон (1961) – язучы, шагыйрь, драматург. Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты.

Порфирий Афанасьев⁸ хаты

Председатель СП Чувашии.

Здравствуй, дорогой Равиль!

Вчера только приехал из Минска, где участвовал в работе IX съезда писателей Белоруссии. Дома посмотрел почту – а здесь, в газете «Коммунизм ялаве», твоя статья. Конечно, подсократили много, видимо, хотели ознакомить и со стихами, которые перевёл народный писатель А.Артемов. Уж не обессудь. Самое главное, что ты хотел сказать, в основном, сохранилось. Спорить с газетчиками – дело пустое.

Большое спасибо тебе, Равиль, за тёплые слова по поводу избрания меня председателем правления. Признаться, я сам не ожидал этого. Воз, действительно, тяжёлый, но, раз взялся за гуж!.. И тут я очень рассчитываю на Вашу помощь. Наши корни, несмотря на мелкие ссоры некоторых учёных, обязывают нас быть всегда на высоте и никогда не терять родственных чувств друг к другу.

Ещё раз огромное спасибо тебе. Высылаю номер газеты.

До встречи на берегах Булака и Кабана.

Обнимаю.

Твой Порфирий Афанасьев.

Рим Идиятуллин⁹ хаты

7 май, 1984 ел.

Равил!

Хат-күчтәнеченне алдым. Ихтирамың өчен рәхмәт. Рәхмәтем соңлап бара. Шулай туры килде. Февраль башында ук Пицундада аяктан калган идем (басып булмады), шуннан бирле больницада ятып, әле яңарак өйгә кайтып кердем. Синен эйберләрне миңа больницага бик соңлап китерделәр. Җавапны хәзер генә язам.

«Кызыл таң»га дигән шигырьләреңнең шактыен бүлектәге иптәш артыннан биреп җибәрдем. Бәйрәмнәр үткәч, май азаларында басылып дип әйттеләр. Аларның барсы да миңа ошады. Танышлары да бар. Ләкин безнең укучы өчен яңалар дип уйлыйм.

Китабыңны элгрәк алып укыган идем инде. Уфа магазиннарына килгән иде. Больницада «ач карыңга», тэмләп, «телемләп» тагын бер кат укып чыктым.

Без гармун моңына, авыл көйләренә күнегеп, күнелне шуңа сөндереп үскән малайлар. Моң-жыр безгә тыныч агышлы да сагышлы гына булсын. Ярыннан чыкса – бозылып, хисен үзгәртсә – ят тоелыр кебек, колакны кисәр кебек. Ә хәзер без күп (халыкларның) моңнарын беләбез, ишетәбез. Үзәбезнеке берсенекеннән дә ким түгел икәннән дә тоябыз, ләкин әле һаман башка моңнар, башка «аккордлар» өстәлсә, «колак торгызган» булабыз, янәсе күнел кабул итеп бетерми. Әйе, күнелен тар булса, кабул итә алмый, ә күнел киң бит ул, дәрәя бит ул!

«Без бу дөньяда кунак кына», «Кунак булсаң, тыйнак бул». Без боларга да күнеккән. Шуңа да артык тыйнак булырга яратабыз. «Тәртә каерган, тәртәдән чыгарга» тырышканнарга аптырыйбыз, ярсуын басарга тырышабыз.

Шагыйрь күнеленә йөгән кидереп буламы соң ул?!

⁸ Порфирий Афанасьев (1942) – народный поэт Чувашской Республики.

⁹ Рим Идиятуллин (1940–2018) – шагыйрь, Башкортстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Син минем мактауга мохтаж түгеллегенне, фикер ишетәсең килеп тормавыңны да беләм. (Хәер, монысы да әлеге дә баягы шул тыйнаклык билгеседер.) Китабыңны укып чыкканнан соң туган уйларны гына әйтәм.

Мин барыгызны да укып барам, күзәтеп торам, шатланып та, көенеп тә барам. Шулар казанында кайнасаң иде дигән сандык төбөндәге уемны да чыгаргалап куям.

Үзем икенче китапны акрынлап әзерлим. Мин өч китап чыгарырга иде дигән теләк белән яшим. «Хәерле иртә»не төшлектә чыгардым, «Хәерле көн»не кояш авышкан чакта, «Хәерле кич»не баеганда чыгарырга насыйп булса иде дип торам. «Наполеон»ның планнары менә шундырак...

Яз үтте. Тәрәзә аша гына исен тойдым. Жәйнең жилен сыйпарга язсын. Безнең тарафларга килеп чыксаң, күрешергә тырышыйк. Газетта чыгасы шигырьләренә, ягъни газетаны жибәрү минем өстә.

Яңа уңышлар Сиңа!

Рим.

Ләбибә Ихсанова¹⁰ хаты

22 декабрь, 1987 ел.

Равил!

«Жырларда ил гаме» өчен бик зур рәхмәт. Рәхәтләнеп укып чыктым. Эчтәлегеннән, стилиннән, теленнән олы интеллигент бөркелеп тора. Портретларга штрихлар шәп, төчеләнү юк, булганны зур итеп күрсәтеп бирү бар.

Татар поэзиясе турында тегеләй-болай сөйли башлаган кеше: «Иң элек мин бу китапны укып чык әле, шуннан соң сөйләшербез синең белән», – дип әйтәсе килә. Юл язмалары фәнни мәгълүматка бай. Шул тирәләренә барып күрәсе килә башлый.

Бер-беребезне бик сирәк укыйбыз шул без. Йә күрми калабыз, күзгә чалынганнарына да игътибарыбыз житми. Укысак, танышсак, үзара жиңелрәк аңлашыр идек, бер-беребезгә ихтирамлырак булыр идек, һәм жыелышларда вак-төяк үпкәләр белән чыгып, бер-беребезнең жанын ашамас идек дигән уй да килде күнелгә. Чынлап әйтәм, бу китап минем жанымны, рухымны баетты. Тагын бер кат рәхмәт шуның өчен.

Яңа елың яңа уңышлар китерсен.

Ләбибә.

Нажар Нәжми¹¹ хатлары

17 сентябрь, 1993 ел.

Равил! Синең илле еллыгыңа багышланган бөтен язылганнарны укып бардым. Минем тынып калуым исең дә кермәгәндер, әмма сиңа бер сүз дә жибәрә алмадым, чөнки «Габдрахман яшьтәш» дигән, сиңа багышланган шигырь өстендә уйланам. Русча әйткәндә, «бомба замедленного действия» кебегрәк булыр инде. Бомбаны шартлата алырмынмы-юкмы, хәзер шулай экрен язам шул (элек тә тиз яза алмадым).

Нәрсә әйтим: Мең яшә! Тагын русчага күчәм: так держать!

Синең барлыгыңа сокланып, Нажар карт Нәжми.

¹⁰ Ләбибә Ихсанова (1923–2010) – язучы, мөхәррир. Татарстанның һәм РСФСРның атказанган мәдәният хезмәткәре.

¹¹ Нажар Нәжми (1918–1999) – Башкортстанның халык шагыйре.

23 декабрь, 1993 ел.

Равил энеш!

Чакыру турында хәбәр иттеләр. Игътибарыгыз өчен рәхмәт! Хәлем әллә ни түгел, аннан соң дөнья һәм Яңа ел алды мәшәкатләрә синең юбилей кичәсен күрергә насыйп итмәде.

Бер шигырь жибәрәм – котлау сүзем шул булыр инде. Белмим, аны кичәдә файдалану, бәлки, мөмкин дә, урынлы да булмастыр. Тагын бер мәртәбә котлап,
Наҗсар агаң.

P.S. Хатыма җавап көткән идем.

ГАБДРАХМАН ЯШЫТӘШ!

*Берничә ел моннан элек кенә
 Олуҗ Шагыйрь – синең малаең
 Әйтә салды: минем әтиемә
 Яшьтәшсең бит, Наҗсар агаем.
 Дертләп киттем... Ни әйтергә белми,
 Мин югалып калдым: «Кит инде!..»
 Мин тәү тапкыр шулчак – шул сәгатәтә –
 Картлыгымны тойдым шикелле.
 Күз каршында ир уртасы – Шагыйрь,
 Ә Шагыйре нинди?! Чып-чыны!
 Шигърияттә үз чорыма тиңләп,
 Якын күрәп шигъри һәр чынын
 Яшәгәнә микән, әллә микән
 Булганга без Шигырь баласы –
 Жуелган да, югалган да куйган
 Яшь арасы, еллар арасы.
 Жуелсын да ара, югалсын да,
 Иң тәүдә без – ата-анадан.
 Ходайдан бер затлы бүләк булып
 Туа Шагыйрь, туа яңадан.
 Хәкимлекне Ходай сезгә дә, дим,
 Жәлләмәгән – сез дә маһирлар.
 Ә азмыни шигырь язмыйча да
 Олы җанлы җаннар – Шагыйрьләр!
 Без икәүбез, яшьтәш, ике ата,
 Ә мин исә – шигырь азгыны.
 Кайсыбыз соң безнең бәхетлерәк:
 Синме? Минме – шигырь язганы?
 Син бәхетле! Миннән бәхетлерәк!
 Юктыр монда акыл сатасы.
 Ата булу һәр ир-атка насыйп...
 Син Шагыйрьгә ата! Шагыйрь атасы!
 Әгәр Шагыйрь үз картлыгын тойса,
 Шагыйрьлеге аның икеле.
 Малаеңа – илле!
 Мин тәү тапкыр
 Картлыгымны тойдым шикелле...*

Аяз Гыйләжев¹² хатлары

7 декабрь, 1969 ел.

Әлмәт.

Равил!

Акрын гына яшәп ятам.

Лаешта атналыкта булып кайттык. Көннәр пычрак, халык кара, кәеф начар булды...

10 числода килде, 15ендә китте дип, ошбу кәгазьгә кул куеп жибәр инде, казага калган көннәрне язга барып тәмамлармын.

Гаиләңә, дусларга сәлам.

Сине сагынып, Аяз Гыйләжев.

5 ноябрь, 1990 ел.

Мәскәү, Переделкино.

Мөхтәрәм Равил әфәнде!

Күңелем сизә, борчыласың!.. Мин дә моннан торып сызланам, минем күңел дә туң түгел, ул сизә! Борчылуларыбыз нигезле, син татар халкының мәгънәсезлегенә рәттән ике авыр дәлил аласың! Бер тапкыр туган ягыңда депутат булып сайлана алмаганда (Р.Ф. шул ук елны Татарстанның бүтән төбәгеннән Югары Совет депутаты булып сайланды – *ред.*), татарга мэхәббәтең убылып, аска төшөп китсә, бүген бердәнбер журналыбызга язылуның фажигале рәвештә барганын күрөп гажәпләнәсеңдер! Күңелне юатып, татар файдасына мең дәлил, мең төрле аклау уйлары эзләп карыйм да... сискәнеп туктап калам. Юктыр, мин юраган унбиш-егерме меңнән ары абунә жыя алмагансыздыр... Ялгышсам иде! Татар хакында бер тапкыр яхшы якка ялгышып, танавымны кара канга батырсам иде!.. Ай-яй, тарихта күрелмәгән могжиза булыр иде ул! Әле күптән түгел генә русның бер художнигы Сидней портыннан яхтада берүзе океан кичәргә юл алды. Биш айлык билгесез юлга, океан белән көрәшәргә чыгып китте... Бар бит милләтләрнең асыл балалары: Аркадий Фидлер, Тур Хейердал, Бент Беннигсоннары... Бармы берәр татарның йөрәге житеп, шундый сәяхәткә чыгып китә алганы?.. Татарлар батыр дип мактанабыз, сафсата... Татарлар киң күңелле дибез. Кайда аның ул сыйфатлары? Кайда? Булгандыр, ышанам, татар бер урында гына түгел, дүрт жирдә үз ханлыгын төзеп яшәгән... Булгандыр татарның гайрәтле уллары, сәяхләре, ватанпәрвәр егетләре... Милләт коесы саккан чакта ирек яулыйбыз. Борчыла күңелем, кыйнала, тираж тагын күпкә төшөп киткәндер. Ә ул безнең дәрәжәне нык төшөрә, бик нык! Мин гомерем буе татарның таркаулыгынан, ваемсызлыгынан, гамьсезлегеннән куркып яшәдем. Инде генә калкынып китәбезме дип уйлыйсың... тагын бер яктан чатак чыга! Газетадагы чыгышымны мин хөкүмәтне әрләп тәмамлаган идем. «Әгәр хөкүмәт безнең тез астына китереп суга икән, бирешмә, әйдә, күрсәт татарлыгыңны!» дигән сүзләр тел очында торды... Әйтсән, яратмаслар. Кулыбыздан эш килмәсә дә, татар дигәндә, бүтән милләтләрнең кашы жыерылганда, безнең дә сырт йоннары кабара! Үпкәли беләбез без, рәнжергә дә оста, без милләтебезне ярата гына белмибез. Милләт безнең ваемнан башка гына ничектер яшәр кебек. Милләт мәсьәләләрен без үзөбез түгел, кемдер читтән килеп хәл итәр сыман. Заманыбызның бөек улы, рыцарь Әбрар

¹² Аяз Гыйләжев (1928–2002) – Татарстанның халык язучысы.

Кәримуллин әйткәнчә: «Татар – эшләмичә генә баюны, укымыйча гына мулла булуны өметләнеп ятучы халык!» Бу хөкем ифрат ачы, гажәеп авыр булса да, безнең белән янәшә яшәгән татарлар, без үзебез шундыйлар булып чыктык... Мин гел әйтәм, бүгенге татарны инде үзгәртмәк юк, ул – телен югалткан, жанын саткан, иманын таптаган халык. Өмет киләчәк буыннарда! Татарны татар итеп торучы нигезне без бик нык ачыкларга, аның үсеш тармакларына шифалы көч бирергә бурычлы идек. Ике, өч буын маңкортлар күчешеннән соң, зур, фәнни селекция эшләре алып барганнан соң татар жирендә чын татар уллары шытып чыгар. «Казан утлары» – энә шул селекция эшен алып бара торган тәҗрибә кыры инде безнең...

«Сызлый күңелем, сызлый күңелем» дип жырларга гына кала.

Дөнья буталчык, язмышлар катлаулы, тагын жиңелеп калабызмы?..

«Тираж илле мең!» дип куандырсаң сана!..

Сау булып тор. Изге эшчәнлегендә сиңа уңышлар телим. Бәлки сиңең күңелең алай ук сынык түгелдер? Карт кешегә жиңел дә авыр!

Тирән ихтирам белән, Аяз Гыйләҗев.

Хәләл жефетенә күп сәламнәрем!

Семён Липкин¹³ хаты

25 апрель, 1979 ел.

Мәскәү.

Дорогой Равиль!

Большое спасибо за «Мой звёздный свет», за добрую надпись на книге. Я очень радуюсь тому, что у Вас на русском языке вышел в свет такой объёмистый сборник, открывающий нам, читателям, различные грани Вашего творчества. Несмотря на большое количество переводчиков (имена многих из них узнаю впервые), в книге есть целостность мероприятия – свойство истинного поэта. Мне нравится раскованность Вашего стиха, богатство интонаций, широта словаря. В одной строке Вы умеете сказать важные, новые – «Тукая и весну не разделить», «В чудо верь, пока ты молод». Пронзительно стихотворение «Сколько песен», – да и много других, рисующих Вас, как одного из интереснейших художников поэтического слова нашей страны. Желаю Вам новых творческих радостей.

Ваш С.Липкин.

¹³ Семён (Зельман) Липкин (1911–2003) – күренекле совет шагыйре. Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты («Идегәй» дастаны һ. б. татар шагыйрьләренең әсәрләрен тәрҗемә иткән өчен. 1992 ел).

Хәйретдин Мөжәй

(1901 – 1944)

Хәйретдин Мөжәй (Мөжәһит Хәйретдин улы Хәйретдинов) 1901 елның 26 мартында Башкортстанның Туймазы районы Төрөкмән авылында крестьян гаиләсендә туа. 1944 елның 4 сентябрендә фашистлар тарафыннан жәзалап үтерелә.

МИНЕМ ШАТЛЫГЫМ

Бөдрә чәчле иркәм, шатлыгым син,
Синең өчен яши бу йөрәк.
Син булмасаң,
Әйе, син булмасаң,
Бу йөрәгем үзе ник кирәк?
Гөл кебек ал, матур галстуклы
Пионер син, минем шатлыгым.
Син булмасаң,
Әйе, син булмасаң,
Яшәвемнең ниткән шатлыгы?
Яңакларың кипкән, әби жаным,
Шатлыгым син күңел түремдә.
Син булмасаң,
Әйе, син булмасаң,
Нидер житмәс иде күңелгә.
Көмеш чәчле бабай,
Шатлыгым син,
Синең өчен ага бу каным.
Син булмасаң,
Әйе, син булмасаң,
Боегыр иде төсле шул жаным.
Урманга бай, суга, кырларга бай,
Шатлыгым син, матур Туган ил.
Син булмасаң,
Әйе, син булмасаң,
Кемгә кирәк, нигә кирәк мин?!

Бөтен шатлык,
Кайнар мәхәббәтем
Үз халкымда, Туган илемдә.
Шулар өчен биреп бөтен дәртне,
Көлә беләм сугыш жирендә.

Көлә беләм,
Шаулап жырлый беләм,
Көрәшлөрдә күнел ямь таба.
Күз алдымда каты үлем күрәм,
Жиңә беләм,
Жиңү – мәртәбә!

*Көнъяк-көнбатыш фронт,
1941.*

Нур Баян **(1905 – 1945)**

*Нур Баян (Нур Галим улы Баянов) 1905 елның 15 маенда Актаныш районы
Әнәк авылында колхозчы гаиләсендә туа. 1945 елның 23 апрелдә Австрияне
азат итү өчен барган соңгы сугышларның берсендә подполковник, шагыйрь
Нур Баян дошман пулясыннан һәлак була.*

* * *

Тирә-якта үлән чәчәк аткан,
Кәен яфрак ярган урында
Кара күзем алга төбәп ятам
Тирән окоп һәм киң болында.
Кулымдагы житез автоматның
Алга төбәп куйдым көпшәсен,
Мин хат яздым, тизрәк житсен хатым,
Зәңгәр күзем яшен түкмәсен.
Хатым китте йомшак таңгы жил күк,
Гомер дуслым, сөйгән ярыма,
Ә мин калдым сугыш яланында,
Караңгы төн. Бомба ярыла.
Яңгыр сыман өскә пуля ява,
Бала елый кебек еракта,
Гүя үкси анда хәлсез ана,
Иркәм тавышы килә колакка.
Ярсып-ярсып атам һәр пулямны,
Ватан өчен, туган ил өчен,
Балам өчен, атам-анам өчен,
Назлап сөйгән нечкәбил өчен.

1942.

«ҺӘР КҮҢЕЛЛӘР НУРЛАНАДЫР, ЧЫКСА ГЫЙЗЗӘТУЛЛИНА...»

Татар хатын-кызлары арасыннан беренче булып сәхнәгә – тамашачы алдына чыгарга жөрйәт иткән актриса, режиссёр, Татарстанның атказанган артисты Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжскаяның (1885–1974) тууына 140 ел тулу уңаеннан Татарстан радиосы журналисты Раил Садри тарафыннан берничә тапшыру эзерләнде. Башта тыңлаучылар игътибарына язучы Айгөл Әхмәтҗалиеваның С.Гыйззәтуллина-Волжскаяга багышланган «Туташ» романы тәкъдим ителде.

Икенче тапшыруда исә актрисаның замандашлары истәлекләре туплап бирелде. Тапшыру Габдулла Тукайның аңа багышлап язылган шигыре белән ачылып китә.

Татарстан радиосында мондый язмалар шактый булып чыкты. Хәтта С.Гыйззәтуллина-Волжскаяның узган гасырның 60 нчы елларында язып алынган үз тавышы да саклана. Тапшыру нәкъ менә шул язма – аның Габдулла Тукайга кагылышлы истәлекләре белән башланып китә. Аннары тапшыру 1992 елда Г.Камал исемендәге театр сәхнәсендә үткән кичәдә алынган язма белән дәвам итә. Ул вакытта Сәхипҗамал Гыйззәтуллина-Волжскаяның тормыш һәм иҗат юлы белән Нәжибә Ихсанова таныштырган. Тапшыру янә актрисаның үз тавышы белән дәвам итә, монысында ул 1912 елда Уфада үзе белән бергә «Нур» татар театрына нигез салган шәхесләрнең берсе Шакир Шамилскийга кагылышлы истәлекләре белән уртаклашкан.

С.Гыйззәтуллина-Волжская – үз театр мәктәбен булдырган, артистлар тәрбияләгән шәхес. Алар арасында Татарстанның халык артисты Мәрзия Миңнебаева аерым урын алып тора. «Дөньяга тудырган анам минем өчен никадәр кадерле булса, Сәхипҗамал апам да шулхәтле кадерле» дип башлаган ул үзенең 1992 елда язып алынган истәлекләрен.

Тапшыру тагын бер олпат шәхес, актриса һәм драматург, озак еллар дәвамында Камал театры директоры булып эшләгән Рәшидә Җиһаншинаның истәлекләре белән дәвам итә. С.Гыйззәтуллина-Волжская 1917 елгы революциядән соң Ижевск шәһәрәндә яши, 1937 елда Казанга чакырып кайтарыла. Әлеге язмада аның театрдагы беренче көннәре һәм күп елларга сузылган иҗат эшчәнлегенә шактый тулы чагылыш таба. Тапшыру Роберт Әхмәтҗановның «Сәхипҗамал» поэмасыннан өзек белән йомгаклана. Ул Хәлим Җәләй язмасында яңгырый.

Инде, кадерле дуслар, QR-код ярдәмендә журналның сайтына кереп, шушы тапшыруны тыңлыйк.

ЯШӘВЕМНЕҢ МӘГЪНӘСЕ – ТАТАР БУЛУ...

Дөньякүләм танылган галим, китап белгече, библиограф, филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, ТРның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты, Кол Гали исемендәге халыкара бүләк лауреаты Әбрар Гыйбадулла улы Кәримуллин Саба районы Чәбия-Чүрчи авылында дөньяга килә. Сабый чагыннан ук әнисеннән ятим кала. 1941 елда Саба урта мәктәбен тәмамлый. Бөек Ватан сугышында Курск дугасында, Украинаны, Венгрияне, Чехословакияне, Румынияне азат итүдә катнаша. Аннары Ерак Көнчыгышка

япон милитаристларына каршы сугышка жибәрелә. Монголия, Кытайдагы үлем далаларын, Хинган тауларын кичә. Өч тапкыр яраланган, контузия алган егет 1947 елда гына туган авылына кайта.

1953 елда Әбрар Кәримуллин Казан университетын тәмамлый, һәм аның шуннан соңгы бөтен гомере фән белән, китап белән бәйләнгән. Болары хакында без аның үз авызыннан ишетербез. 1995 елда, галимгә 70 яшь тулган көннәрдә, радио журналисты, шагыйрь Рөстәм Акъегет Әбрар ага белән әңгәмә яздырып алган, QR-код ярдәмендә журналның сайтына кереп, сез шушы тапшыруны тыңларсыз.

Биредә галим үзенң күңелен ача, аны тыңлагач, татар галиме, язучысы нинди булырга, үз алдына нинди максатлар куеп яшәргә, ижат итәргә тиешлеге аермачык аңлашыла. Әйтик, аның «милли китап» төшенчәсенә биргән билгеләмәсе уйланырга мәжбүр итә:

«Татар телендә басылган һәр басма да милли китап була алмый, – ди ул. – Милли китап булу өчен теге яки бу эсәрнең теге яки бу халыкка хезмәт итүе кирәк. Минем билгеләгән фактлар буенча беренче тапкыр татар телендә китап 1612 елда Лейпцигта чыга. Европага үтеп кергән кыпчакларны чукундыру уе белән андагы миссионерлар татар теленең грамматикасын, сүзлеген төзиләр, анда «Өмгөгөлсем» кыйссасы, мәкальләр, әйтемнәр кертелә. Ләкин без аны татарның милли китабы дип санып алмыйбыз, чөнки аны төзүдә татар кешесе катнашмаган, һәм басылып чыкканнан соң да ул татар халкы арасында таралмаган.

Татарлар гарәп телендә күп китаплар чыгарган, безнең кайбер галимнәребез аларны: «Бу – гарәп китабы», – диләр. Фарсы телендә чыкканнарын «фарсы китабы» дип атыйлар. Теге яки бу китапның милли китап булу өчен кайсы телдә басылуы мәжбүри түгел. Татарлар мәктәпләр өчен, халыкны агарту өчен гарәп, фарсы телендә, хәтта рус яисә француз телендә китаплар чыгарганнар икән, алар татар халкына хезмәт иткәннәр икән, без шундый китапларны милли китап дип атыйбыз...»

ЖЫРАУЧЫ СУБРА АТАЙНЫҢ ТУУЫНА – 800 ЕЛ

КЕЧТЕКИ ГЕНӘ БЕР АЧЫШ

Бер уйласаң, бу ачыш та түгелдер әле, бәлки уйлану гынадыр. Ләкин олы уйлану, минемчә!

Сүзем татарларның, нугайларның, кырымнарның, казакъларның, башкортларның, каракалпакларның, төрекмәннәрнең, үзбәкләрнең каһарман эмир Идегәй турындагы уртақ дастаны белән бәйле. Һәр халык Идегәйне үзенеке дип саный, анда тарихи шәхесләр хәрәкәт итә: Алтын Урда эмире Балтычакның углы Идегәй (1352–1419), Алтын Урда ханы Туктамыш (1406 елда һәлак була), атаклы эмир Аксак Тимер (1336–1405), Туктамыш ханның улы Кадыйрбирде (1419 елда һәлак була), Норадын – Идегәйнең улы (1419 елда һәлак була). Димәк, бу дастанны вакыйгаларны үз күзләре белән күргән кеше ижат иткән. Туктамыш ханның вәзире (Жантимер) Жанбай да – бу дөньяда яшәп киткән шәхес.

Ләкин әсәрдә аерым урын алып торучы тагын бер шәхес бар, ул – жыраучы (жырчы), елъязмачы, дастанчы карт Субра (Субратай, Субра ата). Әлеге данлыклы шәхес турында әсәрнең үзәндә язылган. Картайган булса да, хәтере чалт аяз. Ул Алтын Урданың утызлап ханы белән таныш, аларның язмышына катышкан, киңәшчәсе булган. Хәтта ханнарның кайбер серләрен дә ул ачып биргән.

Дастанның дүртенче бүлегендә Туктамыш хан Кобогыл атлы буйсынарын (верноподданныен) сынар өчен, Субра картны үз сараена чакырта. Субра аның кем икәнен ачып сала. Кобогыл исемендәге кеше ул – Котлыкыя бинең улы Идегәй! Туктамыш хан Идегәйнең атасы Котлыкыяны үтерткән була. Нәсел корыткыч сугышлар шуннан башлана.

Халкыбызның «Идегәй» дастанына якынча 500 еллап булыр. Ул кара-каршы сөйләшүләр һәм аерым монологлардан гына тора кебек. Бу бит сәхнә әсәре, дип уйлап куясың. «Татарда беренче пьеса кайчан язылган?» дигән сорауга мин моннан 500 ел элек дип җавап бирәм. Ул – «Идегәй» исемле драматик әсәр! Моңы сәхнәдә уйнап була бит! Моңы жырлап була бит! Моңы биеп була бит! Казан ханы Мөхәммәд Әмин сараенда тамаша ясаучы жырчылар, биючеләр, аһәңчеләр, барабанчылар булган. Аларның житәкчәсе жырчы, думбрачы Голәм Шаади исемле була. Бөек Монгол солтанатының падишаһы Бабур солтанның хәбәрәнчә, үзбәк ханы Мөхәммәд Шибан Казан ханы Мөхәммәд Әмингә бүләк итеп бик күп уенчылар, аһәңчеләр, карнайчылар, думбрачылар, сазчылар җибәрә. Бу турыда галимбез Шакир Абилов та «Төхфәи мәрдан» (1966)

китабында язып чыкты. Ихтимал, Казан ханы сараендагы уенчылар шундый музыкаль эсэрләр уйнагандыр!

Без гап-гади хисап мәсьәләсен чишеп карыйк. Идегәй үзара сугышта һәлак була, Туктамыш ханның улы Кадыйрбирде, кылыч белән чабып, Идегәйне бик каты яралый, Барын бәк килеп, аның башын чабып өзә. 67 яшьлек Идегәй энә шулай һәлак була. Шуннан соң бөек дәүләт Алтын Урда – Кырым, Казан, Аждархан (Хажитархан) ханлыкларына вакланып бетә.

Бу – тарихи вакыйга. Ә жыраучы Субра тарихи шәхесме? Әллә уйдырма каһарманмы?

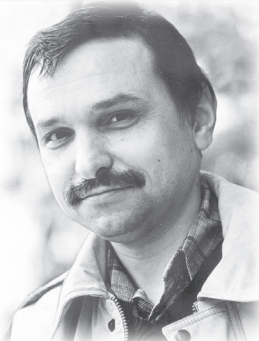
Әгәр тарихи шәхес булса, аның кайчан туганын белү кирәк. Идегәйнең 1419 елда һәлак булуы – тарихи чынбарлык. Ә жыраучы Субрага ул вакытта 195 яшь. $1419 - 195 = 625$, Субраның туган елы – 1224-25 булып чыга бит! Шушы елдан алып Алтын Урда тәхетендә ничә хан идарә иткәннән дә чамалап була. Ул үзе күргән ханнарга холыкнамә дә бирә. Димәк ки, халкыбызның жыраучысы, дастанчысы Субратай тууына быел – 800 ел. Тантаналар, олы бәйрәмнәр багышларга кирәктер бу шәхескә!

Дастанны өйрәнеп, укучы балаларга Субра картның сурәтен ясарга ярыш оештырырга, һөнәрмәнд рәссамнарга да жыраучы Субраның сурәтен иҗат итәргә кушарга кирәк! Кызыклы бер эш булыр иде. Аннан Субратайның рәсемнәре күргәзмәсен оештырып та булачак. Дастанда Субраны күз алдына китереп булырдай үзенә тәфсиллә сүзләре дә бар.

Хөрмәтле тарихчылар, язучылар, журналистлар, илебез житәкчеләре! Шушы легендар жыраучы Субраның 800 еллык бәйрәмен без олылап уздырырга тиешме? Бәлки, жыраучы Субра карт «Идегәй» дастанын үзе язгандыр, үзе җырлап йөргәндер, ул бит елъязмачы да! Ихтимал! Бик ихтимал!

Рабит БАТУЛЛА.

ӘДӘБИ СКАНВОРД

	Һади ...									
				Юғары дәрәжәле мәселман рухания			«Ител суы ака торур» романы персонажи			
	Язучы Идрис ...									
					...-при		Төрөкмән шагыйре, прозаик			
Кавказ халыкларында: шагыйрь-жырчы		Грек хәрефе		Күчмә цирк						
					Хужа Әхмәд ...				Язучы Вахит ...	
Шагыйрь ... Давыдов		Француз драматургы	Язучы Гариф ...		Фирдүс Гыймәлдинов повесте					
					«Беләмеш мажаралары» әкият-повесте авторы		Сельдь-нең бер төрө	Танылган рус актёры		
	... Баянов		Иң яхшы сортлы юка фетр	Жайдак утыргычы					... Мандельштам	
			Дәминов, Баһадур		Жидегән чишмәдә алар жиде		Николай Гоголь повесте			
Ташлы ташкын						Киләчәк-не әйтү		Байкалдан агып чыгуы бердәнбер елга	Өстө ябулы хужалык корылмасы, сарай	
								Кәрим Тинчурин драмасы		
			Озынча, тар яфраклы агач		Африкадагы ил					
									... Бадыйкшан	
		Язучы ... Орешина	Язучы ... Шабай							
							Фаузия Бәйрәмова китабы	... Әюпова (ТР мәдәнияты министры)		

Рәис ГАБДУЛЛА *төзедә.*

Уткан санда чыккан сканворд жаваптары. Сулдан уңга: «Учак», Хэлм, ода, Әйди, Эка, Кант, «Моң», «Гиждрэт», бала, Ирка, Наис, Садэ, канва, на, монгол, тай, Тавил, Лувр, Акатуй, куас, Абай, «Уен». **Өстөн аска:** якут, «Ана», «Аһәң», аяк, Нил, най, ака, Әхмәтжанов, туй, ампула, Клод, Әдин, үйсү, «Идиот», НТВ, Ума, гармун, Әмирханов, «Алеко», Дали, әңгәмә.

ТУКАЙ КӨННӘРЭ

Габдулла Тукайның тууына 139 ел тулу уңаеннан Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов, ТР Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәймиев шагыйрьнең Казандагы Тукай скверындагы һәйкәленә чәчәкләр салдылар. Тантанада шулай ук ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, ТР Рәисе Администрациясе Җитәкчесе Әсгать Сәфәров, ТР мәдәният министры Ирада Әюпова, Казан мэры Илсур Метшин, әдәбият-сәнгать әһелләре, жәмәгәтчелек вәкилләре катнашты.

* * *

Г.Камал исемдәге Татар дәүләт академия театрының яңа бинасында Г.Тукайның туган көне һәм Туган тел көненә багышланган тантаналы кичә булды. ТР Рәисе Рөстәм Миңнеханов драматург Мансур Гыйләжевка, шагыйрь Рәниф Шәриповка, фотограф Рифхәт Якупова һәм «Иакинф» балет спектакленең ижат төркемнә (Айрат Кашаев, Александр Полубенцев, Илнур Гайфуллин) Татарстан Республикасының Г.Тукай исемдәге Дәүләт премияләрен тапшырды. Ул бер төркем татар зыялылары белән дә очрашты.

Г.Камал исемдәге театрың яңа бинасы анындагы мәйданда Шигырь бәйрәме булды. Анда ТР Дәүләт Советы Рәисе урынбасары, ТР Рәисе каршындагы Татар телен һәм Татарстан Республикасында яшәүче халыклар вәкилләренең туган телләрен саклау, үстерү мәсьәләләре комиссиясе рәисе Марат Әхмәтов, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәкит Зәйдулла чыгыш ясады. Бәйрәмдә Татарстанның халык шагыйрьләре Ренат Харис, Рәдиф Гаташ, Зиннур Мансуров, Наил Касыймов, шагыйрьләр Мөхәммәт Мирза, Эльмира Шәрифуллина, Шәмсия Жһангирова, Рәмис Аймәт, Сания Әхмәтжанова, Йолдыз Шәрәпова, Рәсимә Гарифуллина, Галия Гайнетдинова, Фәнил Гыйләжев, Йолдыз Миңнуллина, Гөлүсә Батталова, Ильмира Гыймасева һ.б. катнашты. Рүзәл Мөхәммәтшин – улы Идел, Рифат Сәләх – кызы Сөмбел, Булат Ибраһимов – кызы Айбикә, Лилия Гыйбадуллина улы Закир белән чыгыш ясадылар. Бәйрәм ахырында яшь шагыйрьләрдән (Миләүшә Гафурова, Гүзәл Закирова, Алинә Хәбибуллина, Айрат Шамс) перформанс тәкъдим ителде. Шигырь

бәйрәмен шагыйрьләр Эльвира Һадиева белән Булат Ибраһимов алып бардылар.

Ул көнне Г.Камал театрының яңа бинасында йөзләргә кешедән торган хор чыгыш ясады, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы милли киёмнәре күргәзмәсе, төрле экспозицияләр тәкъдим ителде. «Яңа печән базары» эшләп торды. Театр янындагы мәйданчыкта «Мин татарча сөйләшәм!» акциясе уздырылды.

* * *

15 апрель – Габдулла Тукай вафат булган көнне язучылар, галимнәр, әдәбият сөючеләр Казандагы Яңа татар бистәсе зиратында бөек шагыйрьнең каберен зиярәт кылды, чәчәкләр салды. Тукай рухына дога багышланды. Искә алу мәрәсимиен Татарстанның халык шагыйре Зиннур Мансуров ачты һәм алып барды. Чарада Татарстан Республикасы мәдәният министры урынбасары Ленар Хәкимжанов, Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры Илгиз Халиков, Татарстанның халык шагыйре Рәдиф Гаташ, әдәбият галиме Хатыйп Миңнегулов, жырчы, шагыйрь, Г.Тукай исемдәге Дәүләт премиясенә кандидат Георгий Ибушев, Казандагы Г.Тукай әдәби музей директоры Гүзәл Төхфәтова, Казакъстаннан галим Жанайдар Жумагельдин һ.б. чыгыш ясады. Искә алу мәрәсимиендә Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәкит Зәйдулла катнашты.

Аннары Казандагы Г.Тукай әдәби музейда «Тукай фәне: үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге» дигән темага түгәрәк өстәл утырышы булды.

* * *

Г.Тукайның тууына 139 ел тулу уңаеннан Балтачка Татарстан Язучылар берлегеннән бер төркем кунаклар кайтты. Аларны район башлыгы Рамил Нотфуллин кабул итте. Ул көнне язучылар Сасна Пүчинкәсе авылы зиратында Г.Тукайның әнисе Бибимәмдүдә каберенә чәчәкләр салды, аның рухына дога багышладылар. Аннары каләм ияләре Сулбаш, Куныр, Нөнәргә, Смәел мәктәпләрендә укучылар белән очрашты. Тукай бәйрәме Балтачның Мәдәният йортында районда ел давамында барган конкурс-бәйгеләрдә җиңүчеләренә бүләкләү тантанасы белән тәмамланды.

Арча районы Яңа Кырлай урта гомуми белем бирү мәктәбендә «Без – Тукайлы халык» дип аталган XIV республика күләм «Габдулла Тукай укулары» уздырылды. Г.Тукайның ижади мирасын өйрәнүгә багышланган бу чарага 21 районнан фәнни һәм ижади эшләр килде. Укучылар – «Тукай – патриот шагыйрь», «Тукайның туганнары», «Татар телендә беренче газеталар», «Туган ягымның тарихи һәм табигый һәйкәлләре», «Батыр яуда белән» (укучылар ижат иткән шигърият), укытучылар – «Г.Тукайның педагогик карашлары», «Гражданлык һәм патриотик тәрбия бирүдә Бөек Ватан сугышы темасына багышланган эсәрләрне куллану», «Сугыш кайтавазы» (укытучылар ижат иткән чөмә эсәрләр) дигән номинацияләрдә көч сынашты. «Тукай укулары»ның йомгаклау тантанасы Яңа Кырлай Мәдәният йортында булды. Жинүчеләргә дипломнар һәм бүләкләр тапшырылды. Икенче көнне Яңа Кырлайга бер төркем язучылар кайтты. Алар монда бәйрәмдә катнашты, әдәби-мемориаль музейда «Жинү хакына» дип аталган күргәзмәне карады. Кунаклар Тукайның туган авылы Кушлавычта да булды. Шагыйрьнең этисе Мөхәммәтгариф каберен зиярәт кылды.

КАЮМ НАСЫЙРИ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕ

Мәгърифәтче, педагог, язучы Каюм Насырийның тууына 200 ел тулуга багышланган юбилей чаралары кысаларында ТР Фәннәр академиясенең М.Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтында нәшер ителгән «Каюм Насырий: иллюстрацияле персональ энциклопедия»сен һәм «Каюм Насырий: биобиблиографик күрсәткеч»ен тәкъдим итү булды. Анда гуманитар өлкәдә өйдәп баручы галимнәр, дәүләт эшлеклеләре, фәнни-тикшеренү, мәгариф һәм мәдәният оешмалары житәкчеләре, Каюм Насырий исемендәге премия лауреатлары катнашты.

ИДАРӘНӘН БЕРЕНЧЕ УТЫРЫШЫ

Татарстан Язучылар берлегендә яңа идарәнең беренче утырышы булып узды. Анда берлек рәисе Рәзил Зәйдулла яңа урынбасарларын тәкъдим итте. Берлек рәисенә ижат эшләре буенча урынбасары итеп шагыйрә Дания Нәгыйм билгеләнде. Оештыру эшләре буенча урынбасар итеп шагыйрь, музыкант Ильяс Фәрхуллин тәгаенләнде. Язучылар берлегенә Чаллы, Әлмәт бүлекләре житәкчеләре итеп Факил Сафин (ул берлек рәисенә урынбасары да), Рәзил Сабыр расланды. Остаханәләрне Айгөл Әхмәтгалиева (проза), Рифат Сәлах (шигърият), Гөлүсә Батталова (драматургия),

Әлфәт Закиржанов (әдәби тәнкыйт), Рафис Корбан (балалар һәм яшүсмерләр әдәбияты), Ольга Иванова (рус телендәге әдәбият) житәкләчәк. Берлекнең кабул итү комиссиясе элеккечә калды дияргә була. Зиннур Мансуров (рәис), Нәбирә Гыймәтдинова, Хәбир Ибраһим, Галимжан Гыйльманов, Әхәт Мушинскийлар янына берлек рәисе урынбасары Дания Нәгыйм генә өстәлде.

ИЛДАР ЮЗЕЕВ ПРЕМИЯСЕ ЛАУРЕАТЛАРЫ

Чаллы шәһәренә 16 нчы мәктәбендә Татарстан Язучылар берлеге, «ТАТМЕДИА» АҖ филиалы – «Мәйдан» журналының Илдар Юзеев исемендәге премияләрен тапшыру тантанасы булды. Мәнә алар – былгыч лауреатлар: шагыйрь, прозаик Фирүзә Жамалетдинова, драматург, режиссёр Салават Юзеев, фотожурналист Николай Туганов, Чаллы шәһәре хакиме ярдәмчесе Рәзил Хәлимов. Премияләрен тапшыру тантанасында Чаллыдан бер төркем ижатчылар белән бергә Казаннан кунаклар: Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәзил Зәйдулла, Татарстанның халык язучылары Рәбит Батулла, Марсель Галиев, Татарстанның халык шагыйре Газинур Морат, язучы Ринат Мөхәммәдиев, «Казан утлары» журналының баш мөхәррире, язучы Рөстәм Галиуллин, хезмәттәшләре, язучы Алинә Хәбибуллина катнаштылар.

ХЕЗМӘТТӘШЕБЕЗ – МҖО БАРГАН ЖИРДӘ

«Казан утлары» журналы редакциясе хезмәткәре Рәзил Кадыров Украинада махсус хәрби операциядә катнашучы якташлары янында булып кайтты. Ул бер төркем авылдашлары (Биектау районы Чернышевка авылы) белән гуманитар ярдәм илтте. Хезмәттәшләре Гөлүсә Закированың «Казан утлары» китапханәсеннән сериясендә басылып чыккан махсус хәрби операциядә һәлак булган бертуган энесе Илнур Закиров турындагы китапларын да алып барды һәм аларны эсәренә героен якыннан белгән дусларына таратты.

КОТЛЫЙБЫЗ!

1 май – Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре **Вакыйф Нуруллин**га 90 яшь.

19 май – Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы **Евгений Андреевич Турханга** 75 яшь.

30 май – Татарстан Язучылар берлеге әгъзасы, ТРның Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре **Рәниф Шәриповка** 75 яшь.

Сәхифәгә Вакыйф НУРИЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: роман Р.КУРБАНА «Алиш», документальный роман Р.МУХАММАДИЕВА «Партизан Заки Нури», рассказы Р.САФИНА; стихи А.ХАЛИМА, М.МИРЗЫ, И.АШИРОВА.
«Новые имена»: рассказ А.ФАРХУЛЛИНА «Две смородинки».
«Литература родственных народов»: стихи Г.АНДРОСОВА в переводе Ф.ГИЛЯЗОВА.
«Литературная критика»: выступление доктора филологических наук Н.ЮСУПОВОЙ на XX съезде Союза писателей РТ.
«Юбилеи»: статья Л.ШАЕХА к 90-летию В.Нуруллина.
«Литературные объединения»: подборка стихов любителей поэзии Азнакаевского района с предисловием Г.САДРЕТДИНОВОЙ-ХАЗИЕВОЙ.
Фотоархив: литературные мгновения. Журнал «Казан утлары» в Кукморе.
«Грот Аbugалисины»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА, посвящённая 200-летию К.Насыри.
«Памятные письма»: письма из архива Р.ФАЙЗУЛЛИНА.
«Приравнивая перо штыку»: стихи Х.МУЗАЯ, Н.БАЯНА.
«Бесценные голоса»: к 140-летию С.Гизатуллиной-Волжской и к 100-летию А.Каримуллина. Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.
«Мой народ»: статья Р.БАТУЛЛЫ.
Литературный сканворд. Составил Р.АБДУЛЛА.
Дневник общественно-культурной жизни. Рубрику ведёт В.НУРИЕВ.
На нашей обложке: Спасская башня Казанского Кремля весной. Фото И.АБРАМОВОЙ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and Poetry»: novel by R.KURBAN «Alish», documentary novel by R.MUKHAMMADIEV «Partisan Zaki Nuri», short stories by R.SAFIN; poems by A.KHALIM, M.MIRZA, I.ASHIROV.
«New Names»: short story by A.FARKHULLIN «Two Currants».
«Literature of Related Peoples»: poems by G.ANDROSOV translated by F.GILYAZOV.
«Literary Criticism»: speech by Doctor of Philology N.YUSUPOVA at the 20th Congress of the Union of Writers of the Republic of Tatarstan.
«Anniversaries»: article by L.SHAYEKH to mark the 90th anniversary of V.Nurullin.
«Literary Associations»: selection of poems by poetry lovers of the Aznakaevsky district with the preface by G.SADRETDINOVA-KHAZIEVA.
Photo archive: literary moments. The magazine «Kazan Utlary» in Kukmor.
«Abugalisisina Grotto»: article by I.ZAGIDULLIN dedicated to the 200th anniversary of K.Nasyri.
«Memorial Letters»: letters from the archive of R.FAIZULLIN.
«Equating Pen to Bayonet»: poems by Kh.MUZAY, N.BAYAN.
«Priceless Voices»: to mark the 140th anniversary of S.Gizatullina-Volzhsкая and to the 100th anniversary of A.Karimullin. The column is led by N.AKMAL.
«My People»: article by R.BATULLA.
Literary scanword. Compiled by R.ABDULLA.
Diary of social and cultural life. The column is led by V.NURIEV.
On our cover: Spasskaya Tower of the Kazan Kremlin in spring. Photo by I.ABRAMOVA.

Тышылыкның беренче битендә: Казан Кремле. Спас манарасы. Яз.
И.АБРАМОВА фотосы.